

Type of Article (Research Article)

A Sociological Analysis Of The Commodification Of Land And Speculation In The Housing Market; The Role Of Municipalities And Housing Cooperatives In Addressing The Crisis (Case Study: Tabriz Metropolis)

Seyed Hossein Sadri: Department of Sociology, Kha.C., Islamic Azad University, Khalkhal, Iran.

*Eghbaleh Azizkhani: Department of Sociology, Kha.C., Islamic Azad University, Khalkhal, Iran.

Mehrdad Mohammadian: Department of Sociology, Kha.C., Islamic Azad University, Khalkhal, Iran.

Farhad Sedigmohamadi: Department of Sociology, Kha.C., Islamic Azad University, Khalkhal, Iran.

Article Info

Received: 2025/01/03

Accepted: 2025/05/10

PP: 1-12.

Keywords:

Speculation
Real Estate Market
Housing Prices
Sociological Analysis
Commodification
Tabriz City
Municipality

Abstract

Studies indicate that speculation and investment practices in the real estate market play a significant role in driving up housing prices. This trend exacerbates the housing crisis, limits access to housing for ordinary social groups, and displaces them from desirable neighborhoods. The aim of this study is to provide a sociological analysis of the phenomenon of land commodification and speculation in Tabriz's housing market, with a focus on the role of municipalities and housing cooperatives in mitigating this crisis. A mixed-methods approach (qualitative–quantitative) was adopted. In the qualitative phase, grounded theory was employed to analyze the data, while in the quantitative phase, a survey was the main data collection tool. The study analyzed the factors, contexts, consequences, and strategies of land and housing speculation, as well as the relationship between the actions of municipalities and housing cooperatives and this phenomenon. The statistical population comprised urban experts in the fields of sociology and economics, selected through purposive sampling. Data collection tools included a semi-structured interview based on open and axial coding in the qualitative phase, and a researcher-designed questionnaire validated using Cronbach's alpha in the quantitative phase. The data were analyzed using AMOS software. The findings showed that the path coefficient for municipal performance → commodification and speculation was estimated at 0.464 with a negative relationship, and the coefficient of determination was 0.215. Similarly, the path coefficient for cooperatives' performance → commodification and speculation was estimated at 0.391 with a negative relationship, and the coefficient of determination was 0.152.

Citation: Sadri, Seyed Hossein. Azizkhani, Eghbaleh. Mohammadian, Mehrdad. Sedigmohamadi, Farhad. (2025). Sociological Examination Of The Commodification Process Of Land And Speculation In The Housing Market; The Role Of Municipalities And Housing Cooperatives In Resolving The Crisis. *Journal Of Socio-Cultural Changes*, 22(2; Ser. 86): 1-12.

DOI:

This Article Is Extracted From The Doctoral Thesis Of 'Seyed Hossein Sadri', Titled "*Sociological Analysis Of Land Commodification And Speculation In The Housing Sector With An Approach To The Role Of The Municipality And Housing Cooperatives*", Under The Supervision Of 'Dr. Eghbaleh Azizkhani', & Advisory 'Dr. Mehrdad Mohammadian', & 'Dr. Farhad Sedigmohamadi'.

*Corresponding Author: Eghbal Azizkhani

E-mail Address: azizkhani_aukh@yahoo.com

Tel: +989144542611

Extended Abstract

Introduction

The housing crisis in developing countries, including Iran, has in recent decades become one of the most serious social, economic, and spatial challenges. This crisis is rooted not only in population growth and urbanization but also in deeper processes such as the commodification of land and speculation in the housing market. In this context, land and housing — as basic human needs — have been transformed into investment commodities and instruments for profit accumulation, leading to intensified class and spatial inequalities in cities, rising crime rates, the expansion of informal settlements, and the deterioration of urban quality of life. Theoretical studies by Marx, Bourdieu, and Harvey, emphasizing the capitalist logic governing land and housing, demonstrate that the housing market — especially in large cities — is driven more by financial interests and rent-seeking behaviors than by human needs. In Tabriz as well, the privatization of public spaces, land speculation, and the proliferation of vacant homes have reshaped the city's social and spatial fabric, deepening social divides. Under such circumstances, although housing cooperatives and municipalities, as local institutions, have at times managed to partially control the crisis, their role has been weakened due to the dominance of speculative approaches and poor policy coordination. Therefore, revising housing policies, reforming urban management, and strengthening grassroots and local institutions through a multidimensional approach are undeniable necessities. The present study, by sociologically examining the processes of commodification and speculation in the housing market and analyzing the role of municipalities and cooperatives in the city of Tabriz, seeks to provide a response to part of these challenges.

Methodology

This study is quantitative in nature and was conducted using a survey method. Data were collected through a researcher-designed questionnaire. The statistical population consisted of households residing in the ten municipal districts of Tabriz (497,898 households), and the sample size was determined to be 327 based on power analysis and the structural equation modeling approach in G-Power software. Sampling was carried out using a multi-stage cluster method by dividing the districts into larger and smaller clusters and randomly selecting households, in order to obtain a representative sample of the target population. The research questionnaire was designed based on the economic, social, and speculative components of the housing market, its validity was assessed through group tests, and its reliability was evaluated using Cronbach's alpha coefficient. The collected data were analyzed using statistical software, and hypothesis testing was performed with Amos version 24.

Results And Discussion

The findings of the study showed that the collected data exhibited an acceptable level of normal distribution, and the designed structural equation model demonstrated a good fit with the data. Model fit indices, such as [insert indices: e.g., RMSEA, CFI, NFI, etc.], all fell within desirable ranges, indicating the validity of the study's conceptual framework. The results of the model's causal paths revealed a significant and inverse relationship between the performance of municipalities and the commodification and speculation in the housing market, such that better municipal performance in land management, policymaking, and market control was associated with reduced levels of speculation and commodification. Likewise, the performance of housing cooperatives also had a significant but weaker inverse effect on speculation and commodification compared to that of municipalities. Descriptive index analysis further indicated that municipalities performed relatively better in terms of tax policies, urban infrastructure, and market oversight, whereas cooperatives faced challenges in financing and construction. Overall, the results demonstrated that the housing market in Tabriz is influenced by a complex interplay of economic, social, and institutional factors, which can be analyzed in four main categories: changes in supply and demand, macroeconomic policies, inefficient market structures, and socio-cultural factors. An investment-oriented view of housing, multiple ownerships, liquidity growth, and the ineffectiveness of supportive and tax policies were identified as key drivers of speculation in the housing market. The findings also highlighted the need to improve urban management policies, reform tax procedures, increase transparency in transactions, control bank facilities, and facilitate sustainable construction processes to curb speculative trends and create a foundation for sustainable improvement of the housing market. Therefore, the proposed model of this study can serve as a basis for developing optimal policies and making strategic decisions in the housing sector in the metropolis of Tabriz and similar cities.

نوع مقاله (علمی پژوهشی)

بررسی جامعه‌شناختی فرایند کالاشدگی زمین و سوداگری در بازار مسکن؛ نقش شهرداری‌ها و تعاونی‌های مسکن در حل بحران (موردپژوهی: کلان‌شهر تبریز)

سیدحسین صدری: گروه جامعه‌شناسی، واحد خلخال، دانشگاه آزاد اسلامی، خلخال، ایران.

*اقباله عزیزخانی: گروه جامعه‌شناسی، واحد خلخال، دانشگاه آزاد اسلامی، خلخال، ایران.

مهرداد محمدیان: گروه جامعه‌شناسی، واحد خلخال، دانشگاه آزاد اسلامی، خلخال، ایران.

فرهاد صدیق‌محمدی: گروه جامعه‌شناسی، واحد خلخال، دانشگاه آزاد اسلامی، خلخال، ایران.

چکیده

اطلاعات مقاله

مطالعات نشان می‌دهند که سوداگری و شیوه‌های سرمایه‌گذاری در بازار املاک نقش مهمی در افزایش قیمت مسکن ایفاء می‌کنند. این روند به تشدید بحران مسکن، دشواری دسترسی اقشار عادی به مسکن و جابه‌جایی آنان از محله‌های مطلوب منجر می‌شود. هدف این پژوهش، تحلیل جامعه‌شناختی پدیده کالاشدگی زمین و سوداگری در بازار مسکن شهر تبریز، باتمركز بر نقش شهرداری‌ها و تعاونی‌های مسکن در کاهش این بحران است. روش تحقیق به صورت ترکیبی (کیفی-کمی)، انتخاب شده است. در بخش کیفی، از روش گردنند تئوری برای تحلیل داده‌ها استفاده شد و در بخش کمی، پیمایش ابزار اصلی گردآوری داده‌ها بود. در این مطالعه، عوامل، زمینه‌ها، پیامدها و راهبردهای سوداگری در زمین و مسکن تحلیل و رابطه اقدامات شهرداری‌ها و تعاونی‌های مسکن با این پدیده بررسی شد. جامعه آماری پژوهش، نخبگان حوزه شهری در دو بُعد جامعه‌شناسی و اقتصاد بودند که با روش نمونه‌گیری هدفمند انتخاب شدند. ابزار گردآوری داده‌ها در بخش کیفی، مصاحبه نیمه‌ساختاریافته بر اساس کدگذاری باز و محوری بود و در بخش کمی از پرسش‌نامه محقق‌ساخته با اعتبارسنجی از طریق آلفای کرونباخ بهره گرفته شد. داده‌ها با استفاده از نرم‌افزار AMOS، تحلیل شدند. یافته‌ها نشان داد که ضریب مسیر عملکرد شهرداری-->کالاشدگی و سوداگری برابر ۰/۴۶۴- است و مقدار ضریب تعیین برآورد شده برابر ۰/۲۱۵ است که نشان می‌دهد بین عملکرد شهرداری-->کالاشدگی و سوداگری رابطه معکوس وجود دارد. همچنین ضریب مسیر عملکرد تعاونی‌ها-->کالاشدگی و سوداگری برابر ۰/۳۹۱- است و مقدار ضریب تعیین برآورد شده برابر ۰/۱۵۲ است که نشان می‌دهد بین عملکرد تعاونی‌ها-->کالاشدگی و سوداگری رابطه معکوس وجود دارد.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۱۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۲۰

شماره صفحات: ۱-۱۲

واژگان کلیدی:

سوداگری
بازار املاک
قیمت مسکن
جامعه‌شناختی
کالاشدگی
شهر تبریز
شهرداری

۱ **استناد:** صدری، سیدحسین. عزیزخانی، اقباله. محمدیان، مهرداد. صدیق‌محمدی، فرهاد. (۱۴۰۴). بررسی جامعه‌شناختی فرایند کالاشدگی زمین و سوداگری در بازار مسکن؛ نقش شهرداری‌ها و تعاونی‌های مسکن در حل بحران. فصلنامه تغییرات اجتماعی-فرهنگی، دوره ۲۲، شماره ۲؛ (پیاپی ۸۶)، ۱-۱۲.

DOI:

این مقاله برگرفته از رساله دکتری «سیدحسین صدری»، با عنوان «بررسی جامعه‌شناختی فرایند کالاشدگی زمین و سوداگری در بازار مسکن: نقش شهرداری‌ها و تعاونی‌های مسکن»، است که به راهنمایی «دکتر اقباله عزیزخانی»، و مشاوره «دکتر مهرداد محمدیان»، و «دکتر فرهاد صدیق‌محمدی»، استخراج شده است.

*نویسنده مسئول: اقباله عزیزخانی

آدرس پست الکترونیک: azizkhani_aukh@yahoo.com

تلفن: ۰۹۱۴۴۵۴۲۶۱۱

مقدمه

بحران مسکن در سطح جهانی و به‌ویژه در کشورهای در حال توسعه نظیر ایران، به یکی از چالش‌های جدی اجتماعی، اقتصادی و فضایی تبدیل شده است. این بحران نه تنها ناشی از رشد سریع جمعیت و شهرنشینی بلکه متأثر از فرایندهای عمیق‌تری همچون سوداگری و کالا شدگی زمین و مسکن است که ساختار بازار و روابط اجتماعی را دگرگون کرده‌اند (مشکینی، عروجی، علیپور، ۱۴۰۱: ۶۰). در چنین بستری، زمین و مسکن از یک نیاز اولیه و اجتماعی به کالایی سرمایه‌ای و ابزاری برای سودجویی بدل شده‌اند و این امر نابرابری‌های فضایی و طبقاتی را در شهرها تشدید کرده است. مفهوم کالا شدگی^۱، به عنوان یک فرایند اجتماعی، به دگرگونی بنیادی روابط انسانی و اقتصادی اشاره دارد، به گونه‌ای که کالاها و خدمات براساس ارزش اقتصادی‌شان در بازار مبادله می‌شوند. این مفهوم نخستین بار توسط کارل مارکس^۲، در قرن ۱۹ میلادی مطرح شد و در تحلیل‌های پیر بوردیو^۳، در دهه ۸۰ م، بسط یافت. وی باتاکید بر کارکرد نمادین کالاها، نشان داد که زمین و مسکن نه تنها اشیائی مادی بلکه حامل معانی اجتماعی و بازتولیدکننده سلطه طبقاتی نیز هستند. در سال‌های اخیر، در پرتو گسترش سرمایه‌داری پست‌مدرن و جهانی شدن، این تحولات در بازار مسکن اهمیت مضاعف یافته‌اند و شکل‌های تازه‌ای از بی‌عدالتی فضایی پدید آورده‌اند (علی‌پورکوهی، علی‌کائی، مداح‌زاد، ۱۴۰۱: ۱۱). دیوید هاروی^۴، نیز در سال ۲۰۰۹ م، با تحلیل فرایندهای شهری در چارچوب اقتصاد سیاسی، زمین را یک «کالای استراتژیک»، خواند که در نظام سرمایه‌داری متأخر بیشتر برای سوداگری و انباشت سرمایه به کار گرفته می‌شود تا برای پاسخ به نیازهای واقعی انسان‌ها. از نگاه او، منطق سرمایه‌سالارانه در استفاده از زمین و مسکن، سبب تشدید نابرابری‌های اجتماعی و گسترش فضاهای حاشیه‌ای در کلان‌شهرها شده است (Harvey, 2009: 85). در همین راستا، مطالعات اخیر بر نقش سیاست‌های اقتصادی و رفتار رانته دولتی در تشدید این بحران تأکید می‌کنند. سیاست‌های ناعادلانه، تغییرات جمعیتی، و اولویت‌دهی به منافع گروه‌های پر قدرت مالی، زمینه‌ساز تعمیق بحران مسکن در کشورهای در حال توسعه بوده است (Bayat, 2012, 111). مسکن به عنوان نهادی اجتماعی و فضایی، در تقویت پیوندهای اجتماعی، امنیت خانوارها، و کیفیت زندگی شهری نقشی اساسی ایفاء می‌کند. بحران کنونی مسکن، به‌ویژه در شهرهای بزرگ، با کاهش دسترسی به مسکن مقرون به صرفه، رشد اجاره‌بها و افزایش بی‌خانمانی شناخته می‌شود. برخلاف بحران‌های پیشین که بیشتر ریشه در رکود اقتصادی یا کمبود عرضه داشتند، بحران امروز ریشه در رشد نابرابر اقتصادی، تقاضای سوداگرانه، و تمرکز ثروت در دست گروه‌های خاص دارد. زمین و مسکن در بسیاری از کشورها، به‌ویژه در کلان‌شهرهای در حال توسعه، به دارایی مالی سودآور بدل شده‌اند. فرایند کالا شدگی و سوداگری در بازار، با کاهش عرضه واقعی، افزایش قیمت‌ها و کاهش قدرت خرید خانوارهای متوسط و ضعیف، بحران‌های اجتماعی و فضایی تازه‌ای به وجود آورده است. این شرایط در شهر تبریز نیز مشهود است؛ به طوری که خصوصی سازی فضاهای عمومی، افزایش خانه‌های خالی، بورس‌بازی زمین و تورم مستغلات، سیمای فضایی و اجتماعی شهر را تحت تأثیر قرار داده است (عیسی‌زاده، پریزادی، کمانرودی کجوری، ۱۴۰۲: ۱۱۶). پیامد این تحولات، بروز مسائل اجتماعی همچون رشد بزهکاری، تعمیق شکاف طبقاتی و گسترش سکونت‌گاه‌های غیررسمی بوده است. در ایران، تعاونی‌های مسکن به عنوان راهکاری نهادی برای کاهش بحران و حمایت از اقشار کم‌درآمد معرفی شده‌اند. این تعاونی‌ها در دهه‌های نخست انقلاب اسلامی توانستند بخشی از نیازهای مسکن گروه‌های کم‌برخوردار را تأمین کنند. اما در دهه‌های اخیر، با تغییر سیاست‌های اقتصادی و غلبه نگاه سوداگرانه در بازار، نقش تعاونی‌ها کم‌رنگ‌تر شده و کارایی آن‌ها در کنترل بحران کاهش یافته است. در عین حال، شهرداری‌ها به عنوان مدیریت‌کنندگان محلی، با وجود برخورداری از ابزارهای سیاست‌گذاری، به دلیل ضعف در هماهنگی سیاست‌های کلان و محلی، موفق به مهار سوداگری و بازگرداندن تعادل به بازار نشده‌اند. از این رو، بازنگری اساسی در سیاست‌های مسکن و اصلاح فرایندهای مدیریت شهری ضرورتی انکارناپذیر است. تقویت نقش نهادهای محلی و مردمی به مانند شهرداری‌ها و تعاونی‌های مسکن، همراه با اتخاذ رویکردی چندبعدی و میان‌رشته‌ای که ابعاد اقتصادی، اجتماعی و کالبدی بحران را در نظر بگیرد، می‌تواند گامی مهم در جهت مهار سوداگری، کاهش کالا شدگی زمین و تأمین مسکن مناسب برای گروه‌های آسیب‌پذیر باشد. این پژوهش باهدف واکاوی

^۱ Commodification^۲ Karl Heinrich Marx^۳ Pierre Bourdieu^۴ David Harvey

جامعه‌شناختی فرایند کالاشدگی زمین و سوداگری در بازار مسکن و بررسی نقش شهرداری‌ها و تعاونی‌های مسکن در حل بحران مسکن شهر تبریز، تلاش می‌کند پاسخی به بخشی از این چالش‌ها ارائه دهد.

پیشینه پژوهش

علی گلی و عثمان هدایت (۱۴۰۴)، به‌طور خاص در تفحصی به‌بررسی سیاست‌های مسکن مهر سنج و مشکلات ناشی از مهاجرت و ازدحام آپارتمان‌ها پرداخته‌اند. نتایج نشان می‌دهد که تعارضات اجتماعی، عدم تعلق مکانی و کاهش اعتماد اجتماعی، همراه با امکانات ناکافی، عدالت‌فضایی را در این مناطق به خطر انداخته و زیست‌ناپایداری را رقم زده است. همچنین، افزایش ناامنی اجتماعی به‌ویژه بر زنان و کودکان تأثیرات منفی داشته است (گلی، هدایت، ۱۴۰۴: ۹۶-۱۱۰). سمیه تیموری (۱۴۰۳)، در پژوهش خود به‌مرور سیاست‌های مسکن در دوران برنامه‌های عمرانی پیش از انقلاب اسلامی پرداخته و نتایج نشان می‌دهد که هدف اصلی برنامه‌های سوم و چهارم، تأمین مسکن ارزان‌قیمت برای اقشار کم‌درآمد بوده است. با این حال، کمبود برنامه‌ریزی مشخص و ضعف در تأمین اعتبارات مانع از تحقق این اهداف شده است (تیموری، ۱۴۰۳: ۱۱-۱). نوید پاک‌نژاد (۱۴۰۲)، به‌بررسی آسیب‌شناسی سیاست‌های مسکن در برنامه‌های پنج‌ساله قبلی پرداخته و نقاط ضعف موجود به‌خصوص در زمینه عدم وجود یک برنامه جامع و یکپارچه را شناسایی کرده است. اهمیت ایجاد یک بسته جامع در سیاست‌گذاری مسکن مورد تأکید قرار گرفته است (پاک‌نژاد، ۱۴۰۲: ۳۰-۶). علیرضا صادقی (۱۴۰۲)، بر روی پیامدهای نولیبرالیسم بر سکونتگاه‌های غیررسمی پرداخته و تغییرات عمده‌ای در وضعیت مسکن تهی‌دستان تبیین نموده است. نکته کلیدی پژوهش، محدودیت‌های دسترسی به منابع برای ساخت‌وساز غیرقانونی است. طوری که یافت‌نشان از آن است که تغییر از «پیش‌روی افقی» به «عمودی»، در تلاش‌های مسکن برای تهی‌دستان به افزایش اجاره‌نشینی منجر شده است (صادقی، ۱۴۰۲: ۸۶-۶۷).

ادیات و مبانی نظری

فرایند کالاشدگی به‌معنای تبدیل زمین و مسکن از یک نیاز اساسی و اجتماعی به یک کالای اقتصادی و سرمایه‌ای است. در ادبیات اقتصاد شهری، این پدیده با تغییر نگرش به زمین و مسکن به‌عنوان ابزاری برای انباشت سرمایه، سودآوری و ذخیره ارزش شناخته می‌شود (Brenner, Marcuse, Mayer, 2012: 74). این نگاه، سبب می‌شود که زمین و مسکن صرفاً در خدمت تأمین نیاز سرپناه نباشد بلکه به یکی از محورهای سرمایه‌گذاری در اقتصادهای شهری تبدیل شود (شفیعی‌دارافشانی، ۱۴۰۱: ۴۴). کالاشدگی زمین ریشه در تحول ساختارهای اجتماعی و اقتصادی شهر دارد؛ به‌ویژه در جوامعی که بازارهای مالی ناپایدارند، زمین و مسکن به‌عنوان یکی از محدود دارایی‌های ایمن شناخته می‌شوند. این وضعیت نه تنها الگوی مالکیت و استفاده از زمین را تغییر می‌دهد، بلکه موجب افزایش رقابت و در نتیجه افزایش قیمت‌ها و نابرابری در دسترسی به مسکن نیز می‌شود (عابدینی، ورهه، ۱۴۰۰: ۴۷۴). سوداگری در بازار مسکن به‌معنای فعالیت‌هایی است که باهدف کسب سود از طریق خریدوفروش مکرر و غیرمولد زمین و مسکن، بدون ایجاد ارزش واقعی، انجام می‌شود. سوداگری به‌عنوان یکی از پیامدهای مستقیم کالاشدگی زمین، موجب افزایش غیرمنطقی قیمت‌ها، تشدید حباب‌های قیمتی و بی‌ثباتی در بازار مسکن می‌شود. از منظر اقتصادی، سوداگری باعث انحراف سرمایه از تولید واقعی مسکن به معاملات غیرمولد می‌شود (عیسی‌زاده، پریزادی، عیسی‌زاده، ۱۴۰۱: ۱۵۲). این امر ظرفیت عرضه مسکن را کاهش می‌دهد و منابع مالی را از پروژه‌های مسکن اجتماعی و پایدار دور می‌کند. پیامد این وضعیت، کاهش توان خرید خانوارهای متوسط و کم‌درآمد و افزایش شکاف طبقاتی در دسترسی به مسکن است. از منظر اجتماعی، سوداگری با تقویت نگاه سرمایه‌ای به مسکن، امنیت اجتماعی و تعلق مکانی شهروندان را تضعیف می‌کند. نوسانات شدید قیمتی ناشی از سوداگری، منجر به افزایش مهاجرت، رشد سکونت‌گاه‌های غیررسمی و تضعیف انسجام اجتماعی در شهرها می‌شود (رافائل، ۱۴۰۱: ۴۷). سیاست‌های کلان اقتصادی از جمله سیاست‌های مالیاتی، پولی، اعتباری و بانکی، نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌گیری یا کنترل بحران‌های بازار مسکن ایفاء می‌کنند. ناکارآمدی یا ضعف این سیاست‌ها اغلب باعث تشدید سوداگری و بی‌ثباتی در بازار می‌شود. سیاست‌های مالیاتی ناکافی بر عایدی سرمایه و معاملات مکرر مسکن، موجب می‌شود انگیزه‌های سوداگری بدون مانع ادامه یابد (بووی، ۱۳۹۴: ۲۸). از سویی، اعطای بی‌رویه تسهیلات بانکی و رشد نقدینگی در اقتصاد، بدون هدایت این منابع به سمت تولید واقعی مسکن، موجب افزایش تقاضای سرمایه‌ای و دامن زدن به حباب‌های قیمتی می‌شود. سیاست‌های کلان اقتصادی از طریق اثرگذاری

بر نرخ بهره، تورم، و ارزش پول ملی، قدرت خرید خانوارها را کاهش داده و دسترسی گروه‌های آسیب‌پذیر به مسکن را دشوارتر می‌کند (بیات، ۱۳۹۱: ۴۶). شهرداری‌ها و تعاونی‌های مسکن به‌عنوان بازیگران کلیدی در عرصه مدیریت شهری و بازار مسکن، نقش مهمی در تعدیل بحران‌های بازار ایفاء می‌کنند (رفعیان، الوندی‌پور، ۱۳۹۴: ۲۶). عملکرد این نهادها در توسعه زیرساخت‌های شهری، تهیه طرح‌های جامع، نظارت بر ساخت‌وساز و تأمین مسکن اجتماعی، ازجمله وظایف کلیدی آن‌هاست. شهرداری‌ها با ابزارهای مالیاتی و تسهیلاتی در اختیار خود، می‌توانند نقش مؤثری در هدایت تقاضا و کنترل سوداگری تبیین کنند (Gimeno, Martínez-Carrascal, 2010: 1850). بااین‌حال، در بسیاری از موارد، ضعف در اجرای سیاست‌های پایدار و محدودیت منابع مالی، عملکرد آن‌ها را با چالش مواجه کرده است. در حوزه مسکن اجتماعی و ساخت‌وساز پایدار، شهرداری‌ها نیازمند بازنگری و تقویت ظرفیت‌های اجرایی خود هستند. تعاونی‌های مسکن نیز به‌عنوان نهادی مردمی برای تأمین مسکن خانوارها به‌ویژه گروه‌های کم‌درآمد طراحی شده‌اند (بورکهارت کوریشی، ۱۳۸۷: ۵۶). اما در عمل، ضعف مدیریتی، نبود منابع مالی کافی و مشکلات نظارتی، موجب کاهش اثربخشی آن‌ها در تأمین مسکن مناسب شده است. تقویت نقش شهرداری‌ها و تعاونی‌ها مستلزم بهبود سیاست‌گذاری، شفافیت عملکرد، اصلاح سازوکارهای مالی و توسعه برنامه‌های مشارکتی در بازار مسکن است (چاری‌صادق و دیگران، ۱۳۹۷: ۷۰۲). این نهادها با بازتعریف مأموریت‌ها و هماهنگی با سیاست‌های کلان اقتصادی، می‌توانند به کاهش سوداگری و بهبود دسترسی شهروندان به مسکن کمک کنند.

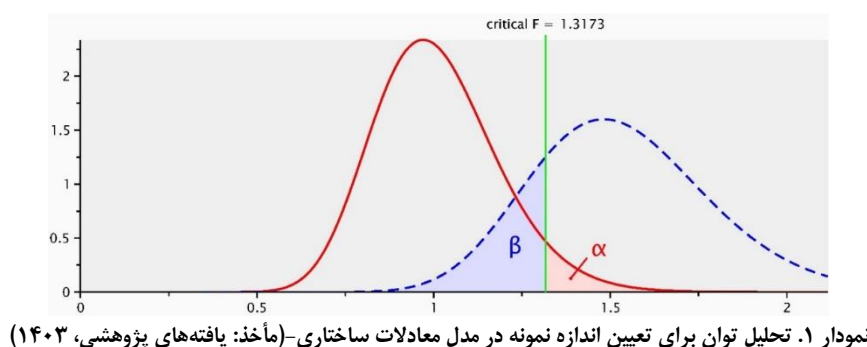
مواد و روش تحقیق

این تحقیق از نوع کمی و به روش پیمایش^۵، برای گردآوری داده‌ها استفاده شده است. هدف از این مطالعه بررسی و تحلیل وضعیت اقتصادی و اجتماعی خانوارهای ساکن در مناطق ۱۰گانه شهرداری تبریز باترکز بر مؤلفه‌های مرتبط با مسکن و سوداگرانه بودن در این مناطق است. جامعه آماری پژوهش شامل خانوارهای ساکن در مناطق ۱۰گانه شهرداری تبریز است. طبق داده‌های موجود در «سالنامه آماری شهرداری تبریز، ۱۳۹۹ش»، تعداد کل خانوارها در این مناطق به ۴۹۷/۸۹۸ خانوار می‌رسد. که به‌عنوان مبنای تحلیل‌های اقتصادی، اجتماعی و مسکن در تحقیق مدنظر قرار گرفته‌اند. برای تعیین اندازه نمونه در تحلیل معادلات ساختاری^۶، با استفاده از نرم‌افزار G Power، نمونه براساس پارامترهای زیر را مشخص گردید.

← تعداد متغیرهای مشاهده‌شده و پنهان: متغیرهای مشاهده‌شده (۹۵)، و متغیرهای پنهان (۲۵)،
نسبت شاخص‌های مشاهده‌شده به متغیرهای پنهان؛ برای تحلیل معادلات ساختاری، حداقل تعداد شاخص‌های مشاهده‌شده به‌ازای هر متغیر پنهان معمولاً ۳ است. در اینجا این نسبت به‌صورت میانگین برابر ۳/۸ بوده، که مناسب است.

$$\mu = \frac{95}{25} = 3.8$$

- توان آزمون (β): مبنی بر مقادیر پیش فرض ($1-\beta$)، برابر (۰/۸)، در نظر گرفته شده است.
- توان آزمون (α): باتوجه به مقادیر خطای حوزه مطالعه و سطح اطمینان ۰/۹۵ برابر ۰/۰۵ است.
- اثرات اندازه (Effect Size): اندازه اثر در تحلیل معادلات ساختاری اگر اندازه اثر متوسط باشد، مقدار ($f=0/15$) است برپایه (نمودار ۱).

نمودار ۱. تحلیل توان برای تعیین اندازه نمونه در مدل معادلات ساختاری- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

^۵ Survey

^۶ Structural Equation Modeling (SEM)

قدرت موثر مدل برابر $0/80$ و مقدار بحرانی برابر $1/317$ برآورد شد و باتوجه به مقادیر فوق نمونه مناسب برابر 327 نفر تعیین شد. برای انتخاب نمونه، از روش خوشه‌ای چندمرحله‌ای استفاده شده است. در این روش، ابتدا شهرداری تبریز به چند خوشه بزرگتر تقسیم می‌شود و سپس در مراحل بعدی، انتخاب نمونه‌ها به صورت تصادفی یا هدف‌مند از هر خوشه صورت می‌گیرد. روش خوشه‌ای چندمرحله‌ای در مواقعی که دسترسی به تمام بخش‌های جامعه دشوار است، بسیار مفید بوده و می‌تواند نمونه‌ای نمایانگر و دقیق از کل جامعه هدف فراهم کند؛ ۱. تقسیم‌بندی اولیه (خوشه‌های بزرگتر): در این مرحله، شهرداری تبریز به خوشه‌های مختلف تقسیم می‌شود. تقسیم‌بندی این خوشه‌ها می‌تواند بر اساس ویژگی‌های جغرافیایی، اجتماعی یا اقتصادی صورت گیرد. به عنوان مثال، این خوشه‌ها می‌توانند شامل نواحی مختلف شهری (به مانند مرکز شهر، مناطق حاشیه‌ای و غیره)، یا تقسیم‌بندی‌های اقتصادی (به مثابه طبقات درآمدی مختلف)، باشند. ۲. انتخاب خوشه‌ها (مرحله اول نمونه‌گیری): در این مرحله، از بین خوشه‌های اولیه انتخاب‌هایی به صورت تصادفی یا هدف‌مند انجام می‌شود. این انتخاب‌ها می‌توانند بر اساس معیارهای مختلفی صورت گیرند که بسته به هدف تحقیق و ویژگی‌های خاص مناطق مختلف در شهرداری تبریز تعیین می‌شود. ۳. تقسیم‌بندی داخل خوشه‌ها (خوشه‌های کوچکتر): پس از انتخاب خوشه‌های بزرگتر، در هر خوشه به طور مشابه به مراحل قبلی تقسیم‌بندی‌های بیشتری انجام می‌شود. این خوشه‌های کوچکتر می‌توانند شامل محله‌ها، بخش‌ها یا دیگر تقسیمات جغرافیایی در داخل خوشه اصلی باشند. ۴. انتخاب خانوارها (مرحله دوم نمونه‌گیری): در این مرحله، خانوارها به طور تصادفی یا هدف‌مند از داخل خوشه‌های کوچکتر انتخاب می‌شوند. انتخاب‌ها باید به گونه‌ای صورت گیرند که ویژگی‌های مختلف جمعیت در نظر گرفته شده و نمایانگر جامعه آماری باشند. جمع‌آوری داده‌ها: پس از انتخاب خانوارها، داده‌ها از طریق پرسش‌نامه‌های محقق ساخته از آن‌ها جمع‌آوری می‌شود. این داده‌ها شامل اطلاعات اقتصادی، اجتماعی و جمعیتی خانوارها هستند که به تحلیل وضعیت مسکن و عوامل سوداگرانه در مناطق مختلف شهرداری تبریز کمک می‌کنند. این روش نمونه‌گیری به ویژه در مواقعی که دسترسی به بخش‌های مختلف جامعه دشوار است، کارآمد بوده و با کاهش هزینه‌ها و زمان تحقیق، نمونه‌ای نمایانگر و دقیق از جامعه مورد مطالعه ارائه می‌دهد.

ابزار اصلی جمع‌آوری داده‌ها از نوع پرسش‌نامه محقق ساخته است. پرسش‌نامه باتوجه به مؤلفه‌های مرتبط با وضعیت مسکن و عوامل سوداگرانه طراحی شده است. به منظور تأمین اعتبار و پایایی پرسش‌نامه، از روش آلفای کرونباخ برای ارزیابی پایایی ابزار استفاده می‌شود. علاوه بر این، روایی تحقیق از طریق انجام آزمون‌های گروهی بررسی خواهد شد تا اطمینان حاصل شود که پرسش‌نامه به درستی به اهداف تحقیق پاسخ می‌دهد. تجزیه و تحلیل اطلاعات از اصلی‌ترین و مهمترین بخش‌های پژوهش محسوب می‌شود. داده‌های خام با استفاده از نرم افزارهای آماری مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرند و پس از پردازش به شکل اطلاعات در اختیار استفاده‌کنندگان قرار می‌گیرند. قابل ذکر است که جهت آزمون فرضیات در این پژوهش از نرم افزار Amos- نسخه ۲۴، استفاده شده است.

بحث و یافته‌های تحقیق

برپایه (در جدول ۱)، شاخص‌های توصیفی میانگین، انحراف استاندارد، کمینه و بیشینه نمره‌های شرکت‌کنندگان در مطالعه در متغیرهای مورد بررسی را نشان می‌دهد. و برپایه (جدول ۲)، شاخص‌های مربوط به توزیع متغیرهای پژوهش همچون کجی، کشیدگی و کشیدگی چندمتغیره آورده شده است. یافته‌ها مبنی بر تبیینات نشان داد متغیرها برحسب دو شاخص کجی و کشیدگی بادر نظر گرفتن مقدار ± 2 برای کجی و ± 7 برای کشیدگی، نرمال هستند. باتوجه به اینکه آماره کلموگروف اسمیرنوف در تمام متغیرها در بازه مورد قبول ($-1/96$ تا $+1/96$)، قرار دارند داده‌ها نرمال بوده و از آنجاکه سطح معناداری (sig)، در تمام موارد از مقدار خطا ($0/05$)، بزرگتر است می‌توان ادعا نمود که توزیع داده‌های مربوط به متغیرها نرمال است.

جدول ۱. شاخص‌های توصیفی متغیرهای پژوهش- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

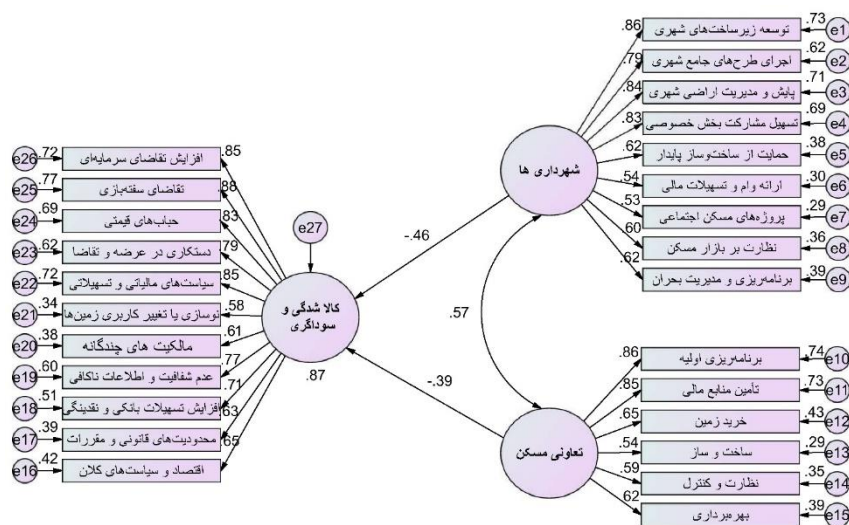
تبیین	مؤلفه	کمینه نمره	بیشینه نمره	میانگین	انحراف معیار
عملکرد شهرداری‌ها	توسعه زیرساخت‌های شهری	۱/۴۰	۵/۰۰	۳/۷۳۱	۰/۶۷۵
	تهیه و اجرای طرح‌های جامع شهری	۱/۳۳	۵/۰۰	۳/۶۹۰	۰/۷۸۵
	پایش و مدیریت اراضی شهری	۲/۲۵	۵/۰۰	۳/۷۰۵	۰/۴۵۱
	تسهیل مشارکت بخش خصوصی	۱/۲۵	۵/۰۰	۳/۸۶۴	۰/۴۹۴
	حمایت از ساخت‌وساز پایدار	۱/۰۰	۵/۰۰	۳/۴۸۰	۰/۶۱۶
	ارائه وام و تسهیلات مالی	۱/۰۰	۵/۰۰	۳/۵۶۳	۰/۶۷۵
	پروژه‌های مسکن اجتماعی	۱/۶۷	۵/۰۰	۳/۴۱۲	۰/۵۸۴
	نظارت بر بازار مسکن	۱/۰۰	۴/۷۵	۳/۴۰۴	۰/۶۳۰
عملکرد تعاونی‌ها	برنامه‌ریزی و مدیریت بحران	۱/۰۰	۴/۷۵	۳/۲۵۲	۰/۶۷۶
	برنامه‌ریزی اولیه	۱/۰۰	۵/۰۰	۳/۴۳۳	۰/۷۵۰
	تأمین منابع مالی	۱/۲۵	۵/۰۰	۳/۴۲۲	۰/۷۳۹
	خرید زمین	۱/۰۰	۵/۰۰	۳/۱۴۸	۰/۷۷۹
	ساخت‌وساز	۱/۰۰	۵/۰۰	۲/۹۵۳	۰/۸۸۳
	نظارت و کنترل	۱/۰۰	۵/۰۰	۲/۹۷۶	۰/۸۰۳
	بهره‌برداری	۱/۰۰	۵/۰۰	۳/۲۲۳	۰/۸۲۳
	افزایش تقاضای سرمایه‌ای	۱/۰۰	۴/۶۷	۳/۰۲۲	۰/۷۱۳
کالاشدگی و سوداگری	تقاضای سفته‌بازی	۱/۰۰	۵/۰۰	۳/۳۰۸	۰/۷۱۰
	حباب‌های قیمتی	۱/۰۰	۵/۰۰	۳/۱۱۲	۰/۶۷۸
	دستکاری در عرضه و تقاضا	۱/۰۰	۴/۶۷	۳/۱۹۴	۰/۵۹۳
	سیاست‌های مالیاتی و تسهیلاتی	۲/۰۰	۵/۰۰	۳/۸۹۳	۰/۶۱۷
	نوسازی یا تغییر کاربری زمین‌ها	۲/۰۰	۵/۰۰	۳/۷۸۷	۰/۶۷۵
	مالکیت‌های چندگانه	۱/۰۰	۵/۰۰	۳/۷۶۵	۰/۷۵۱
	عدم شفافیت و اطلاعات ناکافی	۱/۳۳	۵/۰۰	۳/۸۱۷	۰/۷۲۷
	افزایش تسهیلات بانکی و نقدینگی	۲/۰۰	۵/۰۰	۳/۵۵۵	۰/۶۹۴
	محدودیت‌های قانونی و مقررات	۱/۶۷	۵/۰۰	۳/۹۷۵	۰/۸۵۶
	اقتصاد و سیاست‌های کلان	۱/۳۳	۵/۰۰	۴/۱۶۱	۰/۹۰۶

جدول ۲. شاخص‌های توزیع متغیرهای پژوهش- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

تبیین	متغیر	کجی	کنشیدگی	آماره KS	sig
عملکرد شهرداری	توسعه زیرساخت‌های شهری	۰/۳۴۲-	۰/۱۵۴-	۰/۳۲۵	۰/۰۸۱
	تهیه و اجرای طرح‌های جامع شهری	۰/۳۹۴-	۰/۰۲۶-	۰/۲۱۵	۰/۰۵۴
	پایش و مدیریت اراضی شهری	۰/۲۰۶-	۰/۱۵۶-	۰/۵۲۹	۰/۱۳۷
	تسهیل مشارکت بخش خصوصی	۰/۵۸۴-	۱/۹۷۶	۰/۵۰۶	۰/۱۲۶
	حمایت از ساخت‌وساز پایدار	۰/۳۰۰-	۰/۲۸۹	۰/۳۸۴	۰/۰۹۶
	ارائه وام و تسهیلات مالی	۰/۳۵۹-	۰/۲۹۹	۰/۳۸۵	۰/۰۸۱
	پروژه‌های مسکن اجتماعی	۰/۰۵۱-	۰/۰۶۳	۰/۴۱۶	۰/۰۰۴
	نظارت بر بازار مسکن	۰/۵۳۲-	۰/۸۹۰	۰/۳۷۰	۰/۰۹۲
عملکرد تعاونی	برنامه‌ریزی و مدیریت بحران	۰/۴۹۷-	۱/۰۰۹	۰/۳۲۴	۰/۰۸۱
	برنامه‌ریزی اولیه	۰/۰۱۱	۰/۰۴۶	۰/۲۵۰	۰/۰۶۲
	تأمین منابع مالی	۰/۳۷۰-	۰/۲۸۴	۰/۲۶۱	۰/۰۶۵
	خرید زمین	۰/۰۵۴-	۰/۱۷۵-	۰/۲۲۱	۰/۰۵۵
	ساخت‌وساز	۰/۱۵۵-	۰/۴۴۴-	۰/۳۱۷	۰/۰۷۹
	نظارت و کنترل	۰/۰۴۴-	۰/۱۵۸-	۰/۲۹۷	۰/۰۷۴
	بهره‌برداری	۰/۲۰۳-	۰/۰۴۹-	۰/۲۷۷	۰/۰۶۹
	افزایش تقاضای سرمایه‌ای	۰/۳۲۸-	۰/۲۵۶	۰/۲۸۷	۰/۰۷۲
کالاشدگی و سوداگری	تقاضای سفته‌بازی	۰/۳۵۹-	۰/۶۸۲	۰/۲۹۰	۰/۰۷۳
	حباب‌های قیمتی	۰/۰۱۰-	۰/۱۶۷	۰/۳۲۲	۰/۰۸۱
	دستکاری در عرضه و تقاضا	۰/۴۴۰-	۰/۲۸۳	۰/۴۰۷	۰/۰۰۲
	سیاست‌های مالیاتی و تسهیلاتی	۰/۰۷۹-	۱/۰۹۴	۰/۲۸۳	۰/۰۹۶
	نوسازی یا تغییر کاربری زمین‌ها	۰/۵۲۴-	۰/۱۱۴	۰/۳۲۵	۰/۰۸۱
	مالکیت‌های چندگانه	۰/۷۵۸-	۱/۰۸۸	۰/۲۴۹	۰/۰۶۲
	عدم شفافیت و اطلاعات ناکافی	۰/۷۲۳-	۰/۵۸۹	۰/۲۷۳	۰/۰۶۸
	افزایش تسهیلات بانکی و نقدینگی	۰/۲۱۶-	۰/۳۱۰	۰/۳۰۶	۰/۰۷۶
	محدودیت‌های قانونی و مقررات	۰/۵۰۴-	۰/۶۹۹	۰/۴۴۴	۰/۱۱۱
	اقتصاد و سیاست‌های کلان	۰/۹۱۱-	۰/۲۷۹	۰/۴۹۴	۰/۱۲۴

– تحلیل داده‌ها

در این بخش با ارائه معادلات ساختاری (مدل اصلی)، و تخمین استاندارد مدل برپایه (نمودار ۱)، ضرایب مربوط به شاخص‌های سنجیده شده هر متغیر پنهان (متغیرهای آشکار)، موردبررسی قرار می‌گیرد.

Chi-square = 382.451 df = 296 p-value = .000 RMSEA = .029

نمودار ۲. ارزیابی مدل تحلیل مسیر محور مطالعه – (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

باتوجه به شکل فوق مشاهده می‌نماییم که تمامی متغیرها با کالاشدگی و سوداگری دارای ارتباط هستند. همچنین برپایه (جدول ۳)، شاخص‌های برازش مدل بعد از اصلاح را به همراه مقادیر مطلوب نشان می‌دهد.

جدول ۳. تحلیل عاملی تأییدی مدل اندازه‌گیری – (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

شاخص‌های برازندگی	(χ^2)	df	(χ^2/df)	Sig
مقدار شاخص	۳۸۲/۴۵۱	۲۹۶	۱/۲۹۲	۰/۰۰۱

یافته‌ها نشان داد که مقدار $(\chi^2 = 382/451, df = 296, p = 0/001)$ ، است که حاکی از برازندگی قابل قبول الگو در جامعه است، همچنین به منظور تعیین مناسب بودن معنی داری الگو لازم است که مقدار شاخص (χ^2/df) ، از ۳ کمتر باشد که در اینجا برابر ۱/۲۹۲ برآورد شده است.

برپایه (جدول ۴)، مقدار $(RMSEA = 0/029)$ ، بوده ای مقدار ۰/۰۸ کوچکتر است که حاکی از برازندگی قابل قبول الگو در جامعه است، همچنین به منظور تعیین مناسب بودن برازندگی الگو با داده‌ها از شاخص‌های برازندگی استفاده شد. اگر جذر برآورد واریانس خطای تقریباً $(RMSEA \leq 0/05)$ ، بسیار خوب، بین ۰/۰۵ تا ۰/۰۸ است برازش قابل قبول و اگر بالاتر از ۰/۰۸ باشد برازش ضعیف می‌باشد در این مطالعه RMSEA بین ۰/۰۵ تا ۰/۰۸ بود که حاکی از برازش قابل قبول است. یافته‌ها نشان داد که شاخص نرم شده برازندگی^۷ $(NFI) = 0/935$ ، و شاخص برازندگی تطبیقی^۸ $(CFI) = 0/973$ ، است که نشان‌دهنده برازندگی بسیار خوب مدل با داده‌ها است.

جدول ۴. شاخص‌های برازندگی مدل اندازه‌گیری – (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

شاخص‌های برازندگی	(RMSEA)	(NFI)	(NNFI)	(CFI)	(GFI)	(AGFI)
مقدار شاخص	۰/۰۲۹	۰/۹۳۵	۰/۹۶۸	۰/۹۷۳	۰/۹۴۴	۰/۹۲۲

^۷ Root Mean Square Error of Approximation (RMSEA)

^۸ Normed Fit Index (NFI)

^۹ Comparative Fit Index (CFI)

برپایه (جدول ۵)، ضریب مسیر عملکرد شهرداری --> کالاشدگی و سوداگری برابر ۰/۴۶۴- است و مقدار ضریب تعیین برآورد شده برابر ۰/۲۱۵ است که نشان می‌دهد بین عملکرد شهرداری --> کالاشدگی و سوداگری رابطه معکوس وجود دارد. از آنجایی که مقدار آماره t برآورد شده برابر ۹/۹۵۱- و از حد بحرانی ۱/۹۶ بزرگتر است و مقدار خطای برابر ۰/۰۰۱ و از حداکثر خطای قابل‌پذیرش ۰/۰۵ کوچکتر است در نتیجه رابطه بین این متغیرها معنی‌دار است. همچنین ضریب مسیر عملکرد تعاونی ها --> کالاشدگی و سوداگری برابر ۰/۳۹۱- است و مقدار ضریب تعیین برآورد شده برابر ۰/۱۵۲ است که نشان می‌دهد بین عملکرد تعاونی ها --> کالاشدگی و سوداگری رابطه معکوس وجود دارد. از آنجایی که مقدار آماره t برآورد شده برابر ۷/۶۴۳- و از حد بحرانی ۱/۹۶ بزرگتر است و مقدار خطای برابر ۰/۰۰۱ و از حداکثر خطای قابل‌پذیرش ۰/۰۵ کوچکتر است در نتیجه رابطه بین این متغیرها معنی‌دار است.

جدول ۵: آزمون اثرات مستقیم- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

مسیر	ضریب مسیر	ضریب تعیین	آماره t	p-value
عملکرد شهرداری --> کالاشدگی و سوداگری	-۰/۴۶۴	۰/۲۱۵	-۹/۹۵۱	۰/۰۰۱
عملکرد تعاونی ها --> کالاشدگی و سوداگری	-۰/۳۹۱	۰/۱۵۲	-۷/۶۴۳	۰/۰۰۱

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

این پژوهش به تحلیل جامعه شناختی و وضعیت مسکن و تأثیر کالاشدگی زمین و سوداگری در بازار مسکن شهر تبریز، با تأکید بر نقش شهرداری‌ها و تعاونی‌های مسکن در مدیریت بحران، پرداخته است. داده‌ها با استفاده از پرسش‌نامه‌های محقق ساخته و تحلیل‌های آماری گردآوری شده و نتایج در قالب شاخص‌های توصیفی مانند میانگین و انحراف معیار گزارش شده است. نتایج نشان می‌دهد که عملکرد شهرداری‌ها در زمینه‌های مختلف از جمله توسعه زیرساخت‌ها، تهیه و اجرای طرح‌های جامع شهری و پایش اراضی شهری، در مجموع نسبتاً مطلوب ارزیابی می‌شود و میانگین نمرات در محدوده ۴ تا ۵ قرار دارد. در این میان، سیاست‌های مالیاتی و تسهیلاتی شهرداری‌ها با میانگین ۳/۸۹ بالاترین تأثیر را در کنترل بازار مسکن داشته است. در مقابل، عملکرد تعاونی‌های مسکن در مقایسه با شهرداری‌ها ضعیف‌تر ارزیابی شده و میانگین متغیر ساخت‌وساز در آن‌ها تنها ۲/۹۵ به دست آمده است که نشان‌دهنده چالش‌های جدی در فرایند ساخت‌وساز و کمبود منابع مالی کافی است. در حوزه کالاشدگی زمین و سوداگری، مشخص شد که سیاست‌های کلان اقتصادی و سیاست‌های مالیاتی و تسهیلاتی با میانگین‌های به ترتیب ۴/۱۶ و ۳/۸۹ از مهمترین عوامل اثرگذار در نوسانات و بحران‌های بازار مسکن هستند. همچنین افزایش تسهیلات بانکی، رشد نقدینگی و مالکیت‌های چندگانه از دیگر عوامل اصلی تشدید سوداگری و افزایش تقاضای سرمایه‌ای در بازار محسوب می‌شوند. تحلیل نهایی نشان می‌دهد که وضعیت فعلی بازار مسکن حاصل برآیند پیچیده‌ای از عوامل اقتصادی، اجتماعی و سیاست‌های کلان است که در ۴ دسته قابل تفکیک‌اند:

- ❖ تغییرات در عرضه و تقاضا: افزایش تقاضای سرمایه‌ای ناشی از نگاه به مسکن به عنوان یک سرمایه‌ایمن و کمبود عرضه به دلیل موانع متعدد در ساخت‌وساز، از جمله بروکراسی پیچیده، دسترسی محدود به زمین و عدم تأمین مالی کافی، منجر به حباب‌های قیمتی و تشدید سوداگری شده است.
- ❖ سیاست‌های اقتصادی و کلان: ناکارآمدی سیاست‌های مالیاتی و تسهیلاتی و همچنین تسهیلات بانکی بیش از حد یا بدون نظارت کافی، به افزایش تقاضا و سوداگری در بازار دامن زده است.
- ❖ ساختارهای بازار و تأمین مالی: مالکیت‌های چندگانه، ناکارآمدی در مدیریت زمین و مسکن و نبود شفافیت اطلاعاتی در معاملات، سبب اختلال در ثبات بازار شده است.
- ❖ عوامل اجتماعی و فرهنگی: تغییر نگرش به مسکن از یک کالای مصرفی به یک دارایی سرمایه‌ای و نیز رشد جمعیت و مهاجرت به شهرها باعث افزایش فشار بر بازار و تشدید روند سوداگری شده است.

به طور کلی، شهرداری‌ها در زمینه توسعه زیرساخت‌ها و طرح‌های جامع شهری عملکرد نسبتاً قابل‌قبولی داشته‌اند، اما در حوزه‌هایی مانند ساخت‌وساز پایدار و مسکن اجتماعی همچنان نیازمند بهبود هستند. در مقابل، تعاونی‌های مسکن به ویژه در زمینه ساخت‌وساز و نظارت، عملکرد ضعیف‌تری نشان داده‌اند. براساس یافته‌های مدل معادلات ساختاری، مدل مفهومی پژوهش از برانندگی قابل‌قبولی برخوردار است و می‌تواند مبنایی برای طراحی و اصلاح سیاست‌های بهینه در زمینه مسکن در شهرداری تبریز و سایر کلان‌شهرها قرار

گیرد. بهبود وضعیت بازار مسکن نیازمند اصلاح سیاست‌های مالیاتی، کنترل تسهیلات بانکی، افزایش شفافیت اطلاعاتی و تسهیل فرایندهای ساخت‌وساز پایدار است تا از تشدید سوداگری و کالاشدگی در این بازار جلوگیری شود و زمینه‌ای برای بهبود پایدار فراهم آید.

منابع

- بورکهارت کوریشی، رگولا. (۱۳۸۷). *موسیقی و مارکس: ایده‌ها، عمل، سیاست*. ترجمه: شهریار خواجهان، ویراستان: نیکو خاکپور و مجید سینکی، چاپ‌اول، تهران: انتشارات تصنیف، آموزشگاه هم‌آوازان.
- بویی، اندرو. (۱۳۹۴). *زیبایی‌شناسی و ذهنیت: از کانت تا نیچه*. ترجمه: فریبرز مجیدی، چاپ پنجم، تهران: انتشارات فرهنگستان هنر.
- بیات، آصف. (۱۳۹۱). *سیاست‌های خیابانی: جنبش تهی‌دستان در ایران*. ترجمه: سیداسدالله نبوی‌چاشمی. تهران: انتشارات پردیس دانش.
- پاک‌نژاد، نوید. (۱۴۰۲). *تحلیل سیاست‌های مسکن در برنامه‌های پنج ساله توسعه اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی و رهنمودهایی برای برنامه هفتم توسعه*. ماهنامه گزارش‌های کارشناسی مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، دوره ۳۱، شماره ۵، ۳۰-۶.
- تیموری، سمیه. (۱۴۰۳). *نقش سیاست‌های مسکن در توسعه شهری برنامه‌های عمرانی (باتاکیدبر برنامه سوم و چهارم قبل از انقلاب اسلامی)*. یازدهمین کنفرانس ملی مهندسی عمران، معماری و توسعه شهری پایدار ایران، تهران-ایران، ۱۱-۱.
- چاری صادق، مسعود. اصغرپور ماسوله، احمد رضا. صدیق‌اورعی، غلامرضا. کرمانی، مهدی. فیضی، مهدی. (۱۳۹۷). *سرمایه‌گذاران واسطه‌ای و سوداگری حرفه‌ای در بازار مسکن مشهد: تحلیل جامعه‌شناختی پدیده‌های اقتصادی*. فصلنامه مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، دوره ۷، شماره ۴: (پیاپی ۲۸)، ۷۲۹-۷۰۱.
- رافائل، ماکس. (۱۴۰۱). *سه پژوهش در جامعه‌شناسی هنر: پرودن، مارکس، پیکاسو*. ترجمه: اکبر معصومیگی، چاپ سوم، تهران: انتشارات آگه.
- رفیعیان، مجتبی. الوندی‌پور، نینا. (۱۳۹۴). *مفهوم‌پردازی اندیشه حق به شهر: در جست‌وجوی مدلی مفهومی*. فصلنامه علمی پژوهشی-جامعه‌شناسی ایران، دوره ۱۶، شماره ۲، ۴۷-۲۵.
- شفیع‌داراف‌شانی، علی. (۱۴۰۱). *ارائه راهکارهای مؤثر جهت ارتقای بهره‌وری تعاونی مسکن کارکنان شهرداری اصفهان*. فصلنامه علمی پژوهشی-پژوهش‌های مکانی فضایی، دوره ۶، شماره ۲: (پیاپی ۲۲)، ۵۲-۴۳.
- صادقی، علیرضا. (۱۴۰۲). *شهرنشینی نولیبرال و سکونتگاه‌های غیررسمی: مسکن و سیاست تهی‌دستان در حومه شهر تهران*. فصلنامه علمی پژوهشی-توسعه محلی (روستائی-شهری)، دوره ۱۵، شماره ۱: (پیاپی ۲۸)، ۸۶-۶۷.
- عابدینی، غلامرضا. ورسه، مهران. (۱۴۰۰). *سامان‌دهی و احیاء بافت فرسوده باتاکیدبر پروژه‌های محرک توسعه با رویکرد بهبود کیفیت زندگی (مورد مطالعه: شهر باغستان)*. فصلنامه علمی پژوهشی-جغرافیا و روابط انسانی، دوره ۳، شماره ۴، ۴۹۵-۴۷۳.
- علی‌پورکوهی، پانته‌آ. علی‌کائی، سعیده. مداح‌زاد، سیده‌مریم. (۱۴۰۱). *تدوین چارچوب مفهومی نظریه «حق به شهر»، با سیری در اندیشه‌های لوفور*. فصلنامه علمی پژوهشی-مطالعات میان فرهنگی، دوره ۱۷، شماره ۵۳، ۳۰-۹.
- عیسی‌زاده، اسماعیل. پریزادی، طاهر. عیسی‌زاده، وحید. (۱۴۰۱). *توانمندسازی محلات دارای فقر شهری (مطالعه موردی: محله اسماعیل‌آباد، منطقه ۱۹ شهرداری تهران)*. فصلنامه علمی پژوهشی-جغرافیا و برنامه‌ریزی، دوره ۲۶، شماره ۸۱، ۱۷۱-۱۵۱.
- عیسی‌زاده، اسماعیل. پریزادی، طاهر. کمانرودی کجوری، موسی. (۱۴۰۲). *تحلیل فضایی ارزش مبادله‌ای مسکن شهری (مورد مطالعه: منطقه ۱۰ تهران)*. فصلنامه علمی پژوهشی-برنامه‌ریزی فضایی. دوره ۱۳، شماره ۴: (پیاپی ۵۱)، ۱۴۸-۱۱۵.
- گلی، علی. هدایت، عثمان. (۱۴۰۴). *سیاست‌های توسعه مسکن شهری و عدالت فضایی (اتنوگرافی نهادی مسکن مهر سهندج)*. فصلنامه علمی پژوهشی-زیست‌سیاست و توسعه، دوره ۱، شماره ۱، ۱۱۰-۹۶.
- مشکینی، ابوالفضل. عروجی، محمدرضا. علیپور، سمیه. (۱۴۰۱). *تحلیل زمینه‌های کالایی شدن مسکن در بازار مسکن ایران*. فصلنامه علمی پژوهشی-برنامه‌ریزی و توسعه محیط‌شهری، دوره ۸، شماره ۲، ۷۴-۵۹.
- Bayat, Asef. (2012). *Politics In The City-Inside-Out*. Journal Of City & Society, 24(2): 110-128.
- Brenner, Neil. Marcuse, Peter. Mayer, Margit. (2012). *Cities For People, Not For Profit Critical Urban Theory And The Right To The City*. Routledge.

- Gimeno, Ricardo. Martínez-Carrascal, Carmen. (2010). ***The Relationship Between House Prices And House Purchase Loans: The Spanish Case***. Journal Of Banking & Finance, 34(8): 1849-1855.
- Harvey, David. (2009). ***Social Justice And The City***. University Of Georgia Press.

Type of Article (Research Article)

Explaining The Relationship Between Spatial Structure And Social Action In The Markets Of Tehran Metropolis; Focusing On The Sociological Approach To Urban Spaces

Elmira Saaveh: Department of Architecture, Ta.C., Islamic Azad University, Tabriz, Iran.

***Mohammadreza Pakdel Fard:** Department of Architecture and Urban Planning, Ta.C., Islamic Azad University, Tabriz, Iran.

Hasan Sattari Sarbangholi: Department of Architecture and Urban Planning, Ta.C., Islamic Azad University, Tabriz, Iran.

Article Einfo

Received: 2024/12/10

Accepted: 2025/04/05

PP: 13-24.

Keywords:

Spatial Structure

Social Action

Tehran Metropolis Markets

Sociological Approach

Abstract

Spatial structure and social action are fundamental factors in analyzing urban spaces and examining their social dynamics. The markets of Tehran metropolis, as one of the most significant arenas for social and economic interactions, possess unique potential for explaining the relationship between spatial structure and social action. This study, utilizing a sociological approach and a descriptive-analytical method, examines this relationship. Data were collected through quantitative and qualitative methods; in the quantitative section, questionnaires were distributed among 450 merchants and visitors in Tehran's markets, based on Cochran's formula. In the qualitative section, semi-structured interviews were conducted with experts in related fields. The collected data were analyzed using "SPSS" and "AMOS," software. The results reveal a significant and reciprocal relationship between the spatial features of the markets and the quality of social actions. Physical elements of the market, including spatial organization, accessibility, and interaction spaces, directly influence behavioral patterns and social interactions. By providing strategies to improve the spatial design of markets, this research emphasizes the importance of sociological approaches in urban space planning and management, contributing to enhancing social interactions and cultural sustainability in Tehran's metropolis markets.

Citation: Saaveh, Elmira. Pakdel Fard, Mohammadreza. Sattari Sarbangholi, Hasan. (2025). Explaining The Relationship Between Spatial Structure And Social Action In The Markets Of Tehran Metropolis; Focusing On The Sociological Approach To Urban Spaces. *Journal Of Socio-Cultural Changes*, 22(2; Ser. 86): 13-24.

DOI:

This Article Is Extracted From The Doctoral Thesis Of '*Elmira Saaveh*', Titled "*Exploring The Interconnection Between Spatial Structure And Behavioral Patterns In Traditional Bazaars And Iran Mall In Tehran*", Under The Supervision Of '*Dr. Mohammadreza Pakdel Fard*', & Advisory '*Dr. Hasan Sattari Sarbangholi*'.

***Corresponding Author:** Mohammadreza Pakdel Fard

E-mail Address: m.pakdelfard@srbiau.ac.ir

Tel: +989143168187

Extended Abstract

Introduction

Urban spaces have always served as the context for social interactions and human activities. In modern societies, spatial structure not only organizes the physical fabric of the city but also influences social relationships and citizens' behaviors. Spatial design and organization can either strengthen or weaken social interactions, a sense of collective identity, and quality of life. Urban markets, as prominent examples of public spaces, play a significant role beyond their economic functions; they contribute to social cohesion, cultural interactions, and the formation of urban identity. Among spatial characteristics, factors such as density, accessibility, land-use diversity, and environmental quality have a direct relationship with social behaviors and communication networks among individuals. Tehran, as a metropolis with a diverse spatial structure and markets ranging from traditional to modern, provides an appropriate case for studying the link between spatial structure and social action. Tehran's markets, in addition to their economic role, reflect the city's socio-cultural identity and transformations resulting from urban growth. This study, employing a sociological approach alongside quantitative and qualitative methods, investigates the impact of the spatial structure of Tehran's markets on patterns of social behavior. The central research question is: How do the structural characteristics of Tehran's urban markets affect social behaviors and human interactions, and what strategies can be proposed to improve spatial quality and enhance social interactions?

Methodology

The present study was conducted with the aim of elucidating the relationship between spatial structure and social action in the markets of metropolitan Tehran, employing a mixed-methods approach and a descriptive-analytical strategy. Initially, through library and documentary research, key concepts and influential elements in the interaction between spatial structure and social action were identified, and a conceptual framework was developed comprising four categories of elements: spatial organization, social actions, cultural and symbolic elements, and accessibility. In the quantitative phase, the statistical population included economic actors and market visitors, from which 450 individuals were randomly selected using the Cochran formula. Data were collected via a specially designed questionnaire. In the qualitative phase, semi-structured interviews with experts were conducted to gain deeper insights into spatial and social factors. Quantitative data were analyzed using statistical tests in SPSS and structural equation modeling in AMOS. The results indicated that the spatial structure of markets—including spatial networks, functional density, and communication pathways—has a direct impact on behavioral patterns and the quality of social interactions. The integration of quantitative and qualitative findings led to the development of a conceptual model aimed at improving the design, management, and planning of urban markets.

Results And Discussion

Tehran Grand Bazaar and Iran Mall, as prominent examples of traditional and modern urban spaces in metropolitan Tehran, play a significant role in reflecting social, cultural, and economic relations. The traditional Tehran Bazaar, with its complex and organic spatial structure, provides an appropriate setting for social interactions and the formation of collective identity. In contrast, Iran Mall, with its modern and integrated design, offers a diverse space for cultural, recreational, and commercial activities, representing shifts in urban lifestyle patterns. This study, based on statistical analysis of 450 questionnaires and the application of advanced statistical methods, demonstrated a significant relationship between the spatial structure of these markets and the social actions of their users, grounded in a sociological approach to urban spaces. Results indicate that spatial organization has the greatest impact on social actions, followed by accessibility and functional linkages, cultural and symbolic elements, and finally the social behaviors of users. Furthermore, sub-elements such as cultural events, social identity, and cultural land uses emerged as key factors in strengthening social interactions and fostering a sense of belonging to the space. The statistical indicators of reliability and validity confirm the accuracy and trustworthiness of the model. The findings emphasize the necessity of spatial design in markets focused on enhancing the quality of social interactions, reinforcing collective identity, and improving accessibility. These insights can serve as effective guidance for the planning and management of urban markets in Tehran and other metropolitan areas. The study's conclusion highlights that the spatial structure of Tehran's markets significantly influences users' social actions, creating a reciprocal relationship that reinforces cultural, social, and economic interactions. Both traditional and modern markets act not only as economic centers but also as identity-forming spaces that enhance social belonging. Therefore, purposeful spatial design aligned with the social needs of users is critically important. Accordingly, optimizing market management, providing adequate access, strengthening communication networks, and developing functional linkages are key strategies to improve the quality of interactions and cultural-social sustainability. The study's findings can serve as a strategic framework for policy-making and urban market planning aimed at improving quality of life and strengthening social structures.

تبیین رابطه میان ساختار فضایی و کنش اجتماعی در بازارهای کلان شهر تهران؛ باتأکید بر رویکرد جامعه‌شناختی فضاهای شهری

المیرا صعوه: گروه معماری، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران.

*محمدرضا پاکدل فرد: گروه معماری و شهرسازی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران.

حسن ستاری ساربانقلی: گروه معماری و شهرسازی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران.

چکیده	اطلاعات مقاله
ساختار فضایی و کنش اجتماعی از عوامل بنیادین در واکاوی فضاهای شهری و بررسی پویایی‌های اجتماعی آن‌ها محسوب می‌شوند. بازارهای کلان شهر تهران به‌عنوان یکی از مهمترین عرصه‌های تعامل اجتماعی و اقتصادی، از ظرفیت‌های منحصر به فردی برای تبیین ارتباط میان ساختار فضایی و کنش اجتماعی برخوردارند. این پژوهش با رویکرد جامعه‌شناختی و روش توصیفی-تحلیلی به بررسی این رابطه پرداخته است. داده‌های پژوهش از طریق روش‌های کمی و کیفی گردآوری شده است؛ در بخش کمی، با بهره‌مندی از توزیع پرسش‌نامه در میان ۴۵۰ نفر از کسبه و مراجعه‌کنندگان به بازارهای تهران و براساس فرمول کوکران، اطلاعات مورد نیاز جمع‌آوری گردید. در بخش کیفی، نیز مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته با کارشناسان حوزه‌های وابسته انجام شده است. داده‌های به‌دست‌آمده با بهره‌گیری از نرم‌افزارهای "SPSS" و "AMOS"، واکاوی شد. نتایج نشان می‌دهد که میان ویژگی‌های ساختاری فضا و کیفیت کنش‌های اجتماعی رابطه‌ای معنادار و دوطرفه وجود دارد. عناصر کالبدی بازار، از جمله سازمان فضایی، دسترسی‌ها و فضاهای تعامل، به‌طور مستقیم بر الگوهای رفتاری و تعاملات اجتماعی تأثیر می‌گذارند. این پژوهش با ارائه راهکارهایی برای بهبود طراحی ساختار فضایی بازارها، بر اهمیت رویکردهای جامعه‌شناختی در برنامه‌ریزی و مدیریت فضاهای شهری تأکید دارد و به ارتقای کیفیت تعاملات اجتماعی و پایداری فرهنگی در بازارهای کلان شهر تهران کمک می‌کند.	تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۲۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۱/۱۶ شماره صفحات: ۱۳-۲۴ واژگان کلیدی: ساختار فضایی کنش اجتماعی بازارهای کلان شهر تهران رویکرد جامعه‌شناختی

استناد: صعوه، المیرا، قمیشی، پاکدل فرد، محمدرضا، ستاری ساربانقلی، حسن. (۱۴۰۴). تبیین رابطه میان ساختار فضایی و کنش اجتماعی در بازارهای کلان شهر تهران؛ باتأکید بر رویکرد جامعه‌شناختی فضاهای شهری. فصلنامه تغییرات اجتماعی-فرهنگی، دوره ۲۲، شماره ۲؛ (پیاپی ۸۶)، ۱۳-۲۴.

DOI:

این مقاله برگرفته از رساله دکتری «المیرا صعوه»، با عنوان «تبیین رابطه همپوند ساختار فضایی و الگوی رفتار افراد در بازار سنتی و ایران مال در تهران»، است که به راهنمایی «دکتر محمدرضا پاکدل فرد»، و مشاوره «دکتر حسن ستاری ساربانقلی»، استخراج شده است.

*نویسنده مسئول: محمدرضا پاکدل فرد

آدرس پست الکترونیک: m.pakdelfard@srbiau.ac.ir

تلفن: ۰۹۱۴۳۱۶۸۱۸۷

مقدمه

فضاهای شهری از دیرباز به عنوان بستری برای تعاملات اجتماعی و کنش‌های انسانی نقش کلیدی ایفاء کرده‌اند. در جوامع شهری مدرن، ساختار فضایی نه تنها بر سازمان‌دهی کالبدی شهرها اثرگذار است، بلکه به عنوان عاملی بنیادی در شکل‌گیری روابط اجتماعی و الگوهای رفتاری شهروندان نیز مطرح می‌شود. این ساختار می‌تواند زمینه‌ساز تقویت تعاملات اجتماعی و ایجاد حس‌هویت جمعی باشد (حسنی‌میانرودی و دیگران، ۱۳۹۶: ۳۲-۱۷). ارتباط میان ساختار فضایی و رفتارهای اجتماعی، از جمله موضوعاتی است که در دهه‌های اخیر توجه پژوهشگران حوزه‌های مرتبط را به خود جلب کرده است (حبیبی، محمودی‌پاتی، ۱۳۹۶: ۵۶-۴۵). در بررسی فضاهای شهری، مفهوم کنش اجتماعی به رفتارهای آگاهانه‌ای اشاره دارد که افراد در قالب تعاملات روزمره یا گروهی در محیط‌های عمومی از خود بروز می‌دهند. این کنش‌ها، ازسویی، متأثر از طراحی و ساختار فضایی است و ازسوی دیگر، بر نحوه استفاده و تحول فضاهای شهری تأثیر می‌گذارد (مهرابی، و دیگران، ۱۴۰۲: ۱۴۷-۱۲۹). بازارهای شهری به عنوان نمونه‌های بارز فضاهای عمومی، نقش تاریخی و معاصر مهمی در توسعه تعاملات اجتماعی و اقتصادی ایفاء کرده‌اند. این بازارها نه تنها مکانی برای مبادله کالا، بلکه بستری برای تقویت همبستگی اجتماعی و ایجاد تعاملات فرهنگی بوده‌اند. ساختار فضایی بازارها به طور مستقیم بر الگوهای حرکتی، رفتارهای اجتماعی و کیفیت تعاملات تأثیر دارد (Rezaei, 2019: 520). واکاوی جامعه‌شناختی فضاهای شهری نشان می‌دهد که طراحی و سازمان‌دهی فضایی می‌تواند بستری برای تشویق یا محدودیت کنش‌های اجتماعی فراهم آورد. عواملی همچون تراکم فضایی، دسترسی‌پذیری، تنوع فعالیت‌ها و کیفیت فضای عمومی از جمله مواردی هستند که رابطه‌ای عمیق با الگوهای رفتاری و تعاملات اجتماعی دارند (Qi, Mazumdar, Vasconcelos, 2024: 15). نادیده گرفتن ابعاد اجتماعی در طراحی فضایی می‌تواند به کاهش کیفیت زندگی شهری و افزایش تنش‌های اجتماعی منجر شود. از این رو، رویکردهای جامعه‌شناختی می‌توانند به درک بهتر از تأثیر متقابل ساختار فضایی و رفتار اجتماعی کمک کنند (Feng, Hou, 2023: 5). کلان‌شهر تهران، به عنوان پایتخت ایران، با جمعیتی چندمیلیونی و ساختار فضایی پیچیده، نمونه‌ای مناسب برای بررسی رابطه میان ساختار فضایی و کنش اجتماعی است (دبده و دیگران، ۱۴۰۳: ۲۳۵-۲۱۳). بازارهای شهری این کلان‌شهر، به دلیل نقش تاریخی و اقتصادی خود، یکی از مهمترین عرصه‌های تعامل اجتماعی محسوب می‌شوند. تهران به واسطه تنوع فضایی خود، از بازارهای سنتی همچون بازار بزرگ تهران (بعد تاریخی) (بوذری، خلیفه، بابکی‌نژاد، ۱۳۹۲: ۶۵). تا مراکز خرید مدرن به مانند بازار ایران‌مال (بعد معاصر)، نمونه‌های متعددی از تعاملات فضایی و اجتماعی را در خود جای داده است (اسمعیل‌زاده‌وفائی، بیاتی، ۱۴۰۲: ۲). این تنوع فضایی بستری برای مطالعه اثرات ساختار کالبدی بر رفتارهای اجتماعی و واکاوی چگونگی تغییرات این تعاملات فراهم می‌آورد. بازارهای کلان‌شهر تهران نه تنها به عنوان مکان‌های اقتصادی، بلکه به عنوان نمادهایی از هویت فرهنگی و اجتماعی شناخته می‌شوند. این فضاها، از یک سو، نشان‌دهنده ساختار فضایی تاریخی و فرهنگی شهر و از سوی دیگر، بازتابی از چالش‌ها و تغییرات ناشی از رشد شهری هستند. در بازارهای شهری تهران، عوامل فضایی همچون تراکم مسیرها، دسترسی به فضاهای تعامل و تنوع کاربری‌ها بر کیفیت کنش‌های اجتماعی تأثیر قابل توجهی دارند. این عوامل، در کنار فرهنگ و هویت محلی، زمینه‌ساز پویایی اجتماعی و ایجاد شبکه‌های ارتباطی میان افراد می‌شوند. هدف این پژوهش، تبیین رابطه میان ساختار فضایی و کنش اجتماعی در بازارهای کلان‌شهر تهران است. در این راستا، با بهره‌گیری از رویکرد جامعه‌شناختی و استفاده از روش‌های کمی و کیفی، تلاش شده است تا تأثیر عوامل کالبدی بر رفتارهای اجتماعی و تعاملات انسانی در این فضاها بررسی شود. پرسش اصلی پژوهش بر این مبناء استوار است که چگونه ویژگی‌های ساختاری بازارهای شهری تهران می‌توانند بر الگوهای کنش اجتماعی تأثیر بگذارند؟ این پرسش، در تلاش است تا علاوه بر واکاوی تأثیرات متقابل، راهکارهایی برای بهبود کیفیت فضاهای شهری و تقویت تعاملات اجتماعی ارائه دهد.

پیشینه تحقیق

هانری لوفور^۱ با تأکید بر نظریه «تولید فضا»، معتقد است که فضا نتیجه تعامل میان نیروهای اجتماعی، اقتصادی و سیاسی است و فضاهای شهری نه تنها بستر تعاملات اجتماعی، بلکه محصول و بازتابی از این تعاملات هستند. *ایروینگ گافمن*^۲ با تمرکز بر نظریه

^۱ Henri Lefebvre^۲ Erving Goffman

«کنش متقابل اجتماعی»، بر این باور است که فضاهای عمومی بستری برای نمایش و مدیریت تعاملات اجتماعی هستند و افراد در این فضاها نقش‌های اجتماعی مختلفی را به‌نمایش می‌گذارند. مانوئل کاستلز^۳ در نظریه «فضای جریان‌ها»، بیان می‌کند که فضاها در شهرهای معاصر تحت تأثیر جریان اطلاعات، سرمایه و افراد شکل می‌گیرند و این جریان‌ها بر ساختار فضایی و روابط اجتماعی تأثیرگذارند. ریچارد سنیت^۴ مبنی بر «نظریه فضای باز»، بر نقش فضاهای عمومی در تقویت تنوع و تعاملات اجتماعی تأکید دارد و معتقد است که طراحی فضاهای شهری باید بر گسترش فرصت‌های ارتباطی تمرکز کند. و جان لانگ^۵ در نظریه «رفتار محیطی»، به ارتباط میان طراحی فضایی و رفتارهای اجتماعی افراد اشاره دارد و بیان می‌کند که سازمان‌دهی فضا می‌تواند رفتارهای اجتماعی را پیش‌بینی و هدایت کند (Ian Borer, 2006: 173-197).

کوبین لینچ^۶ در کتاب تصویر ذهنی از شهر- (*The Image Of The City*)، به بررسی چگونگی درک و تجربه فضاهای شهری توسط کاربران می‌پردازد. او مفهوم تصویر ذهنی، را به‌عنوان چارچوبی برای فهم نحوه تعامل افراد با ساختار فضایی شهر مطرح می‌کند. لینچ، عنصر اصلی به‌مثابه مسیرها، لبه‌ها، گره‌ها، محلات و نشانه‌ها را معرفی می‌کند که درک و تعامل انسان با شهر را شکل می‌دهند. این اثر تأثیر عمیقی بر برنامه‌ریزی شهری و طراحی محیطی گذاشته است و به‌ویژه در درک نقش ساختار فضایی بر رفتار اجتماعی اهمیت دارد (لینچ، ۱۳۹۵: ۸۸). کریستوفر الکساندر^۷ در کتاب *الگوی زبان* - (*A Pattern Language*)؛ به مجموعه‌ای از الگوهای طراحی فضایی اشاره دارد که باهدف بهبود تعاملات اجتماعی و کیفیت زندگی در فضاهای عمومی تنظیم شده‌اند. هر الگو، از مقیاس بزرگ شهرها تا جزئیات معماری، به‌طور مشخصی برای تقویت ارتباطات اجتماعی و ایجاد فضاهای انسانی طراحی شده است. این اثر، بر ارتباط عمیق میان ساختار فضایی و رفتارهای اجتماعی تأکید دارد (الکساندر، ۱۳۸۷: ۳۵). جان راسکین^۸ در کتاب *هفت چراغ معماری* - (*The Seven Lamps Of Architecture*)؛ به اهمیت جنبه‌های اخلاقی، زیبایی‌شناختی و اجتماعی معماری پرداخته است. او معماری را نه تنها یک هنر، بلکه ابزاری برای بیان ارزش‌های اجتماعی و تقویت تعاملات انسانی می‌داند. وی، بر این باور است که فضاهای معماری باید همواره در خدمت نیازهای اجتماعی باشند و روحیه‌ای از اصالت و صداقت را منعکس کنند (راسکین، ۱۴۰۲: ۹۶). رابرت پارک^۹ در اثر خود باعنوان شهر: پیشنهاداتی برای تحقیق درباره رفتار انسانی در محیط شهری- (*The City: Suggestions For The Investigation Of Human Behavior In The Urban Environment*)؛ تأکید می‌کند که شهر بستر اصلی شکل‌گیری رفتارها و تعاملات اجتماعی است. او شهر را به‌عنوان یک ارگانیزم زنده توصیف می‌کند که در آن ساختار فضایی تأثیر عمیقی بر الگوهای رفتاری افراد دارد. وی ویلیام وایت^{۱۰} در کتاب *زندگی اجتماعی فضاهای کوچک شهری* - (*The Social Life Of Small Urban Spaces*)؛ با بهره‌گیری از مشاهدات دقیق و مستندات ویدئویی، نحوه تعامل مردم در فضاهای کوچک شهری، به‌مانند میدان‌ها و پیاده‌راه‌ها را بررسی می‌کند. او نشان می‌دهد که طراحی مناسب این فضاها چگونه می‌تواند تعاملات اجتماعی را تقویت کرده و استفاده عمومی از آن‌ها را افزایش دهد. این اثر نقش به‌سزایی در درک اهمیت طراحی انسانی محور در فضاهای شهری داشته است.

ادبیات و مبانی نظری

- ساختار فضایی

ساختار فضایی به‌معنای نظم و سازمان‌دهی عناصر فیزیکی و غیرمادی در یک محیط است که به‌ایجاد ارتباط میان اجزای مختلف فضا کمک می‌کند. این مفهوم، شامل روابط میان مسیرها، فضاهای باز، ساختمان‌ها و کاربری‌ها است که الگوهای حرکتی و رفتاری را شکل می‌دهند. ساختار فضایی در فضاهای شهری بر مبنای طراحی کالبدی و توزیع فعالیت‌ها تعریف می‌شود و بر تجربه فضایی افراد تأثیر مستقیم دارد (صادقی، بمانیان، حمزelo، ۱۴۰۱: ۱۲۳-۹۹). ساختار فضایی نه تنها ابعاد کالبدی، بلکه جنبه‌های ادراکی و اجتماعی

^۳ Manuel Castells

^۴ Richard Sennett

^۵ John Lang

^۶ Kevin Lynch

^۷ Christopher Alexander

^۸ John Ruskin

^۹ Robert Park

^{۱۰} William H. Whyte

فضا را نیز دربرمی گیرد. طراحی و سازمان دهی این ساختار باید به گونه ای باشد که دسترسی، خوانایی و انعطاف پذیری فضا برای کاربران فراهم شود. ویژگی های ساختاری نظیر پیوستگی، سلسله مراتب فضایی و تنوع کاربری ها می تواند تعاملات اجتماعی را تسهیل کرده یا محدود کند (Arribas-Bel, Fleischmann, 2022: 5). در نظریه های شهری، ساختار فضایی به عنوان یک سیستم پویا در نظر گرفته می شود که در واکنش به تغییرات اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی تحول می یابد. این پویایی، امکان سازگاری فضا با نیازهای کاربران را فراهم کرده و بر کارکردهای اجتماعی آن تأثیرگذار است. از این رو، طراحی و مدیریت ساختار فضایی نقشی کلیدی در توسعه پایداری و کیفیت زندگی شهری دارد (روشنی، حبیبی، سعیده زربادی، ۱۳۹۶: ۳۱-۴۲).

– کنش اجتماعی

کنش اجتماعی به هر نوع فعالیت یا رفتاری اطلاق می شود که توسط افراد در یک محیط اجتماعی و با در نظر گرفتن حضور دیگران انجام می گیرد. این مفهوم، پایه ای برای واکاوی رفتارهای انسانی در جامعه است و دربرگیرنده تعاملات مستقیم و غیرمستقیم میان افراد می باشد. کنش اجتماعی، بسته به شرایط فرهنگی، اقتصادی و فضایی، الگوهای متنوعی به خود می گیرد (سوئدبرگ، گرانووتر، ۱۳۹۷: ۶۳). از دیدگاه جامعه شناسی، کنش اجتماعی به رفتارهایی اشاره دارد که دارای معنا و هدف اجتماعی هستند و توسط هنجارها و ارزش های جمعی هدایت می شوند. این کنش ها می توانند در قالب فعالیت های روزمره، مراسم فرهنگی یا حتی تعاملات کوتاه مدت در فضاهای عمومی ظاهر شوند. کیفیت و نوع کنش اجتماعی تأثیر زیادی تحت تأثیر ویژگی های محیطی و ساختار فضایی قرار دارد (آقاجانی رفاه، نوروز برازجانی، نژاد ابراهیمی، ۱۴۰۱: ۱۲۶-۱۱۱). نقش فضا در شکل گیری کنش اجتماعی، به واسطه ایجاد فرصت های ارتباطی و تعاملات جمعی برجسته می شود. فضاهایی که امکان دیدار و ارتباط میان افراد را فراهم می کنند، بستری مناسب برای تقویت کنش های اجتماعی هستند. طراحی چنین فضاهایی نیازمند درک عمیق از نیازهای انسانی و الگوهای رفتاری جمعی است (دهناد، مهدی نژاد، کریمی، ۱۳۹۹: ۴۵-۵۶).

– بازارهای شهری

بازارهای شهری به عنوان فضاهایی چندبعدی، نقش مهمی در اقتصاد، فرهنگ و تعاملات اجتماعی شهرها ایفاء می کنند. این فضاها علاوه بر کارکرد اقتصادی، بستری برای ارتباطات اجتماعی و فرهنگی میان افراد جامعه فراهم می آورند. بازارهای شهری اغلب به عنوان نقاط گره ای در شبکه فضایی شهر عمل کرده و جذب کننده فعالیت ها و تعاملات متنوع اند (Foroutan, Tabibian, 2022: 45-57). بازارها به دلیل انعطاف پذیری در پاسخ به نیازهای جوامع مختلف، الگوهای خاصی از سازمان دهی فضایی را به نمایش می گذارند. این فضاها معمولاً با ترکیبی از فضاهای بازوبسته، مسیرهای عبوری، غرفه های فروش و نقاط تجمع تعریف می شوند که همگی در شکل دهی به رفتارهای اجتماعی نقش دارند (حیدری، کیایی، ۱۳۹۸: ۶۳-۷۶). در بُعد اجتماعی، بازارهای شهری به عنوان نمادهای فرهنگی، هویت جمعی و خاطره انگیزی در شهرها شناخته می شوند. این فضاها با ایجاد تعاملات رودررو میان فروشندگان، خریداران و بازدیدکنندگان، ارتباطات اجتماعی را تقویت کرده و به حفظ همبستگی اجتماعی کمک می کنند (توکلیان فردوسی، اسماعیل پور، نقصان محمدی، ۱۳۹۵: ۴۵-۵۶).

– رویکرد جامعه شناختی فضا

رویکرد جامعه شناختی فضا به واری ارتباط میان فضاهای فیزیکی و رفتارهای اجتماعی می پردازد. این رویکرد بر آن است که فضا نه تنها محیطی برای وقوع فعالیت ها، بلکه عنصری فعال در شکل دهی به روابط اجتماعی و هنجارهای جمعی است. فضا در این دیدگاه، حاصل تعامل مستمر میان عوامل کالبدی، فرهنگی و انسانی است (براتی، نیک پیم، عالی زاده ملایوسف، ۱۴۰۰: ۲۲-۱). جامعه شناسی فضا به بررسی نحوه تأثیر ویژگی های فضایی بر رفتارهای انسانی، توزیع قدرت و الگوهای اجتماعی می پردازد. این رویکرد بر این باور است که فضاهای عمومی، همچون میادین و بازارها، نقش کلیدی در تقویت تعاملات اجتماعی و تقویت سرمایه اجتماعی دارند. واکاوی جامعه شناختی فضا بر درک تأثیر فضا بر روابط اجتماعی و همچنین نحوه بازتولید هویت های فردی و جمعی در فضاهای شهری تمرکز دارد. این رویکرد می تواند به طراحان و برنامه ریزان کمک کند تا فضاهایی را خلق کنند که علاوه بر پاسخ گویی به نیازهای مادی، بستری برای تحقق تعاملات اجتماعی و فرهنگی باشند (جوانمردی و دیگران، ۱۳۹۹: ۴۶-۵۷).

مواد و روش تحقیق

پژوهش حاضر باهدف تبیین رابطه میان ساختار فضایی و گنش اجتماعی در بازارهای کلان‌شهر تهران و با بهره‌گیری از رویکردی ترکیبی طراحی و اجرا شده است. چارچوب اصلی روش تحقیق مبتنی بر راهبرد توصیفی-تحلیلی انتخاب گردیده که امکان واکاوی چندبعدی و جامع را در بررسی تأثیرات متقابل ساختار فضایی و تعاملات اجتماعی فراهم می‌کند. در گام اول، پژوهش با استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی، به شناسایی مفاهیم کلیدی و تدوین عناصر مؤثر در شکل‌گیری ارتباط میان ساختار فضایی و گنش اجتماعی پرداخته است. منابع مورد مطالعه شامل کتاب‌ها، مقالات علمی و گزارش‌های معتبر مرتبط با نظریه‌های فضایی و اجتماعی بوده‌اند. در این مرحله، تلاش شد تا عناصر کلیدی مرتبط با ساختار فضایی و ابعاد اجتماعی با توجه به رویکرد جامعه‌شناختی فضاهای شهری استخراج شوند. در گام دوم، چارچوب مفهومی پژوهش تدوین گردید که شامل چهار دسته عنصر کلیدی همراه با زیرعنصرهای مرتبط است: ۱. سازمان فضایی بازارها: (دسترسی‌های اصلی-مسیرهای ارتباطی-تقسیمات فضایی-فضای تعامل-فضاهای عمومی-فضاهای خصوصی-الگوهای کالبدی)، ۲. گنش‌های اجتماعی کاربران: (تعاملات روزمره-رفتار اجتماعی-مشارکت اجتماعی-هویت اجتماعی)، ۳. عناصر فرهنگی و نمادین بازارها (نمادهای معماری-زبان بصری-تاریخ‌نگاری-رویدادهای فرهنگی-کاربرهای فرهنگی-تابوها و رسوم)، و ۴. دسترسی‌پذیری و پیوندهای عملکردی (دسترسی عمومی-پیوندهای شبکه‌ای-راه‌های دسترسی-جریان حرکتی-رابطه کاربری‌ها). طوری که این چارچوب باهدف ارزیابی تأثیرات متقابل میان این عناصر طراحی شده است. در بخش کمی، جامعه آماری پژوهش شامل کلیه فعالان اقتصادی و مراجعه‌کنندگان به این بازارها در نظر گرفته شد. حجم نمونه براساس فرمول کوکران، تعیین گردید که طبق آن، تعداد ۴۵۰ نفر به عنوان نمونه آماری به روش نمونه‌گیری تصادفی انتخاب شدند. ابزار اصلی گردآوری داده‌ها در این بخش، پرسش‌نامه‌ای طراحی شده بود که به صورت ویژه برای سنجش ارتباط میان ساختار فضایی و گنش اجتماعی تهیه گردید. پرسش‌نامه شامل سؤالاتی درباره ابعاد ساختار، تعامل، هویت و اتصال بازارها بود که هدف آن بررسی تأثیر این عوامل بر رفتار و تعاملات اجتماعی کاربران بود. در بخش کیفی، اطلاعات از طریق مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته با کارشناسان حوزه‌های مرتبط گردآوری شد. این مصاحبه‌ها به شناسایی عمیق‌تر عوامل تأثیرگذار بر کیفیت گنش‌های اجتماعی و ارتباط آن‌ها با ویژگی‌های فضایی بازارها کمک کرد. برای واکاوی داده‌های کمی، از نرم‌افزار "SPSS"، و آزمون‌های آماری نظیر ضریب همبستگی پیرسون، استفاده شد تا روابط میان متغیرهای پژوهش بررسی شود. در ادامه، داده‌ها با بهره‌گیری از نرم‌افزار "AMOS"، برای مدل‌سازی معادلات ساختاری تحلیل شدند. این واکاوی‌ها امکان شناسایی روابط علی میان عناصر فضایی و کیفیت گنش‌های اجتماعی را فراهم ساخت. نتایج نشان داد که ساختار فضایی بازارها، از جمله شبکه‌های فضایی، تراکم عملکردها و مسیرهای ارتباطی، تأثیر مستقیمی بر الگوهای رفتاری و کیفیت تعاملات اجتماعی کاربران دارد. ترکیب واکاوی‌های کمی و کیفی در این پژوهش، چارچوبی جامع برای درک عمیق‌تر از ارتباط میان ویژگی‌های فضایی و اجتماعی بازارها فراهم کرد. این فرایند منجر به تدوین الگویی مفهومی شد که می‌تواند به عنوان راهکاری در طراحی، مدیریت و برنامه‌ریزی بازارهای شهری مورد استفاده قرار گیرد.

بحث و یافته‌های تحقیق

- گستره حوزه فضایی

بازار بزرگ تهران- (سنتی)؛ یکی از مهمترین بافت‌های تاریخی و اقتصادی شهر تهران است که ساختار فضایی آن نمایانگر تعاملات اجتماعی و فرهنگی در طول تاریخ است. این بازار به عنوان قلب تپنده اقتصاد شهری، شبکه‌ای پیچیده از راهروها، تیمچه‌ها، کاروانسراها و میدان‌ها را شامل می‌شود که به شکل سنتی و ارگانیک توسعه یافته‌اند. این ساختار فضایی، علاوه بر پاسخ‌گویی به نیازهای اقتصادی، بستری برای ارتباطات اجتماعی و تعاملات فرهنگی نیز فراهم کرده است (بوذری، خلیفه، بابکی‌نژاد، ۱۳۹۲: ۸۰-۶۳). پیوستگی فضایی میان عناصر مختلف بازار، محیطی را ایجاد می‌کند که مردم با فرهنگ‌ها و طبقات اجتماعی متفاوت، روزانه در آن به تعامل و گنش اجتماعی می‌پردازند. از منظر جامعه‌شناختی، بازار بزرگ تهران نمونه‌ای بارز از فضایی است که مناسبات اجتماعی را در کالبد معماری بازتاب می‌دهد. این بازار با وجود ساختار فضایی پیچیده و در عین حال منسجم، الگویی از نظم اجتماعی نهفته در یک محیط شهری سنتی را به نمایش می‌گذارد. حضور بخش‌های تخصصی به مانند بازار طلا، فرش و پارچه، نه تنها ساختار اقتصادی را تقویت می‌کند،

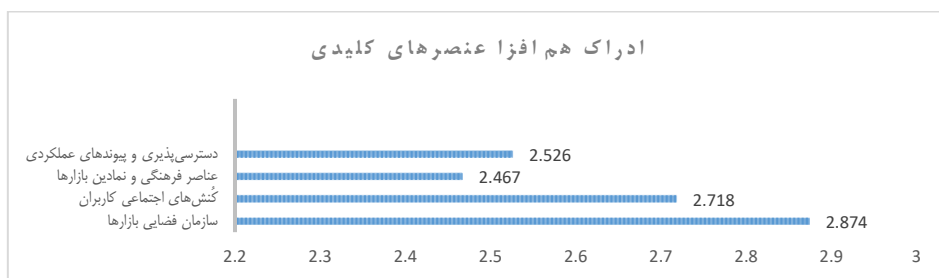
بلکه روابط اجتماعی را نیز تسهیل کرده و فرصت‌هایی برای تعاملات جمعی ایجاد می‌کند. بازار تهران، به دلیل وجود هویت تاریخی، ارتباطات اجتماعی میان کاربران و عناصر فضایی، بستری ایده‌آل برای مطالعه تعاملات اجتماعی در فضای شهری است. بازار بزرگ ایران مال- (مدرن)؛ به عنوان یکی از بزرگترین و مدرن‌ترین مراکز تجاری در خاورمیانه، ترکیبی از فضاهای تجاری، تفریحی، فرهنگی و اقامتی را در بر دارد. این بازار با بهره‌گیری از معماری معاصر و فن‌آوری‌های پیشرفته، فضایی را ایجاد کرده است که هدف آن فراتر از کارکرد اقتصادی و تجاری است و درصدد فراهم آوردن تجربه‌ای جامع برای کاربران است. ساختار فضایی ایران مال شامل گالری‌های تجاری گسترده، فضاهای سبز داخلی، کتابخانه‌ها، فضاهای ورزشی و غیره، است که امکان تعاملات اجتماعی در سطوح مختلف را برای بازدیدکنندگان فراهم می‌کند. از منظر جامعه‌شناسی، ایران مال بازتابی از تغییرات الگوی زندگی شهری و رویکرد جدید به فضاهای عمومی است. این بازار با ارائه محیط‌هایی برای تفریح، فرهنگ و خرید، بستری برای کنش‌های اجتماعی متنوع فراهم می‌کند. برخلاف بازار سنتی تهران، فضای این بازار براساس اصول مدرنیته و طراحی یکپارچه شکل گرفته و بر تعامل میان کاربران تأثیرگذار است. وجود فضاهای باز عمومی به مانند میدان‌های داخلی و فضاهای سبز مصنوعی، فرصت‌هایی برای ایجاد حس‌تعلق جمعی در یک محیط مدرن را تقویت می‌کند. به همین دلیل، ایران مال نمونه‌ای از تحولات معاصر در نحوه سازمان‌دهی و ادراک فضاهای شهری در کلان‌شهرها است.

بانگرس بر روند کانون پژوهش (بازارهای کلان‌شهر تهران)، نخست در این بخش به شرح ویژگی‌های جامعه آماری و اطلاعات پاسخ‌دهندگانی می‌پردازیم که در انجام تحقیق و تکمیل پرسش‌نامه مشارکت داشته‌اند. نتایج به دست آمده حاکی از آن است که ۸۰ درصد از افراد مراجعه‌کننده مرد و ۲۰ درصد زن هستند. این افراد در گروه‌های سنی ۱۸ تا ۵۵ سال قرار دارند. از لحاظ شغلی، ۷۰ درصد از آن‌ها در مشاغل مرتبط با تجارت، ۱۵ درصد در فعالیت‌های خدماتی و ۱۵ درصد در موقعیت‌های مدیریتی و سایر حرفه‌ها فعالیت می‌کنند. همچنین، ۶۰ درصد از مراجعه‌کنندگان دارای سابقه بیش از ۵ سال تعامل در بازارهای تهران هستند، در حالی که ۴۰ درصد کمتر از ۵/۲ سال سابقه حضور در این فضاها را دارند. نتایج نشان می‌دهد که ۸۵ درصد افراد بیش از ۳۰ ساعت در هفته در بازارها حضور دارند، که این امر بیانگر اهمیت بررسی ارزیابی تبیینات؛ سازمان فضایی بازارها، کنش‌های اجتماعی کاربران، عناصر فرهنگی و نمادین بازارها و دسترسی‌پذیری و پیوندهای عملکردی، است. این اطلاعات نشان‌دهنده ضرورت طراحی و مدیریت بهینه بازارها به منظور ارتقاء کیفیت تعاملات اجتماعی، تقویت حس‌تعلق و ایجاد فضایی مطلوب برای فعالیت‌های تجاری و اجتماعی است.

مبتنی بر (جدول ۱)، سازمان فضایی بازارها؛ با واکاوی M-۲/۸۷۴ بالاترین ارزیابی ادراک هم‌افزا را کسب و در رتبه اول قرار دارد. کنش‌های اجتماعی کاربران؛ با واکاوی M-۲/۷۱۸ در رتبه دوم و عناصر فرهنگی و نمادین بازارها؛ با واکاوی M-۲/۵۲۶ در رتبه سوم و نیز دسترسی‌پذیری و پیوندهای عملکردی؛ با واکاوی M-۲/۴۶۷ در رتبه چهارم و کمترین رتبه قرار داشته است که در ارتباط با عناصر دیگر از ادراک هم‌افزا ناچیز است. مبتنی بر (نمودار ۱)، با رده‌بندی چهار عنصرهای کلیدی ارزیابی ادراک هم‌افزا موردتبیین است.

جدول ۱. آمار ارزیابی ادراک هم‌افزا؛ عنصرهای کلیدی- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

عنصرهای کلیدی	N	M	SE	SD	SK	KURT	MIN	MAX
سازمان فضایی بازارها	۴۵۰	۲/۸۷۴	۰/۰۴	۰/۵۵۱	-۰/۰۶۲	-۰/۸۲۱	۱/۴۳	۴/۱۴
کنش‌های اجتماعی کاربران	۴۵۰	۲/۷۱۸	۰/۰۴۴	۰/۶۰۶	۰/۳۸۷	-۰/۵۳۷	۱/۰۰	۴/۵۰
عناصر فرهنگی و نمادین بازارها	۴۵۰	۲/۵۲۶	۰/۰۴۷	۰/۶۵۲	۰/۰۸۲	-۰/۳۶۹	۱/۰۰	۴/۴۰
دسترسی‌پذیری و پیوندهای عملکردی	۴۵۰	۲/۴۶۷	۰/۰۴۴	۰/۶۰۶	۰/۳۸۷	-۰/۲۶۵	۱/۰۰	۴/۰۰
حاصل کل	۴۵۰	۲/۶۵۵	۰/۵۶۳	۰/۵۵۱	۰/۲۳۳	-۰/۴۶۱	۱/۲۳	۴/۰۵

نمودار ۱. رده‌بندی چهار عنصر کلیدی با در نظر داشت ادراک هم‌افزا- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

زیرعنصرهای موردواکاوی مبتنی بر (جدول ۲)، به‌مثابه (رویدادهای فرهنگی)، با واکاوی M-۳/۴۲ بالاترین ارزیابی ادراک هم‌افزا را دریافت و در رتبه اول قرار دارد. (هویت اجتماعی)، با واکاوی M-۳/۳۱ در رتبه دوم و (کاربری‌های فرهنگی)، با واکاوی M-۳/۲۶ در رتبه سوم و (تقسیمات فضایی)، با واکاوی M-۳/۱۶ در رتبه چهارم و نیز «خودمحوری»؛ با واکاوی M-۱/۵۷ در کمترین رتبه قرار داشته است که درارتباط با عنصرهای دیگر از ادراک هم‌افزا ناچیز است. همچنین جامعه آماری درارتباط با ارزیابی ادراک هم‌افزا با نمونه‌های مطالعه موردکاوش (بازارهای کلان‌شهر تهران)، در تبیین رابطه میان ساختار فضایی و کنش اجتماعی باتأکید بر رویکرد جامعه‌شناختی فضاهای شهری مدنظر است.

جدول ۲. آمار ارزیابی ادراک هم‌افزا؛ زیرعنصرهای دست‌آمده از عنصرهای کلیدی محور مطالعه- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

عنصرهای کلیدی	زیرعنصرهای دست‌آمده پژوهش «ادراک هم‌افزا»	N	M	SE	SD	SK	KURT	MIN	MAX
سازمان فضایی بازارها	دسترسی‌های اصلی	۴۵۰	۲/۸۰	۰/۰۴	۰/۶۳	-۰/۰۹	-۰/۰۶	۱/۰۰	۴/۰۰
	مسیرهای ارتباطی	۴۵۰	۲/۴۱	۰/۰۴	۰/۵۷	-۰/۱۸	-۰/۱۰	۱/۰۰	۴/۰۰
	تقسیمات فضایی	۴۵۰	۳/۱۶	۰/۰۶	۰/۹۰	-۰/۰۴	-۰/۱۸	۱/۰۰	۵/۰۰
	فضای تعامل	۴۵۰	۲/۶۳	۰/۰۶	۰/۸۷	-۰/۰۸	-۰/۰۵	۱/۰۰	۵/۰۰
	فضاهای عمومی	۴۵۰	۲/۹۵	۰/۰۵	۰/۷۵	-۰/۲۲	-۰/۱۶	۱/۰۰	۵/۰۰
کنش‌های اجتماعی کاربران	فضاهای خصوصی	۴۵۰	۲/۷۶	۰/۰۶	۰/۹۲	-۰/۳۱	-۰/۱۶	۱/۰۰	۵/۰۰
	الگوهای کالبدی	۴۵۰	۲/۵۲	۰/۰۷	۱/۰۹	۰/۳۴	-۰/۵۸	۱/۰۰	۵/۰۰
	تمامات روزمره	۴۵۰	۲/۲۵	۰/۰۶	۰/۹۸	۰/۷۰	-۰/۰۷	۱/۰۰	۵/۰۰
	رفتار اجتماعی	۴۵۰	۲/۵۰	۰/۰۸	۱/۱۸	۰/۴۲	-۰/۶۷	۱/۰۰	۵/۰۰
	مشارکت اجتماعی	۴۵۰	۲/۱۹	۰/۰۷	۱/۱۴	۱/۰۳	۰/۴۷	۱/۰۰	۵/۰۰
عناصر فرهنگی و نمادین بازارها	هویت اجتماعی	۴۵۰	۳/۳۱	۰/۰۶	۰/۸۹	-۰/۱۶	-۰/۵۱	۱/۰۰	۵/۰۰
	نمادهای معماری	۴۵۰	۲/۸۰	۰/۰۷	۱/۱۰	۰/۰۵	-۰/۶۳	۱/۰۰	۵/۰۰
	زبان بصری	۴۵۰	۲/۲۴	۰/۰۷	۱/۰۳	۰/۶۵	-۰/۱۸	۱/۰۰	۵/۰۰
	تاریخ‌نگاری	۴۵۰	۱/۸۵	۰/۰۶	۰/۸۷	۱/۰۲	۰/۹۵	۱/۰۰	۵/۰۰
	رویدادهای فرهنگی	۴۵۰	۳/۴۲	۰/۰۷	۱/۰۴	-۰/۶۴	-۰/۰۷	۱/۰۰	۵/۰۰
دسترسی‌پذیری و پیوندهای عملکردی	کاربری‌های فرهنگی	۴۵۰	۳/۲۶	۰/۰۸	۱/۲۷	-۰/۴۰	-۰/۹۲	۱/۰۰	۵/۰۰
	تابوها و رسوم	۴۵۰	۲/۷۰	۰/۰۶	۰/۹۱	۰/۰۳	-۰/۵۲	۱/۰۰	۵/۰۰
	دسترسی عمومی	۴۵۰	۲/۶۳	۰/۰۵	۰/۸۰	-۰/۱۵	۰/۰۷	۱/۰۰	۵/۰۰
	پیوندهای شبکه‌ای	۴۵۰	۳/۰۹	۰/۰۵	۰/۷۴	-۰/۳۹	۱/۰۴	۱/۰۰	۵/۰۰
	راه‌های دسترسی	۴۵۰	۲/۵۰	۰/۰۶	۰/۹۴	۰/۲۰	-۰/۳۴	۱/۰۰	۵/۰۰
تدقیق‌نهایی	جریان حرکتی	۴۵۰	۱/۵۷	۰/۰۴	۰/۶۵	۰/۹۹	۰/۱۰	۱/۰۰	۴/۰۰
	رابطه کاربری‌ها	۴۵۰	۲/۹۰	۰/۰۵	۰/۷۶	-۰/۲۲	-۰/۱۷	۱/۰۰	۴/۰۰
تدقیق‌نهایی		۴۵۰	۲/۹۵	۰/۰۶	۰/۹۱	-۰/۱۱	-۰/۶۷	۱/۰۰	۵/۰۰
بازارهای شهری تهران		۴۵۰	۲/۸۹	۰/۰۲۵	۰/۸۷۹	-۰/۰۰۲	-۰/۹۴۴	۱/۰۰	۵/۰۰

همان‌طور که در بخش روش تحقیق، باتمركز بر گام دوم، چارچوب مفهومی پژوهش تدوین گردید، نتایج واکاوی‌ها با بهره‌گیری از نرم‌افزار "SPSS:23"، صورت گرفت و در نتیجه الگوی کامل باتأکید بر رویکرد جامعه‌شناختی فضاهای شهری در نرم‌افزار "AMOS"، مورد ارزیابی قرار گرفت. این پژوهش برای ارزیابی رابطه بین بیست‌ودو زیرعنصر با خواص‌های مرتبط با ساختار فضایی (متغیر اثرپذیر)، و کنش اجتماعی (متغیر تأثیرگذار)، به‌واسطه ضریب همبستگی (R)، برخوردار است. مبتنی بر (جدول ۳)، مبنی بر "P"، برای تمامی خواص‌ها کمتر از ۰/۰۵ می‌باشد، که این واکاوی حاکی از آن بوده است که ادراک هم‌افزا در خواص‌های تبیین رابطه میان ساختار فضایی و کنش اجتماعی در بازارهای کلان‌شهر تهران (باتأکید بر رویکرد جامعه‌شناختی فضاهای شهری)، مؤثر است. همچنین، مابین دسترسی‌های اصلی-مسیرهای ارتباطی-تقسیمات فضایی-فضای تعامل-فضاهای عمومی در واکاوی-(R)، روند استوار همراه بوده است (۰/۷۹<(R)<۰/۶۰). طوری که مابین فضاهای خصوصی-الگوهای کالبدی-تمامات روزمره-رفتار اجتماعی-مشارکت اجتماعی-هویت اجتماعی-نمادهای معماری-زبان بصری-تاریخ‌نگاری-رویدادهای فرهنگی-کاربری‌های فرهنگی در واکاوی-(R)، روند بی‌ثبات همراه بوده است (۰/۵۹<(R)<۰/۴۰).

جدول ۳. واکاوی (P) و (R)، در تبیین ادراک هم‌افزا؛ رابطه ساختار فضایی و کنش اجتماعی در بازارهای کلان‌شهر تهران- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

عنصرهای کلیدی	زیرعنصرهای دست‌آمد پژوهش «ادراک هم‌افزا»	R	P
سازمان فضایی بازارها	دسترسی‌های اصلی	۰/۶۴۷	<۰/۰۰۱
	مسیرهای ارتباطی	۰/۶۳۶	P=۰/۰۰۹
	تقسیمات فضایی	۰/۶۳۲	<۰/۰۰۱
	فضای تعامل	۰/۶۲۸	<۰/۰۰۱
	فضاهای عمومی	۰/۶۰۴	<۰/۰۰۱
	فضاهای خصوصی	۰/۵۸۹	<۰/۰۰۱
کنش‌های اجتماعی کاربران	الگوهای کالبدی	۰/۵۸۷	<۰/۰۰۱
	تمامات روزمره	۰/۵۷۹	<۰/۰۰۱
	رفتار اجتماعی	۰/۵۶۸	<۰/۰۰۱
	مشارکت اجتماعی	۰/۵۶	<۰/۰۰۱
	هویت اجتماعی	۰/۵۴۱	<۰/۰۰۱
	نمادهای معماری	۰/۵۲۹	<۰/۰۰۱
عناصر فرهنگی و نمادین بازارها	زبان بصری	۰/۵۱۷	<۰/۰۰۱
	تاریخ‌نگاری	۰/۴۷۵	<۰/۰۰۱
	رویدادهای فرهنگی	۰/۴۷۱	<۰/۰۰۱
	کاربری‌های فرهنگی	۰/۴۲	<۰/۰۰۱
	تابوها و رسوم	۰/۳۶۳	<۰/۰۰۱
	دسترسی عمومی	۰/۳۱۹	<۰/۰۰۱
دسترسی‌پذیری و پیوندهای عملکردی	پیوندهای شبکه‌ای	۰/۳۱۸	<۰/۰۰۱
	راهمای دسترسی	۰/۲۸۸	<۰/۰۰۱
	جریان حرکتی	۰/۲۷۶	<۰/۰۰۱
	رابطه کاربری‌ها	۰/۱۶۷	<۰/۰۰۱

مبتنی بر (جدول ۴)، بادر نظر داشت «P»، در ارتباط با واکاوی رویکرد جامعه‌شناختی کمتر از ۰/۰۵ است، عدم فرض اثبات و فرض جایگزین مبنی بر خصوصیات ساختار فضایی و کنش اجتماعی مورد اثبات قرار می‌گیرد. ارزیابی نتایج حاکی از آن است که سطح اطمینان ۹۹ درصد، مابین خواص‌های ساختار فضایی و کنش اجتماعی و عناصر فرهنگی و نمادین بازارها، با واکاوی رویکرد جامعه‌شناختی بادر نظر داشت «P»، وجود داشته است. طوری که در واکاوی (R)، و در پی هم؛ ۰/۷۴۹؛ ۰/۷۴۶؛ ۰/۵۸۱؛ ۰/۷۸۴؛ ۰/۷۱۷ است. و باتم کزبر واکاوی (R)، سازمان فضایی بازارها؛ در رتبه اول-دسترسی‌پذیری و پیوندهای عملکردی؛ در رتبه دوم-عناصر فرهنگی و نمادین بازارها؛ در رتبه سوم-و کنش‌های اجتماعی کاربران؛ در رتبه چهارم، قرار گرفته‌اند.

جدول ۴. دست‌آمد آزمون واکاوی (R)، مابین ساختار فضایی و کنش اجتماعی باتأکید بر رویکرد جامعه‌شناختی- (بازارهای کلان‌شهر تهران) (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

خواص‌های ادراک هم‌افزا ساختار فضایی/کنش اجتماعی؛	دسترسی‌پذیری و پیوندهای عملکردی؛	کنش‌های اجتماعی کاربران؛	سازمان فضایی بازارها؛	عناصر فرهنگی و نمادین بازارها؛	واکاوی رویکرد جامعه‌شناختی؛
۱/۰۰۰	-	-	-	-	-
۰/۸۸۰	۱/۰۰۰	-	-	-	-
۰/۸۶۱	۰/۶۱۹	۱/۰۰۰	-	-	-
۰/۸۹۰	۰/۷۹۶	۰/۶۷۲	۱/۰۰۰	-	-
۰/۸۸۸	۰/۷۱۹	۰/۷۱۱	۰/۷۲۷	۱/۰۰۰	-
۰/۷۹۴	۰/۷۴۶	۰/۵۸۱	۰/۷۸۴	۰/۷۱۷	۱/۰۰۰

مبنی بر میزان آلفای کرونباخ (α)، پایایی ترکیبی (CR)، و میانگین واریانس استخراج شده (AVE)، در گستره استاندارد قرار دارند و به‌طور مشخص، می‌توان ثبات و اعتبار روایی همگرایی الگوی پژوهش مورد کاوش را مبتنی بر (جدول ۵)، قابل‌پذیرش ارزیابی نمود.

جدول ۵. دست‌آمد میزان (α)، (CR)، و (AVE)، بر عنصرهای خواص ساختار فضایی و کنش اجتماعی باتأکید بر رویکرد جامعه‌شناختی- (بازارهای کلان‌شهر تهران)- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

عنصرهای کلیدی	(A>0.7)	(CR>0.7)	(AVE>0.5)
خواص‌های ادراک هم‌افزا ساختار فضایی/کنش اجتماعی؛	۰/۸۸۰	۰/۸۵	۰/۷۳
دسترسی‌پذیری و پیوندهای عملکردی	۰/۷۵۶	۰/۷۰	۰/۵۶
کنش‌های اجتماعی کاربران	۰/۸۰۴	۰/۸۱	۰/۵۹
سازمان فضایی بازارها	۰/۸۱۶	۰/۸۲	۰/۵۴
عناصر فرهنگی و نمادین بازارها	۰/۷۶۹	۰/۷۸	۰/۵۲

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

مطالعه حاضر نشان می‌دهد که ارتباط میان ساختار فضایی و کنش اجتماعی در بازارهای کلان شهر تهران رابطه‌ای دو سویه و معنادار است. عناصر فضایی به‌مانند سازمان‌دهی، دسترسی‌پذیری و فضاهای تعاملی به‌طور مستقیم بر الگوهای رفتاری و تعاملات اجتماعی تأثیر می‌گذارند. یافته‌ها بر اهمیت طراحی فضایی دقیق و متناسب با نیازهای اجتماعی کاربران تأکید دارد. بازارهای سنتی و مدرن، علاوه بر عملکرد اقتصادی، به‌عنوان بستری برای تعاملات فرهنگی و اجتماعی نقش دارند. نمادهای معماری، رویدادهای فرهنگی و الگوهای کاربری این بازارها به تقویت هویت اجتماعی و ایجاد حس‌تعلق در میان کاربران کمک می‌کنند. این جنبه فرهنگی بازارها، آن‌ها را به مراکز پویای اجتماعی تبدیل کرده است. ساختار کالبدی بازارها، از جمله فضاهای عمومی و خصوصی، نقش به‌سزایی در شکل‌دهی تعاملات روزمره کاربران ایفاء می‌کند. این پژوهش نشان داد بهینه‌سازی مدیریت و طراحی بازارها می‌تواند کیفیت کنش‌های اجتماعی و تعاملات اقتصادی را بهبود بخشد. ایجاد دسترسی‌های مطلوب، طراحی شبکه‌های ارتباطی مؤثر و تقویت پیوندهای عملکردی از راهکارهایی است که باید در سیاست‌گذاری‌های شهری لحاظ شود. یافته‌های این تحقیق می‌تواند به‌عنوان چارچوبی مفهومی برای ارزیابی و برنامه‌ریزی بازارهای شهری مورداستفاده قرار گیرد. تمرکز بر شناخت ابعاد اجتماعی و فضایی بازارها و ارائه راهبردهای مناسب، گامی مهم در جهت بهبود کیفیت زندگی شهری و تقویت پایداری فرهنگی و اجتماعی است.

منابع

- اسمعیل‌زاده‌وفائی، جمال. بیاتی، معصومه. (۱۴۰۲). *معماری تجاری از بازار ایرانی تا مراکز خرید بزرگ نمونه مطالعاتی ایران مال*. پنجمین کنفرانس بین‌المللی و ششمین کنفرانس ملی عمران، معماری، هنر و طراحی شهری، ۱۴-۱.
- آقاجانی‌رفاه، رعنا. نوروز برازجانی، ویدا. نژادابراهیمی، احد. (۱۴۰۱). *تحلیل برهم‌کنش عوامل تأثیرگذار در مشارکت اجتماعی در نظریه شبکه‌گشگر لاتور با استفاده از روش کیفی زمینه‌ای در بازار تاریخی تبریز*. نشریه علمی پژوهشی-باغ‌نظر، دوره ۱۹، شماره ۱۰۷، ۱۲۶-۱۱۱.
- براتی، ناصر. نیک‌پیما، محمد. عالی‌زاده ملایوسف، سجاد. (۱۴۰۰). *فضای زبان؛ (زبان به مثابه عاملی تعیین‌کننده در تعریف و ادراک فضا)*. فصلنامه علمی پژوهشی-دانش شهرسازی، دوره ۵، شماره ۱، ۲۲-۱.
- بوذری، سیما. خلیفه، ابراهیم. بابکی‌نژاد، مجتبی. (۱۳۹۲). *تبیین نقش بازار بزرگ تهران در توسعه گردشگری شهری تهران*. فصلنامه علمی پژوهشی-جغرافیایی سرزمین، دوره ۱۰، شماره ۳۸، ۸۰-۶۳.
- توکلیان فردو سیه، مریم. اسماعیل‌پور، نجم. نق‌صان محمدی، محمدرضا. (۱۳۹۵). *بازطراحی بازار مبتنی بر قابلیت شکل‌گیری و ثبت خاطره جمعی؛ نمونه موردی: بازار خان شهر یزد*. نشریه علمی پژوهشی-باغ‌نظر، دوره ۱۳، شماره ۳۹، ۵۶-۴۵.
- جوانمردی، محمدحسین. سجادی، خاطره. شبانی، غزاله. دعایی، مرجان. (۱۳۹۹). *ارزیابی تأثیرات مؤلفه‌های فضا بر سازمان‌دهی رفتار محیطی شهروندان در فضاهای ورودی شهرها (نمونه موردی: دروازه قرآن شیراز)*. نشریه علمی پژوهشی-منظر، دوره ۱۲، شماره ۵۶، ۵۷-۴۶.
- حبیبی، لیلا. محمودی‌پاتی، فرزین. (۱۳۹۶). *از بازار تا پا سازه: تحلیلی بر سیر تحولات فضاهای تجاری مدرن در شهر تهران*. نشریه علمی پژوهشی-باغ‌نظر، دوره ۱۴، شماره ۴۹، ۵۶-۴۵.
- حسنی‌میانرودی، نسیم. ماجدی، حمید. سعیده‌زراآبادی، زهراسادات. زیاری، یوسفعلی. (۱۳۹۶). *واکاوی مفهوم خاطره جمعی و بازیابی آن در فضاهای شهری با رویکرد نشانه‌شناسی*. نشریه علمی پژوهشی-باغ‌نظر، دوره ۱۴، شماره ۵۶، ۳۲-۱۷.
- حیدری، علی‌اکبر. کیایی، مریم. (۱۳۹۸). *تحلیل تطبیقی الگوهای فضایی و ویژگی‌های شناختی بازار ایرانی با استفاده از تئوری‌های «چیدمان فضا» و «گشتالت» (مطالعه موردی: مجموعه بازار قزوین)*. فصلنامه علمی پژوهشی-مطالعات شهری، دوره ۹، شماره ۳۳، ۷۶-۶۳.
- دبدبه، محمد. ثقفی‌اصل، آرش. باقری صیقلانی، بیتا. زینالی، محمد. (۱۴۰۳). *طراحی الگوی چارچوب تحلیلی در فراهم‌سازی شهر آینده‌نگر با رویکرد تبیینی؛ مبتنی بر محیط فرهنگی جامعه محور (گستره واکاوی: کلان شهر تهران بزرگ)*. دوفصلنامه علمی پژوهشی-مطالعات بین‌رشته‌ای در تعالی معماری و شهرسازی، دوره ۳، شماره ۲، ۲۳۵-۲۱۳.
- دهناد، نازنین. مهدی‌نژاد، جمال‌الدین. کریمی، باقر. (۱۳۹۹). *تبیین رابطه بین مؤلفه‌های مؤثر بر کیفیت فضای باز جمعی در ارتقاء اجتماع‌پذیری محیط*. فصلنامه علمی پژوهشی-مطالعات شهری، دوره ۱۰، شماره ۳۷، ۵۶-۴۵.

- راسکین، جان. (۱۴۰۲). *هفت چراغ معماری*. ترجمه: ریما فیاض، چاپ اول، تهران: انتشارات دانشگاه هنر.
- روشنی، پریسا، حبیبی، کیومرث. سعیده زراآبادی، زهراسادات. (۱۳۹۶). *ارایه الگوی مفهومی از سجام‌بخشی شبکه فضاهای شهری و به‌کارگیری آن در منطقه عتسهر تهران*. نشریه علمی پژوهشی-باغ نظر، دوره ۱۴، شماره ۴۸، ۳۱-۴۲.
- سوئدبرگ، ریچارد. گرانووتر، مارک. (۱۳۹۷). *جامعه‌شناسی اقتصادی: ساخت اجتماعی و کنش اقتصادی (کتاب انسان شناخت)*. ترجمه: علی‌اصغر سعیدی، ویراستار: زهره صفدری، چاپ دوم، تهران: مؤسسه تیسا ساغر مهر.
- صادقی، هدی. بمانیان، محمدرضا. حمزه‌لو، سارا. (۱۴۰۱). *تبیین مؤلفه‌های ادراک بصری در ساختار فضایی بازار سنتی تهران*. دوفصلنامه علمی پژوهشی-فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی، دوره ۷، شماره ۲، ۹۹-۱۲۳.
- الکساندر، کریستوفر. (۱۳۸۷). *زبان الگو بخش اول: شهرها*. ترجمه: رضا کربلایی‌نوری، ویراستار: حمید خادمی، چاپ اول، تهران: مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری.
- لینچ، کوین. (۱۳۹۵). *تئوری شکل شهر*. ترجمه: سیدحسین بحرینی، چاپ هفتم، تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران.
- مهرابی، ساجده. مهدوی، افسون. اسلامی شهرابکی، مهین. تجربه کار، مهشید. (۱۴۰۲). *رفتار در فضاهای شهری: مرور نظام‌مند مطالعات با روش‌های تحقیق کیفی*. فصلنامه علمی پژوهشی-علوم جغرافیایی (جغرافیای کاربردی)، دوره ۱۹، شماره ۴۵، ۱۲۹-۱۴۷.
- Arribas-Bel, Daniel. Fleischmann, Martin. (2022). *Spatial Signatures-Understanding (Urban) Spaces Through Form And Function*. Journal Of Habitat International, 128(1): 1-11.
- Feng, Jian. Hou, Huali. (2023). *Review Of Research On Urban Social Space And Sustainable Development*. Journal Of Sustainability, 15(22): 1-26.
- Foroutan, Zahra. Tabibian, Manouchehr. (2022). *The Evolution Of Urban Spaces In The Shadow Of Globalization With Emphasis On Socio-Cultural Dimensions*. Space Ontology International Journal, 11(1): 45-57.
- Ian Borer, Michael. (2006). *The Location Of Culture: The Urban Culturalist Perspective*. Journal Of City & Community, 5(2): 173-197.
- Qi, Jie. Mazumdar, Suvodeep. Vasconcelos, Ana C. (2024). *Understanding The Relationship Between Urban Public Space And Social Cohesion: A Systematic Review*. International Journal Of Community Well-Being, 7(2): 1-58.
- Rezaei, Naimeh. (2019). *Baraza, The Space Of Public Life In Stone Town Of Zanzibar*. Journal Of World Sociopolitical Studies, 3(3): 517-549.

Type Of Article (Research Article)

Evaluating The Role Of Social Capital In The Development Of Rural Areas In Kermanshah Province

Mansor Amini Asadabadi: Department of Sociology, Azadshahr Branch, Islamic Azad University, Azadshahr, Iran.

***Alireza Esmaeili:** Department of Sociology, Azadshahr Branch, Islamic Azad University, Azadshahr, Iran.

Azar Eskandari Charati: Department of Sociology, Azadshahr Branch, Islamic Azad University, Azadshahr, Iran.

Rahmatolah Amir Ahmadi: Department of Sociology, Azadshahr Branch, Islamic Azad University, Azadshahr, Iran.

Article Info

Received: 2025/03/24

Accepted: 2025/07/14

PP: 25-35.

Keywords:

Social Capital
Rural Areas Development
Kermanshah Province
Social Development

Abstract

The present study evaluates the role of social capital in the development of rural areas in Kermanshah Province. In terms of purpose, the research is applied; in terms of data collection time, it is cross-sectional; and in terms of method or nature, it is descriptive-survey. The data collection tool is a researcher-made questionnaire, consisting of seven main components and 44 items derived from the literature review. Its reliability was confirmed using Cronbach's alpha (0.84), and its content validity was verified by experts. The statistical population includes the entire rural population of Kermanshah Province (47,000 individuals). Cochran's formula was used to determine the sample size. Using multi-stage cluster sampling, 85 villages were selected, and within them, based on the per capita population, respondents were chosen to complete the researcher-made questionnaire on social capital in the development of rural areas of Kermanshah. For data analysis, two statistical software programs were used: SPSS version 26 and structural equation modeling software (PLS-Smart). The results showed that social trust has a positive and significant effect on social capital and agricultural knowledge management. Social trust enhances both knowledge management and social capital. Furthermore, social cohesion has a positive and significant impact on agricultural knowledge management and social capital, leading to their growth. Social participation also has a positive and significant effect on social capital and social development, contributing to their enhancement. Social development, in turn, positively and significantly influences economic development. The development of rural areas promotes both social development and environmental productivity development, and environmental productivity development also positively impacts the economic development of the community.

Citation: Amini Asadabadi, Mansor. Esmaeili, Alireza. Eskandari Charati, Azar. Amir Ahmadi, Rahmatolah. (2025). Evaluating The Role Of Social Capital In The Development Of Rural Areas In Kermanshah Province. *Journal Of Socio-Cultural Changes*, 22(2; Ser. 86): 25-35.

DOI:

This Article Is Extracted From The Doctoral Thesis Of '*Mansor Amini Asadabadi*', Titled "*Evaluating The Role Of Social Capital In The Development Of Rural Areas Of Kermanshah Province*", Under The Supervision Of '*Dr. E Alireza Esmaeili*', & Advisory '*Dr. Azar Eskandari Charati*', & '*Dr. Rahmatolah Amir Ahmadi*'.

***Corresponding Author:** Alireza Esmaeili

E-mail Address: esmaeili.ali.r2@gmail.com

Tel: +98113761848

Extended Abstract

Introduction

In recent decades, the development of rural areas has become one of the main challenges in the developmental policymaking of countries, especially in less developed regions. In this regard, social capital, as one of the intangible and non-material components of development, plays an increasingly significant role in empowering rural communities. Social capital encompasses social networks, trust, shared norms, and social participation, which lead to effective cooperation among community members to achieve common goals. Unlike physical and human capital, social capital does not diminish with use; rather, it is strengthened through increased interaction and participation. Given the unique cultural and social characteristics of Kermanshah Province—such as its ethnic structure, history of local participation, and geopolitical position—studying the role of social capital in the development of its rural areas is essential. This research aims to analytically examine the extent and manner in which the components of social capital influence the rural development process. Accordingly, based on existing documentation, the researcher seeks to scientifically answer the following question through the present study: What appropriate interpretation can be offered for assessing the role of social capital in the development of rural areas in Kermanshah Province? And does a suitable model for evaluating the role of social capital in the rural development of Kermanshah Province exhibit a good fit?

Methodology

The research method, in terms of purpose, is applied; in terms of the time of data collection, it is cross-sectional; and in terms of the data collection method or nature, it is descriptive-survey. The data collection tool is a researcher-made questionnaire consisting of seven main components and 44 items derived from a review of the literature, with a calculated Cronbach's alpha of 0.84, indicating reliability. Its content validity was confirmed by experts. The statistical population of this study includes the entire rural population of Kermanshah Province (47,000 people). To determine the sample size, Cochran's formula was used. Through multistage cluster sampling, 85 villages were selected, and based on the population of each village, respondents were chosen to complete the researcher-made questionnaire assessing social capital in the development of rural areas in Kermanshah. For data analysis, two statistical software programs were used: SPSS version 26 and Smart-PLS for structural equation modeling.

Results and Discussion

The results showed that there is a significant positive correlation between social capital and rural development (sustainable agriculture) with a significance level of 0.000. Rural development is influenced by the components of social capital. Currently, the importance of social participation, as one of the key dimensions of social capital in achieving rural development, has been a growing focus of many studies in recent years. A prerequisite for the progress of any society—especially rural communities—is the expansion of social participation and, most importantly, mutual trust between individuals and the government, both of which are essential components of social capital. Typically, when economic challenges are discussed, the lack of physical (material) capital is often cited as one of the greatest problems, and the role of social participation is rarely acknowledged. However, in conditions of "recession and inflation," the need for social participation—based on trust-building—is felt more than ever and can help remove many unresolved social barriers to development. Another part of the research showed that the indicator of social cohesion and connectedness has a beta coefficient of 0.542, making it the second most influential factor on the dependent variable, explaining 52% of the variance in agricultural development in rural areas of Kermanshah. In explaining these findings, it can be said that social cohesion refers to a condition in which the components of a society are connected in such a way that they form a meaningful and effective whole. In other words, social cohesion is a form of social arrangement that ensures individuals, groups, and social classes reach a shared understanding (a common mental model), abide by its rules and norms, benefit from its opportunities, and in return, recognize and cultivate their own abilities based on multiple intelligences and capacities. This leads to active and meaningful participation in society, which in turn enhances the community's capabilities and overall development. In such an environment, the conditions become favorable for embracing new ideas, applying and testing them, accepting scientific thinking, and placing greater emphasis on planning and policymaking centered on productivity and efficiency. All these criteria positively contribute to economic growth and development. Therefore, it is recommended that the formation and strengthening of local councils—with the involvement of community elders, youth, women, and socially influential individuals—be used for planning and implementing development projects. This approach can enhance social capital and foster public trust and participation. Additionally, by holding training courses and workshops on topics such as teamwork, civic engagement, conflict resolution, and sustainable development, the existing social capacities in rural areas can be activated, and the sense of belonging and social responsibility can be reinforced.

ارزیابی نقش سرمایه اجتماعی در توسعه نواحی روستایی استان کرمانشاه

منصور امینی اسدآبادی: گروه جامعه‌شناسی، واحد آزادشهر، دانشگاه آزاد اسلامی، آزادشهر، ایران.

*علیرضا اسماعیلی: گروه جامعه‌شناسی، واحد آزادشهر، دانشگاه آزاد اسلامی، آزادشهر، ایران.

آذر اسکندری چراتی: گروه جامعه‌شناسی، واحد آزادشهر، دانشگاه آزاد اسلامی، آزادشهر، ایران.

رحمت‌اله امیراحمدی: گروه جامعه‌شناسی، واحد آزادشهر، دانشگاه آزاد اسلامی، آزادشهر، ایران.

چکیده	اطلاعات مقاله
پژوهش حاضر ارزیابی نقش سرمایه اجتماعی در توسعه نواحی روستایی استان کرمانشاه انجام شده است. روش پژوهش برحسب هدف، کاربردی؛ برحسب زمان گردآوری داده، مقطعی و بر حسب روش گردآوری داده‌ها و یا ماهیت، توصیفی-پیمایشی می‌باشد. ابزار گردآوری اطلاعات پرسش‌نامه محقق ساخته شامل ۷ مؤلفه اصلی و ۴۴ گویه حاصل از مطالعه پیشینه، با اعتبار محاسبه از آلفای کرونباخ (۰/۸۴)، می‌باشد و روایی محتوایی آن توسط متخصصین تأیید گردید. جامعه آماری این تحقیق شامل کل جمعیت (چهل و هفت هزار نفری)، روستاهای استان کرمانشاه می‌باشد که جهت به دست آوردن حجم نمونه از روش کوکران استفاده گردید. با استفاده از نمونه‌گیری خوشه‌ای چندمرحله‌ای ۸۵ روستا انتخاب و براساس جمعیت سرانه هر روستا (پرسش‌نامه محقق ساخته سنجش سرمایه اجتماعی توسعه نواحی روستایی کرمانشاه)، انتخاب شد تا اقدام به تکمیل آن نمایند. جهت تجزیه و تحلیل داده‌ها از دو نرم‌افزار آماری SPSS نسخه ۲۶ و نرم‌افزار مدل سازی معادلات ساختاری (Smart-PLS)، استفاده شده است. نتایج نشان داد که اعتماد اجتماعی بر سرمایه اجتماعی، مدیریت دانش کشاورزی تأثیر مثبت و معنی‌داری دارد و باعث اعتماد اجتماعی باعث ارتقای مدیریت دانش و سرمایه اجتماعی می‌شود. همچنین انسجام اجتماعی بر مدیریت دانش کشاورزی و سرمایه اجتماعی تأثیر مثبت و معنی‌داری دارد و باعث افزایش آن‌ها می‌شود. مشارکت اجتماعی نیز بر سرمایه اجتماعی و توسعه اجتماعی تأثیر مثبت و معنی‌داری دارد و باعث افزایش آن‌ها می‌شود. توسعه اجتماعی نیز باعث افزایش توسعه اقتصادی می‌شود و بر آن تأثیر مثبت و معنی‌داری دارد. توسعه نواحی روستایی باعث افزایش توسعه اجتماعی و توسعه بهره‌وری محیطی می‌شود و توسعه بهره‌وری محیطی نیز باعث افزایش توسعه اقتصادی جامعه خواهد شد.	تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۰۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۲۳ شماره صفحات: ۳۵-۲۵

واژگان کلیدی:

سرمایه اجتماعی
توسعه نواحی روستایی
استان کرمانشاه
توسعه اجتماعی

استناد: امینی، منصور. اسماعیلی، علیرضا. اسکندری چراتی، آذر. امیراحمدی، رحمت‌اله. (۱۴۰۴). ارزیابی نقش سرمایه اجتماعی در توسعه نواحی روستایی استان کرمانشاه، فصلنامه تغییرات اجتماعی-فرهنگی، دوره ۲۲، شماره ۲؛ (پیاپی ۸۶)، ۳۵-۲۵.

DOI:

این مقاله برگرفته از رساله دکتری «منصور امینی اسدآبادی»، با عنوان «ارزیابی نقش سرمایه اجتماعی در توسعه نواحی روستایی استان کرمانشاه»، است که به راهنمایی «علیرضا اسماعیلی»، و مشاوره «آذر اسکندری چراتی» و «دکتر رحمت‌اله امیراحمدی»، استخراج شده است.

*نویسنده مسئول: علیرضا اسماعیلی

آدرس پست الکترونیک: are1346@gmail.com

تلفن: ۰۹۱۱۳۷۶۱۸۴۸

مقدمه

در دهه‌های اخیر، توسعه نواحی روستایی به یکی از چالش‌های اصلی در سیاست‌گذاری‌های توسعه‌ای کشورها، به‌ویژه در مناطق کمتر توسعه‌یافته، تبدیل شده است. در این راستا، سرمایه اجتماعی به عنوان یکی از عوامل نرم‌افزاری و ناملموس توسعه، نقشی فزاینده در توانمندسازی جوامع روستایی ایفاء می‌کند. سرمایه اجتماعی شامل شبکه‌های اجتماعی، اعتماد، هنجارهای مشترک و مشارکت اجتماعی است که منجر به همکاری مؤثر میان اعضای جامعه برای رسیدن به اهداف مشترک می‌شود. برخلاف سرمایه‌های فیزیکی و انسانی، سرمایه اجتماعی نه تنها با مصرف کاهش نمی‌یابد، بلکه با تعامل و مشارکت بیشتر تقویت می‌گردد (Valenturf, Purnell, 2021: 1437). در استان کرمانشاه، که بخش قابل‌توجهی از جمعیت آن در مناطق روستایی سکونت دارند، توسعه پایدار روستایی نه تنها به بهبود کیفیت زندگی روستاییان می‌انجامد، بلکه از منظر امنیت غذایی، مهاجرت معکوس و توسعه منطقه‌ای نیز اهمیت دارد. با این حال، بسیاری از این نواحی با چالش‌هایی همچون فقر، مهاجرت، ضعف زیرساخت‌ها و ناکارآمدی نهادهای محلی روبه‌رو هستند. در چنین شرایطی، بررسی نقش سرمایه اجتماعی می‌تواند ابزاری مهم در شناخت ظرفیت‌های بومی و غیربودجه‌ای برای توسعه محسوب شود. طبق بررسی‌های صورت‌گرفته سرمایه اجتماعی می‌تواند با تقویت همکاری‌های محلی، افزایش بهره‌وری کشاورزی، مشارکت در مدیریت منابع و بهبود فرایند تصمیم‌گیری، مسیر توسعه روستاها را هموار کند (Yu et al. 2024: 9). همچنین، سرمایه اجتماعی از طریق افزایش اعتماد بین دولت و مردم، زمینه اجرای بهتر پروژه‌های توسعه‌ای را فراهم می‌آورد (Herdiansyah, 2023: 117). با توجه به ویژگی‌های فرهنگی و اجتماعی خاص استان کرمانشاه، از جمله ساختار قومی، تاریخچه مشارکت‌های محلی و موقعیت ژئوپلیتیکی، مطالعه نقش سرمایه اجتماعی در توسعه نواحی روستایی این استان امری ضروری است. این پژوهش تلاش دارد تا با رویکردی تحلیلی، میزان و چگونگی تأثیرگذاری مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی را در فرایند توسعه روستایی بررسی نماید. پژوهش حاضر به دنبال پاسخ به این پرسش است - چه برداشت مناسبی را می‌توان در راستای ارزیابی نقش سرمایه اجتماعی در توسعه نواحی روستایی استان کرمانشاه ارائه داد، آیا مدل مناسب ارزیابی نقش سرمایه اجتماعی در توسعه نواحی روستایی استان کرمانشاه دارای برازش مناسب می‌باشد؟

پیشینه تحقیق

امیری به/اتفاق آراء (۱۴۰۳)، در بررسی «ارزیابی و تبیین ابعاد سرمایه اجتماعی مؤثر در فرایند توسعه نواحی روستایی (مورد مطالعه: دهستان دشت ارزنه، شهرستان باخرز)»؛ پرداختند. روش به کارگیری توصیفی-تحلیلی بوده. جامعه آماری این مطالعه شامل سرپرستان خانوارهای روستایی دهستان ارزنه از توابع شهرستان باخرز است. براساس آخرین سرشماری نفوس و مسکن، تعداد این خانوارها ۲۷۷۹ واحد برآورد شده که با استفاده از فرمول کوکران، حجم نمونه مورد نیاز ۳۰۰ نفر تعیین گردید. برای تحلیل ابعاد مختلف سرمایه اجتماعی، از آزمون همبستگی اسپیرمن و آزمون مقایسه میانگین (تی مستقل)، بین مؤلفه‌ها بهره گرفته شد. نتایج نشان داد که مؤلفه‌هایی نظیر مشارکت، حس مسئولیت‌پذیری و اعتمادسازی نقش کلیدی در ارتقاء سرمایه اجتماعی و تحقق توسعه روستایی در منطقه مورد مطالعه ایفاء کرده‌اند. همچنین، از میان ۵ روستای مورد بررسی، ۳ روستا پس از اجرای پروژه‌های توان‌افزایی، به سطح مطلوبی از توسعه دست‌یافته‌اند. یافته‌های تحقیق بر اهمیت نقش تشکلهای گروه‌های مردمی به عنوان یکی از راهبردهای اصلی در تقویت سرمایه اجتماعی و دستیابی به توسعه پایدار روستایی تأکید دارند (امیری و دیگران، ۱۴۰۳: ۹۸-۱۱۲). احمد مومنی و زهر/نوروزی شیخ‌لر (۱۴۰۱)، در پژوهش «تبیین رابطه سرمایه اجتماعی بر رفاه اجتماعی، مورد: (روستاهای بخش مهر دشت شهرستان نجف آباد)»؛ پرداختند. و با رویکرد توصیفی-تحلیلی، به کمک روش‌های کتابخانه‌ای و میدانی انجام گرفته است. جامعه آماری تحقیق شامل کلیه ساکنان ۲۶ روستای بخش جلگه می‌باشد که طبق سرشماری سال ۱۳۹۵ شمسی، جمعیتی برابر با ۹۰۶۶ نفر در قالب ۲۸۶۳ خانوار را شامل می‌شود. از این میان، به کمک فرمول کوکران، ۳۷۰ نفر به عنوان نمونه آماری انتخاب شدند. ابزار اصلی گردآوری داده‌ها، پرسش‌نامه‌ای محقق ساخته بود که اعتبار صوری آن توسط گروهی از کارشناسان تأیید شد. برای سنجش پایایی ابزار، مطالعه‌ای مقدماتی با ۳۰ پرسش‌نامه در منطقه‌ای مشابه جامعه آماری انجام شد. نتایج این مطالعه و تحلیل داده‌ها با استفاده از فرمول آلفای کرونباخ در نرم‌افزار SPSS، پایایی مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی را ۰/۸۰۱ و رفاه اجتماعی را ۰/۸۰۲ نشان داد. براساس آزمون همبستگی پیرسون، بین مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی و رفاه اجتماعی، رابطه‌ای قوی با ضریب ۰/۸۵۴ مشاهده شد. همچنین نتایج

تحلیل رگرسیون چندمتغیره حاکی از آن است که تمامی شاخص‌های سرمایه اجتماعی تأثیر معناداری بر ارتقاء رفاه اجتماعی دارند. در این میان، شاخص «ارتباطات اجتماعی»، با ضریب تأثیر ۰/۷۵۱ بیشترین نقش را در تبیین سطح رفاه اجتماعی در مناطق روستایی بخش مهردشت ایفاء کرده است (مومن، نوروزی‌شیخ‌لر، ۱۴۰۱: ۱۴۳-۱۴۱). پرامیس/یزوچوکو/وکورو/آفور^۱ و همکاران (۲۰۲۵)، در مطالعه خود به بررسی *“Social capital, functional health status and quality of life among adults in rural Southwest Nigeria”* پرداختند. نتایج نشان داد که افزایش عناصر سرمایه اجتماعی، به‌ویژه شبکه‌ها و اعتماد میان افراد، با بهبود قدرت عملکردی و ارتقای سلامت افراد همراه است (Okoroafor et al. 2025: 1-11). چانگلین یانگ^۲ و همکاران (۲۰۲۴)، به تبیین “The Impact Of Social Capital On Rural Residents' Income And Its Mechanism Analysis—Based On The Intermediary Effect Test Of Non-Agricultural Employment” پرداختند. این مطالعه با استفاده از آزمون اثر میانجی‌گری، نشان داده که سرمایه اجتماعی به‌عنوان شبکه‌های ارتباطی و اعتماد، نقش مهمی در دسترسی به فرصت‌های شغلی جدید و افزایش توان اقتصادی روستاییان دارد (Yang et al. 2024: 1-13).

ادبیات و مبانی نظری

سرمایه اجتماعی به‌دلیل برخورداری از ویژگی‌هایی چون آگاهی، اعتماد و همکاری متقابل و مشارکت اجتماعی می‌تواند در تسهیل روابط مبتنی بر احترام و در نهایت تشکیل و ساخت شهروندان فعال و قدرتمند نقش به‌سزایی داشته باشد. مفهوم سرمایه اجتماعی ابتدا توسط پی‌یر بوردیو^۳ مطرح شد و سرمایه اجتماعی را ماحصل منابع در دسترسی می‌داند که از طریق روابط شبکه‌های مستحکم نهادینه شده است؛ شبکه‌ای که هریک از اعضای از پشتیبانی سرمایه جمعی برخوردار است (Tinkler, Tinkler, 2020: 47). سرمایه اجتماعی محصول نوعی سرمایه‌گذاری فردی یا جمعی، آگاهانه یا ناآگاهانه است که به‌دنبال تثبیت یا باز تولید روابط اجتماعی است که مستقیماً در کوتاه‌مدت یا بلندمدت قابل استفاده است (Gultekin, 2019: 167). وی معتقد است، تشکیل و اثر بخشی سرمایه اجتماعی، تابع عضویت در یک گروه اجتماعی است که اعضای آن مرزهای گروه را از طریق مبادله اشیاء و نمادها، ایجاد کرده‌اند. درواقع فرد با عضویت در گروه، در مالکیت شبکه بادوامی از روابط نهادی شده میان افراد شریک می‌شود (Córdoba-Rentería, Trujillo-Losada, 2023: 122). باتوجه به اینکه فرایند جامعه‌پذیری هر فردی در سطوح متفاوت از محل زندگی و محیط اجتماعی و فرهنگی می‌گذرد و این امر در وضعیت سرمایه اجتماعی جامعه بسیار تأثیرگذار است سرمایه اجتماعی روستایی به‌عنوان عامل مهم در توسعه پایدار روستا نشینان نقش به‌سزایی برعهده دارد (Acun, 2020: 224). پژوهشگران توسعه معتقدند که روستائیان حداقل از ۳ نوع سرمایه برخوردارند که می‌توانند از آن‌ها برای رسیدن به اهداف توسعه روستایی و کشاورزی استفاده کنند: الف) سرمایه مالی که شامل پولی اس که از سوی خانواده آن‌ها برای پرداخت هزینه‌های نهاده‌های کشاورزی و غیره سرمایه‌گذاری می‌شود. ب) سرمایه انسانی که شامل توانایی و انگیزش انجام کار می‌شود. و ج) سرمایه اجتماعی که از طریق تعامل بین روستائیان در جریان فرایند یادگیری حاصل می‌شود. امروز توسعه سرمایه اجتماعی، نقشی بسیار مهم از سرمایه فیزیکی و انسانی در سازمان‌ها و جوامع ایفاء می‌کند و شبکه‌های روابط جمعی و گروهی، از سجام بخش میان انسان‌ها، سازمان‌ها و انسان‌ها و سازمان‌ها با سازمان‌ها می‌باشد. در غیاب سرمایه اجتماعی، سایر سرمایه‌ها اثربخشی خود را از دست می‌دهند و بدون سرمایه اجتماعی، پیمودن راه‌های توسعه و تکامل فرهنگی و اقتصادی، ناهموار و دشوار می‌شوند (سپهوند، نادری‌مه‌دی، ۱۴۰۰: ۳۴-۴۵). در حال حاضر، اهمیت سرمایه اجتماعی به‌منظور رسیدن به توسعه روستایی، موضوع روبه‌رشد بسیاری از مطالعات در سالیان اخیر است، شرط لازم برای پیشرفت هر جامعه‌ای به‌خصوص جوامع روستایی، گسترش انسجام اجتماعی، بسط مشارکت اجتماعی و از همه مهمتر، اعتماد متقابل (افراد و دولت)، است که این سازه‌ها از مؤلفه‌های اجتماعی هستند. سرمایه اجتماعی به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های کلیدی توسعه پایدار، مجموعه‌ای از هنجارها، اعتماد، شبکه‌های اجتماعی و مشارکت‌های مدنی در یک جامعه تعریف می‌شود که با تسهیل همکاری و کنش جمعی، می‌تواند زمینه‌ساز پیشرفت اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی گردد. در نواحی روستایی، سرمایه اجتماعی نقش حیاتی در ارتقای ظرفیت‌های محلی، هم‌افزایی منابع، بهبود حکمرانی محلی و افزایش مشارکت مردم در فرایندهای توسعه دارد. در استان کرمانشاه، که دارای تنوع قومی و فرهنگی است، سرمایه

^۱ Promise Izuchukwu Okoroafor

^۲ Changlin Yang

^۳ Pierre Felix Bourdieu

اجتماعی می‌تواند به‌عنوان اهرمی برای غلبه بر چالش‌های اقتصادی و اجتماعی و ایجاد تو سعه‌ای متوازن و پایدار در مناطق روستایی ایفای نقش کند (Shabbir, Batool, 2025: 4).

مواد و روش تحقیق

این تحقیق به‌لحاظ ماهیت داده از نوع کمی، به‌لحاظ هدف از نوع کاربردی و به‌لحاظ نحوه گردآوری داده از نوع پیمایشی می‌باشد. جامعه آماری این تحقیق شامل کل جمعیت (چهل و هفت هزار نفری)، روستانشینان استان کرمانشاه می‌باشد. جهت به‌دست آوردن حجم نمونه از روش کوکران استفاده گردید، که حجم نمونه برابر با ۴۰۰ نفر به‌دست آمد. جهت جبران و ارتقاء بهتر و کاهش داده‌های پرت حجم نمونه کمی بیشتر از فرمول در نظر گرفته شد. روش نمونه‌گیری در این پژوهش خوشه‌ای چندمرحله‌ای می‌باشد. براساس سرشماری سال ۱۳۹۵ شمسی، جمعیت استان کرمانشاه، ۱۹۵۲۴۳۴ نفر بوده است که تعداد ۱۴۶۸۶۱۵ نفر در مناطق شهری و ۴۷۸۴۴۴ در مناطق روستایی سکونت دارند. این استان دارای ۱۴ شهرستان، ۲۷ بخش، ۲۶ شهر و ۸۵ دهستان و ۳۱۷۲ روستا است. لازم به‌ذکر است که نحوه انتخاب نمونه‌ها در هر روستا به‌صورت تصادفی سیستماتیک بوده است برپایه (جدول ۱).

جدول ۱. جمعیت و نمونه روستاهای استان کرمانشاه برای پژوهش؛ مطالعه سرمایه اجتماعی- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۴)

روستا	جمعیت	نمونه	روستا	جمعیت	نمونه	روستا	جمعیت	نمونه	روستا	جمعیت	نمونه
بنجله	۶۰۳	۱۲	باتمان	۴۴۵	۸	کمرزرد	۶۳۰	۱۴	کوچکینه	۲۸۷	۵
ژلان تپه کاکه	۱۱۳	۲	کاسرا	۴۶۳	۸	رحمان آباد	۱۷۶	۳	پشت تگ	۱۰۵	۲
خلیفه بایر	۷۷	۳	هزارخانی	۱۳۹	۲	چقاماران	۲۶۵	۵	کله‌پا	۹۵	۲
داربسر	۴۹	۳	بانی یاریاب	۱۰۹	۲	ده خداداد	۲۰۷	۴	سوخور رشید	۱۸۸	۳
وانی سر	۱۷۹	۳	ده الیاس	۲۶۵	۵	بابارستم	۱۰۴	۲	حوض سیدمراد	۸۲	۳
افریاتج	۶۶	۳	گرانمیر	۱۲۵	۲	بیوله	۴۳۰	۷	امامقلی	۶۸	۳
پشت کلان	۹۸	۲	بیوندعلیا	۱۹۰	۳	شلین	۲۲۹	۴	بانی میران	۱۵۱	۳
مله‌بید	۸۰	۳	گلوزی	۳۵۴	۶	خیل فاکتی کن	۹۰	۲	بلشت	۲۳۵	۴
قیطول	۱۴۶	۲	حسین آباد	۹۳	۲	چمن زارعلیا	۱۷۹	۳	بان یاران تیمور	۷۰	۳
همت آباد	۹۸	۲	قره ولی	۱۶۳	۳	علی یارانی	۲۲۷	۴	بکترعلیا	۱۲۹	۲
چشمه‌بیگی	۱۷۷	۳	عزیز آباد	۳۰۴	۵	علی آباد	۱۶۱	۳	پلنگ گرد	۵۸۳	۱۰
بانی بید	۳۷۶	۵	داربلوط	۱۴۸	۳	تومبانه	۲۷۸	۵	قلمه قاضی سفلی	۱۱۸	۲
سراب میله‌سر	۴۱۷	۵	سیدایاز	۴۱۳	۷	نیلک	۲۰۵	۴	امام حسن سفلی	۹۲	۲
بزگوره	۱۹۴	۳	انجیرک	۷۶۴	۱۳	کرکهرک	۳۹۵	۷	فرح‌خانی	۱۹۷	۴
چشمه میران	۲۳۵	۴	گراوه اسماعیل	۱۶۷	۳	اریت	۱۴۳	۳	بهرام آباد	۳۷۷	۵
حسن آباد	۹۵۵	۱۶	بانوره	۳۰۴۳	۵۲	باتمان	۴۳۸	۳	مزیدی	۱۸۴	۳
کانی شریف	۲۲۰	۴	پیرمرد	۵۴	۳	جانجان	۱۰۳	۲	سرجوب	۲۳۰	۴
کوهالی	۲۲۷	۴	ده موسی	۱۴۲	۴	تازه آباد مرکزی	۵۸	۳	یاطقی	۲۶۲	۴
میر حسین	۱۴۲	۲	نسمه	۵۶۸	۱۰	بلوان	۲۳۲	۴	چشمه درازه	۸۳	۳
کلاوه	۴۶۰	۸	دورپسان	۱۱۲	۳	میرزاآباد	۲۴۴	۴	تپه کیود سفلی	۱۱۲	۳
دارتوت	۵۷۱	۱۰	دوآب	۲۶۸	۸	تعداد روستا:	۸۵		حجم نمونه:	۴۰۰	

جهت تجزیه و تحلیل داده‌ها از آمار توصیفی شامل میانگین و انحراف معیار و از آمار استنباطی شامل آزمون کولموگروف-اسمیرنوف برای بررسی نرمال بودن داده، همبستگی و رگرسیون خطی استفاده شده است. نرم‌افزار مورد استفاده Spss 26 و SmartPls 3.0 می‌باشد. ابزار جمع‌آوری اطلاعات این پژوهش پرسش‌نامه محقق ساخته و وضعیت ارزیابی نقش سرمایه اجتماعی در توسعه نواحی روستایی استان کرمانشاه تشکیل می‌دهد. که پرسش‌نامه فوق از متن پیشینه و براساس شاخص‌های نظریه‌های موجود و معتبر شناسایی شده، سپس طراحی و پس از بررسی از لحاظ روایی و پایایی بین گروه کمی تحقیق توزیع شده است. سرمایه اجتماعی شامل مؤلفه‌های: مدیریت دانش کشاورزی، اعتماد اجتماعی، انسجام و ارتباط اجتماعی، مشارکت اجتماعی و توسعه روستایی شامل مؤلفه‌های: پایداری اقتصادی، پایداری اجتماعی، پایداری بهره‌وری محیطی می‌باشند. با استفاده از آزمون کایزر (KMO)، میزان روایی گویه‌های تبیین‌کننده سرمایه اجتماعی و توسعه پایدار روستایی برابر با (۰/۹۴۴)، است و براساس نتایج آزمون اعتبار سازه‌ای، ضریب آلفای کرونباخ به‌دست اعتبار خورده آزمون‌های پرسش‌نامه ارزیابی نقش سرمایه اجتماعی در توسعه نواحی روستایی استان کرمانشاه با استفاده از آلفای کرونباخ با میانگین ۰/۸۴ از اعتبار خوبی برخوردار بوده است. مؤلفه‌ها و شاخص‌های سرمایه اجتماعی در توسعه نواحی روستایی استان کرمانشاه شامل ۷ مؤلفه اصلی در ۲ بخش اصلی متغیرها بوده و عبارت‌انداز: بخش اول: سرمایه اجتماعی شامل

مؤلفه‌های: مدیریت‌دانش کشاورزی، اعتماد اجتماعی، انسجام و ارتباط اجتماعی، مشارکت اجتماعی و بخش دوم: توسعه روستایی شامل مؤلفه‌های: پایداری اقتصادی، پایداری اجتماعی، پایداری بهره‌وری محیطی می‌باشند.

بحث و یافته‌های تحقیق

در تشریح یافته‌های توصیفی (توصیف متغیرها و بررسی نرمال بودن داده‌ها)، از بین ۴۰۰ نفر پاسخ‌دهنده، ۷۰ درصد آن‌ها ۲۸۰ نفر، مرد و ۱۲۰ نفر آن‌ها ۳۰ درصد، نیز زن می‌باشند. از آزمون آماری کولموگروف اسمیرنوف جهت تعیین وضعیت توزیع داده‌ها (نرمال بودن)، استفاده شد. نتایج به دست آمده از آزمون کولموگروف اسمیرنوف بیانگر این است که فرض توزیع نرمال متغیرها را نمی‌توان رد کرد ($P > 0/01$). سطح معنی‌داری به دست آمده برای تمامی متغیرها بیشتر از مقدار ۰/۰۱ است. در مجموع نتایج نشان از این دارد که توزیع متغیرهای اصلی، انحراف قابل توجهی از توزیع نرمال ندارد و می‌توان توزیع متغیرهای پژوهش را نرمال یا نزدیک به نرمال ارزیابی کرد و از آزمون‌های پارامتریک بهره برد برپایه (جدول ۲)، طوری که نتایج آزمون کولموگروف اسمیرنوف بیانگر این است که فرض توزیع نرمال متغیرها را نمی‌توان رد کرد. سطح معنی‌داری به دست آمده برای تمامی متغیرها در حد قابل قبول قرار دارد.

جدول ۲. توصیف متغیرهای تحقیق و بررسی نرمال بودن داده از طریق آزمون کولموگروف اسمیرنوف- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۴)

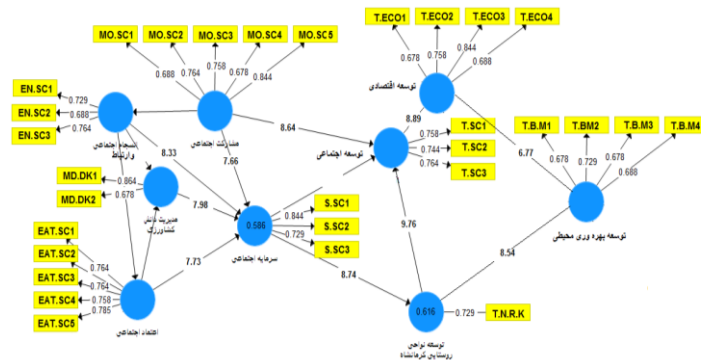
متغیر	شاخص	گویه	میانگین	انحراف استاندارد	آماره K-S	سطح معنی داری
سرمایه اجتماعی	مدیریت‌دانش کشاورزی	استفاده از ابزارها و فناوری‌های روز کشاورزی	۳/۴۳۲	۰/۱۱۷	۱/۲۹	۰/۰۴۸
		تدوین راهبرد مناسب مدیریت‌دانش و مهارت کشاورزی	۳/۲۶۸	۰/۰۸۲	۱/۳۱	۰/۰۶۵
		شناسایی نیازهای حال و آینده مدیریت‌دانش کشاورزی	۲/۷۶۱	۰/۱۵۸	۱/۰۹	۰/۱۳۴
	اعتماد اجتماعی	اعتماد به همسایگان و کمک آنان	۳/۳۴	۰/۱۴۳	۱/۱۵	۰/۱۴۱
		اعتماد به کشاورزان همسایه	۳/۴۱۱	۰/۱۱۳	۱/۳۰	۰/۱۱۴
		اعتماد کشاورزان به نهادهای اجتماعی	۳/۲۶۷	۰/۰۸۴	۱/۲۷	۰/۰۸۱
		اعتماد کشاورزان به مراکز کشاورزی و تعاون روستایی	۲/۷۶۱	۰/۱۵۸	۱/۲۶	۰/۰۸۴
		میزان اعتماد کشاورزان به دهیاری و شورای روستا	۳/۳۴	۰/۱۴۳	۱/۲۹	۰/۰۷۲
		اعتماد به صاحبان زمین‌های همسایه	۳/۲۶۷	۰/۰۸۴	۱/۲۸	۰/۰۷۴
		میزان اعتماد به افراد خارج از محیط روستا	۳/۷۶۱	۰/۱۵۸	۱/۲۹	۰/۰۷۰
	انسجام و ارتباط اجتماعی	همدلی و احترام به ارزش‌ها	۳/۲۶۲	۰/۱۴۳	۱/۲۶	۰/۰۸۴
		صمیمیت در بین اهالی روستا و کشاورزان	۳/۵۶۶	۰/۱۱۶	۱/۳۰	۰/۰۶۹
		کمک به هم در موقع مشکلات	۳/۲۶۷	۰/۰۸۴	۱/۲۶	۰/۰۸۴
		ترویج فرهنگ پیشگیری از تنش با رویکرد کنش‌محور	۳/۷۶۱	۰/۱۵۸	۱/۲۷	۰/۰۷۹
		شنیدن نظرات همدیگر و مقید بودن به گردهمایی روستایی	۳/۲۶۶	۰/۱۴۳	۱/۲۹	۰/۰۷۲
		مهارت‌های ارتباطی با سایر کشاورزان	۳/۷۶۱	۰/۱۵۸	۱/۲۸	۰/۰۷۴
		مشارکت و همکاری در حل مشکلات روستا	۳/۳۴۹	۰/۱۴۳	۱/۲۹	۰/۰۷۰
توسعه پایدار روستایی	مشارکت اجتماعی	ارتقای شرکت در گردهمایی روستا	۳/۲۶۷	۰/۰۸۴	۱/۲۶	۰/۰۸۴
		مشارکت در بهره‌گیری مصرف آب و آبیاری جدید	۳/۷۶۱	۰/۱۵۸	۱/۳۰	۰/۰۶۹
		مشورت با کارشناسان خدمات کشاورزی	۳/۲۶۷	۰/۰۸۴	۱/۳۲	۰/۰۶۲
		شرکت در تصمیم‌گیری‌های محلی	۳/۷۶۱	۰/۱۵۸	۱/۳۱	۰/۰۶۵
		کمک مالی و همکاری در حل مشکلات زمین	۳/۳۴۱	۰/۱۴۳	۱/۱۵	۰/۱۴۱
		مشارکت در حفظ محیط‌زیست روستا	۳/۵۱۷	۰/۱۱۹	۱/۲۰	۰/۱۴
		بازنگری افزایش درآمد و سود محصولات	۳/۲۶۷	۰/۰۸۴	۱/۲۷	۰/۰۸۱
	پایداری اقتصادی	عدالت اقتصادی در خرید تضمینی محصولات کشاورزی	۳/۷۶۱	۰/۱۵۸	۱/۲۶	۰/۰۸۴
		دسترسی عادلانه به ماشین‌آلات کشاورزی	۳/۲۶۲	۰/۱۴۳	۱/۲۷	۰/۰۷۹
		اعطای تسهیلات و وام به کشاورزان	۳/۲۶۷	۰/۰۸۴	۱/۲۹	۰/۰۷۲
		اجرای صحیح بیم محصولات کشاورزی	۳/۷۶۱	۰/۱۵۸	۱/۲۸	۰/۰۷۴
		عرضه و تقاضای تولید محصولات کشاورزی	۳/۷۶۱	۰/۱۵۸	۱/۲۹	۰/۰۷۰
		کاهش فقر و سرمایه‌گذاری در بخش کشاورزی	۳/۲۶۵	۰/۱۴۳	۱/۲۶	۰/۰۸۴
		توزیع ارزان نهادهای کشاورزی	۳/۲۶۳	۰/۱۴۳	۱/۳۰	۰/۰۶۹
	پایداری اجتماعی	گسترش فعالیت‌های تعاونی کشاورزان	۳/۷۶۱	۰/۱۵۸	۱/۲۶	۰/۰۸۴
		میزان رضایت از شغل کشاورزی	۳/۲۶۷	۰/۰۸۴	۱/۳۰	۰/۰۶۹
		علاقه نسل جوان به کشاورزی	۳/۷۶۱	۰/۱۵۸	۱/۳۲	۰/۰۶۲
		رقابت در بهره‌وری کشاورزی	۳/۳۶۱	۰/۱۴۳	۱/۳۱	۰/۰۶۵
		توزیع عادلانه بهره‌گیری از اطلاعات و مجلات ترویج کشاورزی	۳/۵۱۷	۰/۱۱۹	۱/۱۵	۰/۱۴۱
		رضایت از آینده شغل کشاورزی	۳/۲۶۷	۰/۰۸۴	۱/۳۰	۰/۱۱۴
		کاهش مصرف موادمخیمایی و کودهای مضر	۳/۷۶۱	۰/۱۵۸	۱/۲۷	۰/۰۸۱
پایداری بهره‌وری محیطی	پایداری بهره‌وری محیطی	استفاده بهینه از آب و خاک و تغییر در تکنیک‌های آبیاری	۳/۲۶۲	۰/۱۴۳	۱/۲۶	۰/۰۸۴
		استفاده از کود حیوانی برای تقویت خاک	۳/۲۶۷	۰/۰۸۴	۱/۲۷	۰/۰۷۹
		استفاده از بذرهای اصلاح شده	۳/۷۶۱	۰/۱۵۸	۱/۲۹	۰/۰۷۲
		رعایت مراحل کاشت و برداشت و مبارزه با آفات	۳/۷۶۱	۰/۱۵۸	۱/۲۸	۰/۰۷۴
		محافظت از حریم رودخانه	۳/۲۶۵	۰/۱۴۳	۱/۲۹	۰/۰۷۰
		حفظ مراتع و بافت جنگل و کاشت درخت	۳/۲۶۳	۰/۱۴۳	۱/۲۶	۰/۰۸۴

به‌طور خاص، در بخش یافته‌های استنباطی برپایه (جدول ۳)، و (نمودار ۱ و ۲)، موردواکاوی قرار گرفت.

جدول ۳. آزمون KMO و بارتلت پرسش‌نامه نقش سرمایه اجتماعی در توسعه روستایی کرمانشاه- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۴)

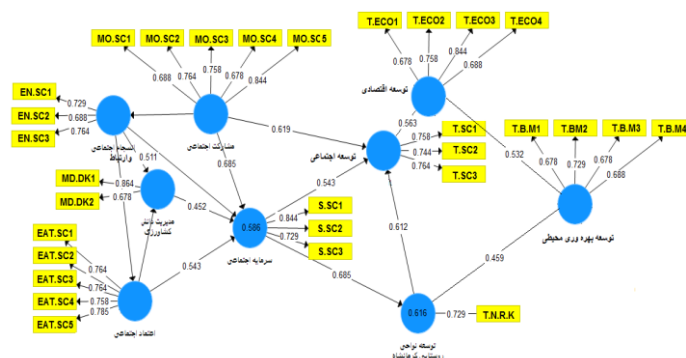
مقادیر	آزمون‌ها
(۰/۹۴۴)	مقادیر آزمون‌های کایزر-میر-ولکین (KMO)
۴۵۶/۵۴۶	آزمون کروییت بارتلت (BTS)
۳۱	درجه آزادی
۰/۰۰۰۱	معنی‌داری

باتوجه به نتایج آزمون‌های مذکور، تحلیل عامل اکتشافی با روش تحلیل مؤلفه‌های اصلی و چرخش واریماکس روی پرسش‌نامه ارزیابی نقش سرمایه اجتماعی در توسعه نواحی روستایی استان کرمانشاه انجام گردید. برای تعیین تعداد عوامل از ملاک ارزش‌های ویژه بالاتر از یک و نمودار اسکری استفاده شد. نتایج نشان داد که پرسش‌نامه ارزیابی نقش سرمایه اجتماعی در توسعه نواحی روستایی استان کرمانشاه ۷ عامل دارد که در مجموع ۸۰/۷۳ درصد از واریانس نمرات کل مقیاس را تبیین می‌کند.

نمودار ۱. تحلیل عاملی مسیرها و مقادیر معناداری (t-value)، نقش سرمایه اجتماعی در توسعه روستایی کرمانشاه- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۴)

تحلیل عاملی ضرایب مسیر خورده آزمون‌های ارزیابی نقش سرمایه اجتماعی در توسعه نواحی روستایی استان کرمانشاه در حالت معناداری مقادیر (t-value)، نشان می‌دهد. این مدل درواقع تمامی معادلات اندازه‌گیری (بارهای عاملی)، را با استفاده از آماره T آزمون می‌کند (یادآوری می‌شود که اگر مقدار قدرمطلق آماره T بزرگتر از ۱/۹۶ باشد، معنی‌دار است). بنابراین، می‌توان هم‌سویی گویه‌های پرسش‌نامه برای اندازه‌گیری مفاهیم را در این مرحله معتبر نشان داد. درواقع نتایج نشان می‌دهد آنچه محقق توسط گویه‌های پرسش‌نامه قصد سنجش آن‌ها را داشته است، توسط این ابزار محقق شده است. از سوی دیگر برای بررسی روایی سازه گرایش سنج ارزیابی نقش سرمایه اجتماعی در توسعه نواحی روستایی استان کرمانشاه برای زنان و مردان هم‌بستگی بین زیرمقیاس‌ها باهم و نمره کل محاسبه شد. همان‌طور که در (نمودار ۲)، ملاحظه می‌شود، مقادیر t تمامی مسیرهای بین متغیرها بالاتر از ۱/۹۶ قرار دارد و لذا می‌توان گفت که متغیرها با یکدیگر درارتباط هستند و توانایی پیش‌بینی متغیرهای وابسته از طریق متغیرهای مستقل وجود دارد.

نمودار ۲. مدل برازش شده مسیر هفت‌عاملی (ضرایب استاندارد)، نقش سرمایه اجتماعی در توسعه روستایی کرمانشاه- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۴)

مدل اندازه‌گیری عوامل مؤثر بر ارزیابی نقش سرمایه اجتماعی در توسعه نواحی روستایی استان کرمانشاه براساس ضرایب اهداف و متغیرهای سرمایه اجتماعی شامل مؤلفه‌های: مدیریت دانش کشاورزی، اعتماد اجتماعی، انسجام و ارتباط اجتماعی، مشارکت اجتماعی و توسعه روستایی شامل مؤلفه‌های: پایداری اقتصادی، پایداری اجتماعی، پایداری بهره‌وری محیطی می‌باشد.

در بررسی شاخص‌های برآزش پژوهش اولین آزمون بررسی پایایی مدل آزمون آلفای کرونباخ می‌باشد. که نتایج آن ارائه شده است. این آزمون هم‌بستگی درونی گویه‌های پرسش‌نامه یک متغیر (خارج‌ازمدل)، را بررسی می‌کند. برپایه (جدول ۴)، که نتایج آزمون پایایی ترکیبی، اشتراکی، آلفای کرونباخ و میانگین واریانس اشتراکی گزارش شده است و نشان از تأیید این شاخص‌ها می‌باشد.

جدول ۴. پایایی ترکیبی، اشتراکی و آلفای کرونباخ ارزیابی نقش سرمایه اجتماعی در توسعه نواحی روستایی استان کرمانشاه- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۴)

نتیجه	AVE	آلفای کرونباخ	پایایی اشتراکی	پایایی ترکیبی	متغیرها
تأیید شد	۰/۷۸۳۳۳	۰/۹۷۶۵۴	۰/۸۳۲۱۴	۰/۹۲۴۶۹	استفادهاز ابزارها و فناوری‌های روز کشاورزی
تأیید شد	۰/۷۳۶۸۸	۰/۹۴۷۶۸۵	۰/۸۴۴۸۹	۰/۹۱۴۶۹	تدوین راهبرد مناسب مدیریت‌دانش و مهارت کشاورزی
تأیید شد	۰/۷۳۴۵۳	۰/۹۵۵۶۷۸	۰/۸۲۴۸۹	۰/۹۱۴۵۳	شناسایی نیازهای حال و آینده مدیریت‌دانش کشاورزی
تأیید شد	۰/۷۸۷۳۳	۰/۹۳۷۶۵۴	۰/۷۳۲۷۸	۰/۹۲۸۹۲	اعتماد به همسایگان و کمک آنان
تأیید شد	۰/۷۳۴۸۸	۰/۹۳۶۶۷۵	۰/۸۳۲۳۳	۰/۹۲۴۵۲	اعتماد به کشاورزان همسایه
تأیید شد	۰/۷۳۲۱۱	۰/۹۷۱۱۸۹	۰/۸۳۴۹۸	۰/۸۳۴۸۵	اعتماد کشاورزان به نهادهای اجتماعی
تأیید شد	۰/۷۳۴۹۷	۰/۹۴۷۶۴۳	۰/۸۴۴۵۶	۰/۷۱۴۴۳	اعتماد کشاورزان به مراکز کشاورزی و تعاون روستایی
تأیید شد	۰/۷۳۴۵۴	۰/۹۵۵۶۷۸	۰/۸۳۴۸۹	۰/۹۱۷۶۵	میزان اعتماد کشاورزان به دهیاری و شورای روستا
تأیید شد	۰/۷۳۴۸۸	۰/۹۴۷۶۷۷	۰/۸۴۴۴۴	۰/۷۱۴۷۷	اعتماد به صاحبان زمین‌های همسایه
تأیید شد	۰/۷۳۴۵۸	۰/۷۳۴۵۴	۰/۸۳۲۱۴	۰/۷۳۴۵۲	به افراد میزان اعتماد خارج از محیط روستا
تأیید شد	۰/۷۳۴۵۱	۰/۷۳۴۶۸۶	۰/۸۴۵۵۶	۰/۷۱۴۲۲	همدلی و احترام به ارزش‌ها
تأیید شد	۰/۷۳۴۵۶	۰/۷۵۵۶۷۸	۰/۸۳۲۸۹	۰/۷۱۴۵۳	صمیمیت درین اهالی روستا و کشاورزان
تأیید شد	۰/۷۳۴۵۷	۰/۷۳۴۵۴	۰/۷۳۲۷۸	۰/۷۲۸۹۲	کمک به‌هم در موقع مشکلات
تأیید شد	۰/۷۳۶۷۸	۰/۷۷۶۳۲	۰/۸۳۲۱۴	۰/۷۳۴۵۲	ترویج فرهنگ پیشگیری از تنش با رویکرد کدخدا منشی
تأیید شد	۰/۷۳۸۷۶	۰/۷۴۷۶۸۶	۰/۸۵۵۴۳	۰/۸۱۴۲۲	شنیدن نظرات همدیگر و مقیدبودن به گردهمایی روستایی
تأیید شد	۰/۷۳۸۷۱	۰/۷۵۵۶۷۸	۰/۸۳۴۸۹	۰/۷۱۴۵۳	شنیدن نظرات همدیگر و مقیدبودن به گردهمایی روستایی
تأیید شد	۰/۷۸۷۴۳	۰/۹۳۷۶۵۴	۰/۷۳۲۷۸	۰/۹۲۸۹۲	مهارت‌های ارتباطی با سایر کشاورزان
تأیید شد	۰/۷۳۴۸۸	۰/۹۳۶۶۷۵	۰/۸۳۲۳۳	۰/۹۲۴۵۲	مشارکت و همیاری در حل مشکلات روستا
تأیید شد	۰/۷۳۲۱۱	۰/۹۷۱۱۸۹	۰/۸۳۴۹۸	۰/۸۳۴۸۵	ارتقای شرکت در گردهمایی روستا
تأیید شد	۰/۷۳۴۹۷	۰/۹۴۷۶۴۳	۰/۸۴۴۵۶	۰/۷۱۴۴۳	مشارکت در بهره‌گیری مصرف آب و آبیاری جدید
تأیید شد	۰/۷۳۴۵۴	۰/۹۵۵۶۷۸	۰/۸۳۴۸۹	۰/۹۱۷۶۵	مشورت با کارشناسان خدمات کشاورزی
تأیید شد	۰/۷۳۴۹۹	۰/۷۷۷۵۴۶	۰/۷۳۲۱۴	۰/۸۶۷۸۹	شرکت در تصمیم‌گیری‌های محلی
تأیید شد	۰/۷۳۴۸۸	۰/۹۴۷۶۷۷	۰/۸۴۴۴۴	۰/۷۱۴۷۷	کمک مالی و همکاری در حل مشکلات زمین
تأیید شد	۰/۷۳۴۵۸	۰/۷۳۴۵۴	۰/۸۳۲۱۴	۰/۷۳۴۵۲	مشارکت در حفظ محیط‌زیست روستا
تأیید شد	۰/۷۳۴۵۱	۰/۷۳۴۶۸۶	۰/۸۴۵۵۶	۰/۷۱۴۲۲	بازنگری افزایش درآمد و سود محصولات
تأیید شد	۰/۷۳۴۵۶	۰/۷۵۵۶۷۸	۰/۸۳۴۸۹	۰/۷۱۴۵۳	عدالت اقتصادی در خرید تضمینی محصولات کشاورزی
تأیید شد	۰/۷۳۴۵۷	۰/۷۳۴۵۴	۰/۷۳۲۷۸	۰/۷۲۸۹۲	دسترسی عادلانه به ماشین آلات کشاورزی
تأیید شد	۰/۷۳۶۷۸	۰/۷۷۶۳۲	۰/۸۳۲۱۴	۰/۷۳۴۵۲	اعطای تسهیلات و وام به کشاورزان
تأیید شد	۰/۷۳۸۷۶	۰/۷۴۷۶۸۶	۰/۸۵۵۴۳	۰/۸۱۴۲۲	اجرای صحیح بیمه محصولات کشاورزی
تأیید شد	۰/۷۳۸۷۱	۰/۷۵۵۶۷۸	۰/۸۳۴۸۹	۰/۷۱۴۵۳	عرضه و تقاضای تولید محصولات کشاورزی
تأیید شد	۰/۷۳۶۷۸	۰/۷۷۶۳۲	۰/۸۳۲۱۴	۰/۷۳۴۵۲	کاهش فقر و سرمایه‌گذاری در بخش کشاورزی
تأیید شد	۰/۷۳۸۷۶	۰/۷۴۷۶۸۶	۰/۸۵۵۴۳	۰/۸۱۴۲۲	توزیع ارزان نهاده‌های کشاورزی
تأیید شد	۰/۷۳۴۹۷	۰/۹۳۶۶۷۵	۰/۸۳۲۳۳	۰/۹۲۴۵۲	گسترش فعالیت‌های تعاونی کشاورزان
تأیید شد	۰/۷۳۴۵۴	۰/۷۷۷۵۴۶	۰/۷۳۲۱۴	۰/۸۶۷۸۹	میزان رضایت از شغل کشاورزی
تأیید شد	۰/۷۳۴۹۹	۰/۷۴۷۶۷۷	۰/۸۴۴۴۴	۰/۷۱۴۷۷	علاقه نسل جوان به کشاورزی
تأیید شد	۰/۷۳۴۸۸	۰/۷۳۴۵۴	۰/۸۳۲۱۴	۰/۷۳۴۵۲	رقابت در بهره‌وری کشاورزی
تأیید شد	۰/۷۳۴۵۸	۰/۷۴۷۶۸۶	۰/۸۴۵۵۶	۰/۷۱۴۲۲	توزیع عادلانه بهره‌گیری از اطلاعات و مجلات ترویج کشاورزی
تأیید شد	۰/۷۳۴۵۱	۰/۷۵۵۶۷۸	۰/۸۳۴۸۹	۰/۷۱۴۵۳	رضایت از آیند شغل کشاورزی
تأیید شد	۰/۷۳۴۵۶	۰/۷۳۴۵۴	۰/۷۳۲۷۸	۰/۷۲۸۹۲	کاهش مصرف موادمخیمایی و کودهای مضر
تأیید شد	۰/۷۳۴۵۷	۰/۷۳۴۵۴	۰/۸۳۲۱۴	۰/۷۳۴۵۲	استفاده بهینه از آب و خاک و تغییر در تکنیک‌های آبیاری
تأیید شد	۰/۷۳۶۷۸	۰/۷۷۶۳۲	۰/۸۳۲۱۴	۰/۸۱۴۲۲	استفادهاز کود حیوانی برای تقویت خاک
تأیید شد	۰/۷۳۸۷۶	۰/۷۵۵۶۷۸	۰/۸۳۴۸۹	۰/۷۱۴۵۳	استفادهاز بذره‌های اصلاح شده
تأیید شد	۰/۷۳۸۷۱	۰/۷۷۷۵۴۶	۰/۸۳۲۱۴	۰/۷۳۴۵۲	رعایت مراحل کاشت و برداشت و مبارزه با آفات
تأیید شد	۰/۷۳۶۷۸	۰/۷۴۷۶۸۶	۰/۸۵۵۴۳	۰/۸۱۴۲۲	محافظت از حریم رودخانه
تأیید شد	۰/۷۳۸۷۶	۰/۷۴۷۶۸۳	۰/۸۵۵۴۵	۰/۸۱۴۲۴	حفظ مراتع و بافت جنگل و کاشت درخت

در آزمون آلفای کرونباخ نشان داده‌شد متغیرها و مؤلفه‌های ارزیابی نقش سرمایه اجتماعی در توسعه نواحی روستایی استان کرمانشاه دارای میزان آلفای کرونباخ بالاتر از ۰/۷ می‌باشد و این بیانگر پایابودن مدل است. از آنجاکه میزان پایایی اشتراکی تمام متغیرهای پژوهش بالاتر از ۰/۵ می‌باشد می‌توان گفت متغیرها دارای پایایی اشتراکی است. در نتیجه می‌توان گفت هر (گویه)، سؤال به تنهایی و فارغ از سایر گویه‌ها (سؤالات)، دارای قدرت تعمیم‌پذیری است.

پایایی ترکیبی هم‌بستگی درونی گویه‌ها یک متغیر (داخل مدل)، یعنی ضرایب مسیر، خطاها و بارهای عاملی را نشان می‌دهد این ضریب رابطه متغیرها را نشان می‌دهد. از جمله شروط تأیید روایی بالاتر از ۰/۵ بودن AVE می‌باشد و شرط دیگر بالاتر بودن روایی ترکیبی نسبت به میانگین واریانس استخراجی است. نتایج جداول نشان می‌دهد هر دو شرط برقرار است.

بر اساس نتایج ملاحظه می شود که شاخص واری اعتبار اشتراک متغیرها برای تمام سازه های ارزیابی نقش سرمایه اجتماعی در توسعه نواحی روستایی استان کرمانشاه دارای رابطه مثبت با مؤلفه های تشکیل دهنده ارزیابی نقش سرمایه اجتماعی در توسعه نواحی روستایی استان کرمانشاه می باشد، لذا مدل تدوین شده از کفایت مناسبی برخوردار است. در نهایت پس از تأیید کفایت، آثار غیرمستقیم و آثار کل ارزیابی نقش سرمایه اجتماعی در توسعه نواحی روستایی استان کرمانشاه پرداخته شده است برپایه (جدول ۵).

جدول ۵. شاخص های برازش، پایایی، روایی و ضرایب تعیین مدل نقش سرمایه اجتماعی در توسعه روستایی کرمانشاه- (مأخذ: یافته های پژوهشی، ۱۴۰۴)

متغیر	آلفای کرونباخ	روایی همگرا (AVE)	مقدار R2	CR	SRMR	وضعیت متغیر
مدیریت دانش کشاورزی	۰/۹۰	۰/۸۱۰	۰/۴۵۱	۰/۷۸۳۲۱	۰/۰۱۱	قابل قبول
اعتماد اجتماعی	۰/۹۱	۰/۸۱۲	۰/۵۴۳	۰/۹۵۷۲۲	۰/۰۳۴	قابل قبول
انسجام و ارتباط اجتماعی	۰/۹۰	۰/۷۱۶	۰/۵۱۱	۰/۹۱۳۳۳	۰/۰۲۵	قابل قبول
مشارکت اجتماعی	۰/۹۱	۰/۸۱۲	۰/۶۸۵	۰/۹۵۸۷۸	۰/۰۸۴	قابل قبول
پایداری اقتصادی	۰/۹۱	۰/۸۱۲	۰/۵۶۳	۰/۹۳۷۷۹	۰/۰۱۹	قابل قبول
پایداری اجتماعی	۰/۹۱	۰/۸۱۲	۰/۶۱۹	۰/۹۵۸۷۸	۰/۰۶۴	قابل قبول
پایداری بهره وری محیطی	۰/۹۱	۰/۸۱۲	۰/۴۵۹	۰/۸۳۷۷۹	۰/۰۱۹	قابل قبول

همانگونه که در جدول مشاهده می شود، مقادیر آلفای کرونباخ و پایایی ترکیبی برای همه متغیرها دارای مقادیر قابل قبول بیشتر از ۰/۷ می باشد و شاخص SRMR کمتر از ۰/۰۸ است. همچنین مقدار روایی همگرا نیز برای همه متغیرها بزرگتر از ۰/۵ است؛ بنابراین پایایی مدل از وضعیت مطلوبی برخوردار است. ضریب تعیین R2، معیاری است که برای متصل کردن بخش اندازه گیری و بخش ساختاری مدل سازی معادلات ساختاری به کار می رود و نشان از تأثیری دارد که یک متغیر برونزا بر یک متغیر درونزا می گذارد. مجموع نتایج فوق نشان می دهد که مدل فوق از استحکام خوبی برای سنجش الگوی ارزیابی نقش سرمایه اجتماعی در توسعه نواحی روستایی استان کرمانشاه برخوردار بوده و از برازش خوبی برخوردار می باشد. در نتیجه مدل ارزیابی نقش سرمایه اجتماعی در توسعه نواحی روستایی استان کرمانشاه دارای برازش است.

نتیجه گیری و ارائه پیشنهادها

نتایج نشان داد که، بین سرمایه اجتماعی و توسعه نواحی روستایی (کشاورزی پایدار)، با سطح معنی داری (۰/۰۰۰)، همبستگی معنی دار مثبت وجود دارد و توسعه روستایی از مؤلفه های سرمایه اجتماعی تأثیر می پذیرد. در حال حاضر، اهمیت مشارکت اجتماعی به عنوان یکی از ابعاد سرمایه اجتماعی به منظور رسیدن به توسعه روستایی، موضوع روبه رشد بسیاری از مطالعات در سالیان اخیر است، شرط لازم برای پیشرفت هر جامعه ای به خصوص جوامع روستایی، گسترش بسط مشارکت اجتماعی و از همه مهمتر، اعتماد متقابل (افراد و دولت)، است که این سازه ها از مؤلفه های اجتماعی هستند. معمولاً زمانی که از مشکلات اقتصادی سخن به میان می آید، اغلب کمبود سرمایه فیزیکی که از زمان مشکلات اقتصادی سخن به میان می آید اغلب سرمایه فیزیکی (مادی)، به عنوان یکی از بزرگترین معضلات نام برده می شود و از مشارکت اجتماعی هیچ سخنی به میان نمی آید. این در حالی است که نیاز به مشارکت اجتماعی در شرایط «رکود و تورمی»، که نیاز به «اعتماد سازی»، است بیش از هر سرمایه دیگری احساس می شود و می تواند بسیاری از معماهای لاینحل اجتماعی را از سر راه حرکات توسعه ای جامعه بردارد. نتایج بخش دیگری از پژوهش نشان داد که شاخص انسجام و ارتباط اجتماعی با ضریب بتای (۰/۵۴۲)، در مرتبه دوم تأثیر را بر متغیر وابسته قرار دارد و ۰/۵۲ از واریانس توسعه نواحی کشاورزی کرمانشاه را تبیین می نماید. در تبیین این نتایج می توان گفت که، انسجام اجتماعی به وضعیتی اطلاق می شود که در آن، اجزای تشکیل دهنده جامعه، به گونه ای به یکدیگر وصل می شوند که یک کل معنادار و مؤثر را به وجود می آورند. به عبارتی، انسجام اجتماعی نوعی از ترتیبات اجتماعی است که تضمین می کند افراد، گروه ها و طبقات مختلف اجتماعی، به اشتراک ذهنی (مدل ذهنی مشترک)، برسند، به قوانین و قواعد آن تن دهند، از امکانات آن استفاده کنند و در مقابل توانایی های خویش را بر اساس هوش ها و توانمندی های چندگانه باز شناسی و پرورش داده و در جامعه مشارکت فراگیر و مؤثر داشته باشند، که به نوبه خود توسعه ظرفیت ها و توانایی های جامعه را به بار می آورد. در چنین فضایی زمینه های مساعد برای پذیرش اندیشه های نو و به کارگیری و آزمون آن ها، پذیرش تفکر علمی، توجه بیشتر به برنامه ریزی و سیاست گذاری حول محور بهره وری و کارایی فراهم می شود. تمام معیارهای مذکور همراهی مثبت با رشد و توسعه اقتصادی دارند. به طور کلی می توان ادعان داشت اعتماد اجتماعی بر سرمایه اجتماعی، مدیریت دانش کشاورزی تأثیر مثبت و معنی داری

دارد و باعث اعتماد اجتماعی باعث ارتقای مدیریت دانش و سرمایه اجتماعی می‌شود. همچنین انسجام اجتماعی بر مدیریت دانش کشاورزی و سرمایه اجتماعی تأثیر مثبت و معنی‌داری دارد و باعث افزایش آن‌ها می‌شود. مشارکت اجتماعی نیز بر سرمایه اجتماعی و توسعه اجتماعی تأثیر مثبت و معنی‌داری دارد و باعث افزایش آن‌ها می‌شود. توسعه اجتماعی نیز باعث افزایش توسعه اقتصادی می‌شود و بر آن تأثیر مثبت و معنی‌داری دارد. توسعه نواحی روستایی باعث افزایش توسعه اجتماعی و توسعه بهره‌وری محیطی می‌شود و توسعه بهره‌وری محیطی نیز باعث افزایش توسعه اقتصادی جامعه خواهد شد.

منابع

- امیری، سجاد. گرکانی، سیدامیرحسین، زینتی فخرآباد، حسین. قربانی، معصومه. (۱۴۰۳). *ارزیابی و تبیین ابعاد سرمایه اجتماعی مؤثر در فرایند توسعه نواحی روستایی (مورد مطالعه: دهستان دشت ارزنه، شهرستان باخرز)*. فصلنامه علمی پژوهشی-روستا و توسعه پایدار فضا، دوره ۵، شماره ۱، ۹۸-۱۱۲.
- سپهوند، فاطمه. نادری مهدی، کریم. (۱۴۰۰). *راهکارهای توسعه مناطق روستایی در شهرستان نهاوند باتأکید بر متنوع سازی اقتصاد*. فصلنامه علمی پژوهشی-روستا و توسعه، دوره ۲، شماره ۴، ۳۴-۴۵.
- مومنی، احمد. نوروزی شیخ‌لر، زهرا. (۱۴۰۱). *تبیین رابطه سرمایه اجتماعی بر رفاه اجتماعی، مورد: (روستاهای بخش مهر دشت شهرستان نجف آباد)*. فصلنامه علمی پژوهشی-جغرافیا و روابط انسانی، دوره ۵، شماره ۳، ۱۴۳-۱۲۱.
- Acun, İsmail. (2020). *University Students' Social Capital, Social Media Usage And Democratic Citizenship Behaviours*. International Journal Of Progressive Education, 16(1): 223-236.
- Córdoba-Rentería, Libardo. Trujillo-Losada, Milton Fernando. (2023). *Symbolic Capital And Social Space: Representations Of Identity About Skin, Speaking And Acting In Buenaventura*. Journal Of Educación y Humanismo, 25(45): 122-160.
- Gültekin, Okan. (2019). *Social Capital's Effect On Physical Education And Teachers' Job Satisfaction*. Journal Of education And learning, 8(1): 164-171.
- Herdiansyah, H. (2023). *Smart City Based On Community Empowerment, Social Capital, And Public Trust In Urban Areas*. Global Journal Of Environmental Science & Management (GJESM), 9(1): 122-140.
- Okoroafor, Promise Izuchukwu. Akinyemi, Joshua Odunayo. Salawu, Mobolaji Modinat. Ibitola Fawole, Olufunmilayo. (2025). *Social Capital, Functional Health Status And Quality Of Life Among Adults In Rural Southwest Nigeria*. Journal Of BMC Public Health, 25, 1-11.
- Shabbir, Muhammad Salman. Batool, Fatima. (2025). *Social Entrepreneurship For Community Development: The Role Of Social Capital In Establishing Sustainable Enterprises*. Journal Of Social Entrepreneurship, 1-26.
- Tinkler, Alan. Tinkler, Barri. (2020). *Building Social Capital Through Community-Based Service-Learning In Teacher Education*. Journal Of Community Engagement And Higher Education, 12(2): 44-58.
- Velenturf, Anne. Purnell, Phil. (2021). *Principles For A Sustainable Circular Economy*. Journal Of Sustainable Production And Consumption, 27, 1437-1457.
- Yang, Changlin. Zhou, Dingjie. Zou, Miaoling. Yang, Xianliang. Lai, Qifu. Liu, Feixiang. (2024). *The Impact Of Social Capital On Rural Residents' Income And Its Mechanism Analysis—Based On The Intermediary Effect Test Of Non-Agricultural Employment*. Journal Of Heliyon, 10(4): 1-13.
- Yu, Yang. Appiah, Desmond. Zulu, Bernard. Adu-Poku, Kofi Asamoah. (2024). *Integrating Rural Development, Education, And Management: Challenges And Strategies*. Journal Of Sustainability, 16(15): 1-22.

Type of Article (Research Article)

Post-Occupancy Evaluation Of Elementary Schools In Tehran With A Human-Centered Approach; A Reflection On The Social Quality Of Space

Marjan Ilbeigi: Department of Architecture, Cha.C., Islamic Azad University, chalous, Iran.

***Mohammad Ghomeishi:** Department of Architecture, Dam.C., Islamic Azad University, Damavand, Iran.

Ali Asgharzadeh: Department of Architecture, Cha.C., Islamic Azad University, chalous, Iran.

Nima Amani: Department of Civil Engineering, Cha.C., Islamic Azad University, chalous, Iran.

Article Einfo

Received: 2024/12/01
Accepted: 2025/06/22
PP: 36-47.

Keywords:

Human-Centered
Elementary Schools
Tehran City
Post-Occupancy Evaluation (POE)
Social interactions

Abstract

This study aims to conduct a human-centered assessment of the spatial and social quality of elementary schools in Tehran, focusing on the lived experiences of end-users, including teachers, administrators, and staff. The Post-Occupancy Evaluation (POE) method was employed as the primary framework for data collection from ten public schools with diverse architectural typologies. The main data collection tool was a structured questionnaire comprising 31 environmental, functional, and social indicators, addressing aspects such as ventilation, lighting, thermal comfort, safety, aesthetics, users' psychological satisfaction, and social interactions. Statistical analyses were performed using ANOVA, Pearson correlation, and Exploratory Factor Analysis (EFA). The results revealed that classrooms and halls generated the highest satisfaction levels among evaluated spatial zones. Indicators such as ventilation, furniture, and psychological motivation showed the strongest correlations with overall user satisfaction. Moreover, three latent factors were identified as the main dimensions of the human-centered user experience in relation to social interaction: "Spatial Quality and Psychological Assurance," "Sensory and Environmental Comfort," and "Spatial Navigability." The findings highlight the significance of incorporating social quality alongside functional and environmental considerations, offering a foundation for the human-centered design and redesign of school environments.

Citation: Ilbeigi, Marjan. Ghomeishi, Mohammad. Asgharzadeh, Ali. (2025). Post-Occupancy Evaluation Of Elementary Schools In Tehran With A Human-Centered Approach; A Reflection On The Social Quality Of Space. *Journal Of Socio-Cultural Changes*, 22(2; Ser. 86): 36-47.

DOI:

This Article Is Extracted From The Doctoral Thesis Of '*Marjan Ilbeigi*', Titled "*Providing The Energy-Efficient Spatial layout Based On POE Model By Using GANS Algorithm: The Elementary Schools Of Tehran*", Under The Supervision Of '*Dr. Mohammad Ghomeishi*', & Advisory '*Dr. Ali Asgharzadeh*', & '*Dr. Nima Amani*'.

***Corresponding Author:** Mohammad Ghomeishi

E-mail Address: ghomeishi.m@gmail.com

Tel: +989121930163

Extended Abstract

Introduction

Post-Occupancy Evaluation (POE) has emerged in recent decades as an effective approach for assessing building performance, in line with social and cultural transformations. It has become a powerful tool for simultaneously evaluating environmental quality, energy consumption, and user satisfaction. Focusing on three dimensions—functional, operational, and behavioral—this method encompasses not only the objective indicators of architectural quality but also the subjective perceptions and psychological needs of users. Through feedback generated from the interaction between designers and occupants, POE facilitates the continuous improvement of built environments and enhances user well-being. In Iran, given the rapid and often uncontrolled pace of construction and the weakness of oversight mechanisms, the need for precise evaluations to reduce energy waste and improve environmental quality is more strongly felt than ever. Schools, as spaces where the future generation spends most of their daily time, require particular attention to social, psychological, and environmental aspects in their design, so as to optimize energy consumption while also ensuring the comfort and satisfaction of students and teachers. Accordingly, the present study aims to examine the impact of post-occupancy evaluation on energy consumption, environmental quality, and school plan design principles, addressing the question of how implementing the POE model can lead to improved design of educational spaces and better responsiveness to user needs.

Methodology

This study, adopting a human-centered approach and focusing on the social quality of space, conducted a post-occupancy evaluation of elementary schools in Tehran from the users' perspective and analyzed their perceived experience of educational environments using a mixed quantitative and qualitative method. To this end, 10 schools with diverse spatial and architectural characteristics were purposefully selected, and data were collected through a 31-item questionnaire on a five-point Likert scale, covering various dimensions of environmental, spatial, psychological, and functional quality. The statistical population included teachers, principals, and school staff, and a total of 384 valid responses were analyzed. The validity and reliability of the instrument were confirmed, with a Cronbach's alpha coefficient of 0.893. Subsequently, the data were analyzed using statistical methods including ANOVA to compare mean satisfaction levels across different spaces, Pearson correlation to examine the relationships between environmental factors and overall satisfaction, exploratory factor analysis (EFA) to identify latent dimensions, and hierarchical cluster analysis to determine four distinct user satisfaction patterns. This analytical approach, along with the presentation of the research process (as illustrated in Figure 2), provided deeper insight into the diversity of needs and spatial priorities of elementary school users.

Results And Discussion

The study revealed that user satisfaction with educational environments is a multidimensional phenomenon shaped by the interplay of physical, environmental, psychological, and functional factors. The reliability of the questionnaire was confirmed with a Cronbach's alpha of 0.893, and statistical analyses showed significant differences in satisfaction across various school spaces. Elements such as ventilation, air quality, acoustic comfort, colors and materials, furniture quality, and the condition of floors and ceilings had the greatest impact, underscoring the need to balance functionality and aesthetics in school design. Furthermore, factors like safety, emergency preparedness, spatial coherence, and psychological comfort significantly influenced users' positive perceptions. Pearson correlation analysis highlighted mental motivation ($r=0.706$), furniture quality and material/color choices (both $r=0.701$), and the condition of walls, floors, and ceilings ($r=0.608$) as strongly correlated with overall satisfaction, emphasizing the importance of perceptual and psychological dimensions alongside physical ones. Exploratory factor analysis identified three principal dimensions shaping user experience: spatial quality and psychological assurance, environmental/sensory comfort, and spatial legibility and accessibility. These findings demonstrate that successful school design should follow a human-centered approach that addresses users' functional, mental, and sensory needs. Post-occupancy feedback can serve as a valuable input for revising designs and enhancing the quality of educational environments. To this end, the study recommends strengthening human-centered principles in school (re)design, incorporating natural ventilation, daylight, appropriate colors, materials, and furniture from a psychological perspective, and improving spatial coherence and wayfinding to foster safety and calmness. Finally, conducting similar studies in other regions of the country is advised to develop comprehensive national strategies for improving educational spaces.

ارزیابی پس از بهره‌برداری مدارس ابتدایی در تهران با رویکرد انسان‌محور؛ تأملی بر کیفیت اجتماعی فضا

مرجان ایل‌بیگی: گروه معماری، واحد چالوس، دانشگاه آزاد اسلامی، چالوس، ایران.

* محمد قمیشی: گروه معماری، واحد دماوند، دانشگاه آزاد اسلامی، دماوند، ایران.

علی اصغر زاده: گروه معماری، واحد چالوس، دانشگاه آزاد اسلامی، چالوس، ایران.

نیما امانی: گروه مهندسی عمران، واحد چالوس، دانشگاه آزاد اسلامی، چالوس، ایران.

چکیده

اطلاعات مقاله

این پژوهش باهدف ارزیابی انسان‌محور کیفیت فضایی و اجتماعی مدارس ابتدایی شهر تهران، به‌بررسی تجربه زیسته کاربران نهایی شامل معلمان، مدیران و کارکنان پرداخته است. روش ارزیابی پس‌از بهره‌برداری (POE)، به‌عنوان چارچوب اصلی گردآوری داده‌ها از ۱۰ مدرسه دولتی با فرم‌های مختلف معماری به‌کار گرفته شد. ابزار گردآوری اطلاعات، پرسش‌نامه‌ای ساختاریافته شامل ۳۱ شاخص محیطی، عملکردی و اجتماعی بود که ابعادی به‌مانند تهویه، نور، آسایش حرارتی، ایمنی، زیبایی‌شناسی و رضایت روانی کاربران و تعاملات اجتماعی را پوشش می‌داد. تحلیل آماری با بهره‌گیری از آزمون ANOVA، هم‌بستگی پیرسون و تحلیل عاملی اکتشافی (EFA)، صورت گرفت. نتایج نشان دادند فضاهایی به‌مثابه کلاس‌های درس و سالن‌ها بالاترین سطح رضایت را ایجاد کرده‌اند و شاخص‌هایی نظیر تهویه، مبلمان و انگیزش روانی بیشترین ارتباط را با رضایت کلی کاربران داشته‌اند. همچنین ۳ عامل پنهان شامل «کیفیت فضایی و اطمینان روانی»، «آسایش حسی و محیطی» و «قابلیت ناهوری فضایی»، در تعامل اجتماعی به‌عنوان ابعاد اصلی تجربه انسان‌محور شناسایی شدند. یافته‌ها بر اهمیت توجه به کیفیت اجتماعی فضا در کنار الزامات عملکردی و محیطی تأکید دارند و می‌توانند مبنایی برای طراحی و بازطراحی مدارس با رویکرد انسان‌محور فراهم سازند.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۰۱

شماره صفحات: ۳۶-۴۷

واژگان کلیدی:

انسان‌محور

مدارس ابتدایی

شهر تهران

ارزیابی پس‌از بهره‌برداری

تعاملات اجتماعی

استناد: ایل‌بیگی، مرجان، قمیشی، محمد، اصغر زاده، علی، امانی، نیما. (۱۴۰۴). ارزیابی پس‌از بهره‌برداری مدارس ابتدایی در تهران با رویکرد انسان‌محور؛

تأملی بر کیفیت اجتماعی فضا. فصلنامه تغییرات اجتماعی-فرهنگی، دوره ۲۲، شماره ۲؛ (پیاپی ۸۶)، ۳۶-۴۷.

DOI:

این مقاله برگرفته از رساله دکتری «مرجان ایل‌بیگی»، با عنوان «ارائه مدل چیدمان فضایی انرژی کارا براساس مدل ارزیابی پس‌از بهره‌برداری با استفاده از الگوریتم شبکه‌های مولد تخصصی: مدارس ابتدایی شهر تهران»، است که به راهنمایی «دکتر محمد قمیشی»، و مشاوره «دکتر علی اصغر زاده» و «دکتر نیما امانی»، استخراج شده است.

* نویسنده مسئول: محمد قمیشی

آدرس پست الکترونیک: ghomeishi.m@gmail.com

تلفن: ۰۹۲۱۳۹۷۲۱۲۰

مقدمه

ارزیابی پس از بهره‌برداری تکنیکی برای ارزیابی عملکرد ساختمان است که گستره آن در چند دهه گذشته گسترش و همراه با تحولات و تغییرات اجتماعی-فرهنگی هم‌محور بوده است. اکنون به اندازه کافی کارآمد است که محیط داخلی، انرژی و رضایت ساکنان را پوشش دهد و بسنجد (Tang, Ding, Singer, 2020). (POE)، نه تنها مشکلات عینی مرتبط با عملکرد معماری، بلکه رضایت ذهنی کارکنان و ارزیابی‌های آن را نیز در نظر می‌گیرد (Yildirim, Gülşeker, Kol Arslan, 2018). روش (POE)، به شدت در تحقیقات رضایت کاربر به کار می‌رود و عملکرد مناسبی از خود نشان داده است. (POE)، بر ۳ دسته تمرکز دارد؛ عناصر عملکرد، عناصر کارکردی و عناصر رفتاری (Blyth et al., 2006). عناصر عملکرد در واقع شاخص‌های عملکردی هستند که نشانه‌ها، ویژگی‌ها و مواردی را که برای ارزیابی کیفیت دقیق ساختمان ضروری هستند، نشان می‌دهند. شایان ذکر است، شاخص‌های عملکرد ممکن است در برخی موارد به تناسب هدف ارزیابی متفاوت باشد (Rahanjam, Ilbeigi, 2021). اقدامات بازخوردی به مانند ارزیابی پس از بهره‌برداری از آنجایی که تعامل بین طراحان و ساکنان را ایجاد می‌کند، محبوبیت بیشتری پیدا می‌کند و یک پایگاه شواهد برای مفروضات طراحی آینده ایجاد می‌کند. برای موفقیت یک استراتژی خاص، طراحان باید مکانیسم‌های سازگاری را درک کرده و در مرحله طراحی با کاربران و نیازهایشان تطبیق داده شوند تا غنای تعاملات انسان و محیط را در اجتماع سبب شوند. (POE)، با ارائه تجزیه و تحلیل استفاده از انرژی و همچنین نحوه پشتیبانی نیازهای کاربر از طریق نظرسنجی رضایت، عملکرد عملکردی یک ساختمان را ارزیابی می‌کند (Roberts et al., 2019). ارزیابی پس از بهره‌برداری می‌تواند تأثیرات مالی طولانی مدت و مصرف انرژی ساختمان‌های بد مدیریت شده و درک نشده را کاهش دهد و فرصتی را برای افزایش رفاه ساکنان از طریق توسعه مستمر ارائه می‌دهد. در ایران همانند سایر نقاط دنیا، رشد و گسترش صنعت ساختمان و گاه ساخت و ساز بی‌رویه و نظارت نشده آن، درحالی روبه گسترش است که شناخت درستی از ابعاد و تبعات این امر وجود ندارد و مسائل متعددی را از جمله اتلاف زیاد منابع انرژی به همراه داشته است؛ لذا نگرشی عمیق‌تر به مقوله معماری و گام برداشتن در جهت رفع این مشکلات در جامعه امروز بسیار ضروری می‌نماید.

درباب جنبه اهمیت ارزیابی پس از بهره‌برداری (POE)، مرحله پایانی پروژه ساختمان نیست. بلکه بخشی جدایی‌ناپذیر از کل فرایند تحویل ساختمان است. همچنین بخشی از فرایندی است که در آن متخصص (POE)، از دانش، تکنیک‌ها و ابزارهای موجود برای پیش‌بینی عملکرد احتمالی ساختمان در یک دوره زمانی استفاده می‌کند. (POE)، لزوماً نیازها، تصورات و انتظارات مالکان، اپراتورها و ساکنان را در نظر می‌گیرد. از این منظر، عملکرد یک ساختمان نشان می‌دهد که چقدر برای برآوردن اهداف و اهداف سازمان مشتری و همچنین نیازهای افراد آن سازمان کار می‌کند (Strelets et al., 2016). از آنجایی که بیشترین درصد جمعیت جامعه را نوجوانان و جوانان تشکیل داده است، این افراد با آموزش مناسب قابلیت پذیرش رفتارهای صحیح در مصرف و تغییر رفتار در الگوهای مصرف را دارد. محور فعالیت‌های آگاه سازی افراد باید در راستای تغییرات اجتماعی-فرهنگی، نگرش‌ها و باور مصرف‌کنندگان در کل و مصرف انرژی در کودکان و نوجوانان باشد (لاهیجانیان، عباسی، ۱۳۹۵). در مدارس، یافتن نکات پس از ارزیابی چه از نگاه معلمان و چه از نگاه دانش‌آموزان در جایگاه مصرف انرژی و آسایش آنان بسیار مهم بوده است چراکه باعث راهنمایی برای حداقل و حداکثر تنظیمات و مشخصات مدرسه می‌شود. همچنین در ایجاد روابط فضایی پلان نیز می‌تواند اثربخش باشد. هدف از انجام این پژوهش، بررسی میزان تأثیر مدل ارزیابی پس از بهره‌برداری بر مصرف انرژی و طراحی پلان مدارس است. پس این سؤال مطرح می‌گردد که مدل ارزیابی پس از بهره‌برداری چگونه بر اصول طراحی مدارس تأثیر می‌گذارد؟

پیشینه تحقیق

مطالعات متعددی به بررسی کیفیت محیط داخلی (IEQ)، پرداخته‌اند تا پارامترهای مهم و مؤثر بر سلامت و بهره‌وری کاربران را شناسایی کنند. نتایج این مطالعات نشان داده‌اند که کیفیت هوا، نورپردازی، آسایش صوتی و آسایش حرارتی از جمله عوامل بسیار مؤثر هستند (Choi, Moon, 2017; Kosonen et al., 2011). در مطالعه‌ای دیگر مشخص شد که متغیرهای فیزیکی مانند دمای هوا، رطوبت نسبی، جریان هوا، تهویه، نور و صدا پارامترهای ضروری برای ارزیابی شرایط زیست‌محیطی ساختمان محسوب می‌شوند (Nazaroff, 2016). کیفیت محیط داخلی، پارامترهای فیزیکی و محیطی، آسایش کاربران و شرایط فیزیولوژیکی دیگر را در بر می‌گیرد (Wong, Mui, Hui, 2008). پژوهش‌ها نشان داده‌اند که آسایش در محیط داخلی تأثیر چشمگیری بر سلامت ساکنان، اعتماد به نفس،

کارایی، بهره‌وری و رضایت آن‌ها دارد (Prince, 2004). محققان نقش محوری در انجام مطالعات ارزیابی پس از بهره‌برداری در مدارس دارند. آندریا سوزان ویلر^۱ و مسعود ملک‌زاده (۲۰۱۵)، نتایجی از اجرای ارزیابی پس از بهره‌برداری یکپارچه با استفاده از پژوهش مشارکتی در مدارس متوسطه بریتانیا ارائه داده‌اند و پروتکلی را برای بررسی جامع شرایط کیفیت محیط داخلی در مدارس با استفاده از ابزار ارزیابی محیطی ملی طی یک دوره ۸ ساله در ۸ مدرسه ابتدایی و متوسطه توسعه داده و آزموده‌اند. این پروژه شامل تیمی با وظایف مشخص به‌مثابه نصب تجهیزات، جمع‌آوری اندازه‌گیری‌ها (دما، رطوبت، آکوستیک، تصویربرداری حرارتی، روشنایی)، توزیع پرسش‌نامه‌ها، گردآوری اطلاعات سایت و تحلیل داده‌ها بوده است (Wheeler, Malekzadeh, 2015). آنتونیو مارتینس-مولینا^۲ به اتفاق آراء (۲۰۱۷)، ارزیابی پس از بهره‌برداری مدرسه‌ای تاریخی در اسپانیا را انجام داده‌اند که شامل اندازه‌گیری خرداقلیم و به‌کارگیری روش‌های کمی برای ارزیابی آسایش حرارتی بوده است (Martinez-Molina et al., 2017). جیان-چرنگ شیه^۳ و تان-یی وانگ^۴ (۲۰۲۱)، در پژوهشی با بهره‌گیری از روش ارزیابی پس از بهره‌برداری، فعالیت‌های کاربران در کتابخانه‌ها از طریق مشاهده، مصاحبه و نقاشی ثبت و تحلیل شده‌اند. در این مطالعه به وضوح مشخص می‌شود که کاربران چه فعالیت‌هایی انجام می‌دهند، چه تجربه‌ای از استفاده از فضا دارند، و کتابخانه‌های مدارس ابتدایی چه نقش‌هایی در روابط اجتماعی ایفاء می‌کنند. نتایج این پژوهش منابعی حیاتی برای مدیریت کتابخانه‌های مدارس ابتدایی در زمینه بهره‌برداری و نگهداری بهینه از فضا ارائه می‌دهد (Shieh, Wang, 2021). به‌طور خاص در این پژوهش، ۴ محوطه مدرسه در شهر تهران به‌عنوان مطالعات موردی انتخاب شدند و با استفاده از ابزار ارزیابی محیط مدرسه (SEAT)، مورد بررسی قرار گرفتند. نتایج این بررسی نشان می‌دهد که در طراحی و نگهداری این فضاهای مهم برای کودکان، ملاحظات کافی صورت نگرفته است. در پایان، پیشنهاداتی برای بهبود شرایط فعلی و فراهم‌سازی مناسب‌تر بازی در فضای باز در محوطه‌های مدارس تهران ارائه شده است.

ادیات و مبانی نظری

– ارزیابی پس از بهره‌برداری

ارزیابی پس از بهره‌برداری روشی برای ارزیابی عملکرد ساختمان است که دامنه آن در چند دهه گذشته گسترش یافته و اکنون شامل محیط داخلی، مصرف انرژی و رضایت ساکنان می‌شود. این ارزیابی نه تنها به مشکلات عینی عملکردی معماری می‌پردازد، بلکه رضایت و ارزیابی‌های ذهنی کاربران و بهره‌برداران را نیز در بر می‌گیرد (Preiser, 1995). روش ارزیابی پس از بهره‌برداری به‌طور گسترده در پژوهش‌های مربوط به رضایت کاربران مورد استفاده قرار گرفته و عملکرد مناسبی را نشان داده است (Zhang, 2019). مطابق با چشم‌انداز الاستر بلیث^۵، اندرو گیلیبی^۶ و مالکوم بارلکس^۷، ارزیابی پس از بهره‌برداری می‌تواند در ۳ دسته زیر متمرکز شود: عناصر عملکردی، کارکردی و رفتاری (Blyth, Gilby, Barlex, 2006).

← عناصر عملکردی

این دسته شامل شاخص‌هایی است که به‌عنوان نشانه، ویژگی یا مشخصه‌ای برای ارزیابی کیفیت یک عنصر شناخته می‌شوند. بسته به هدف ارزیابی، این شاخص‌ها قابل تغییر هستند (Sanni-Anibire, Hassanain, Al-Hammad, 2016).

← عناصر عملکردی-کارکردی- (فنی)

^۱ Andrea Susan Wheeler

^۲ Antonio Martinez-Molina

^۳ Jiann-Cherng Shieh

^۴ Tan-Yi Wang

^۵ Alastair Blyth

^۶ Andrew Gilby

^۷ Malcolm Barlex

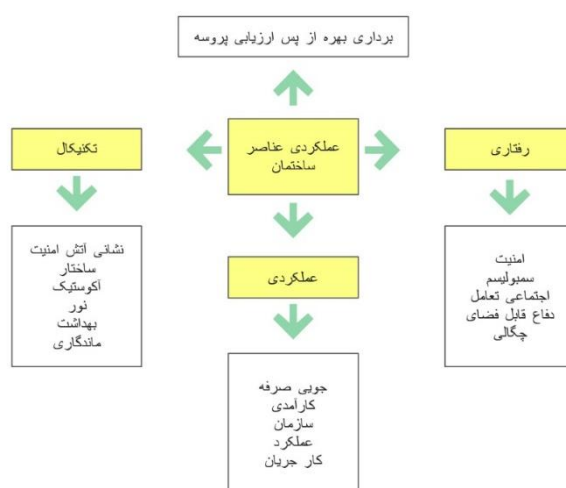
این دسته به سطح عملکرد و کارایی ویژگی‌ها و امکانات ساختمان می‌پردازد. از جمله عناصر این بخش می‌توان به قابلیت دسترسی، ظرفیت فضایی برای فعالیت‌ها، کفایت امکانات مورد نیاز، زیرساخت‌ها، مخابرات، انعطاف‌پذیری نسبت به تغییرات در طول زمان، و کارایی در ارتباطات و گردش اشاره کرد (Mustafa, 2017). ارتباط مستقیمی بین نیازهای کاربران و جنبه‌های کارکردی ساختمان وجود دارد.

عناصر فنی به ویژگی‌هایی به‌مانند ایمنی در برابر آتش، سلامت، سازه و امنیت مربوط هستند. این عناصر با کیفیت محیط داخلی مرتبطند که بر آسایش، سلامت و بهره‌وری ساکنان تأثیر می‌گذارند (Choi, Loftness, Aziz, 2012). آسایش حرارتی، کیفیت هوای داخل، آسایش صوتی و بصری از مهمترین مؤلفه‌های (IEQ)، هستند.

← عناصر عملکردی-رفتاری

این دسته رابطه بین فعالیت‌های کاربران و محیط فیزیکی را بررسی می‌کند. اندازه فضاهای ساختمانی، تعداد کاربران، و تأثیر فاصله‌های عملکردی بین فضاها بر میزان استفاده از آنها از مهمترین نگرانی‌های رفتاری در ارزیابی عملکرد ساختمان هستند.

ارزیابی پس از بهره‌برداری به‌عنوان یک تکنیک مرتب، شامل یک رویکرد دقیق و سیستماتیک برای اندازه‌گیری عملکرد یک ساختمان با درگیر کردن هر گروه کاربری و هر عنصر مهم طراحی ساختمان مورد بررسی است. پژوهشگران مطرح در این حوزه بیان می‌کنند که قضاوت‌های فردی توسط طراح و شخص مجرد نباید کنار گذاشته شود بلکه باید با تکنیک‌های کامل‌تر و دقیق‌تر تقویت شود. برای ارزیابی جامع و فراگیر در این بخش، ۳ عنصر عملکرد ساختمان شناسایی شده و به‌طور سلسله‌مراتبی کاربرد آنها در فرایند ارزیابی پس از بهره‌برداری موردتبیین قرار گرفته است (شکل ۱).

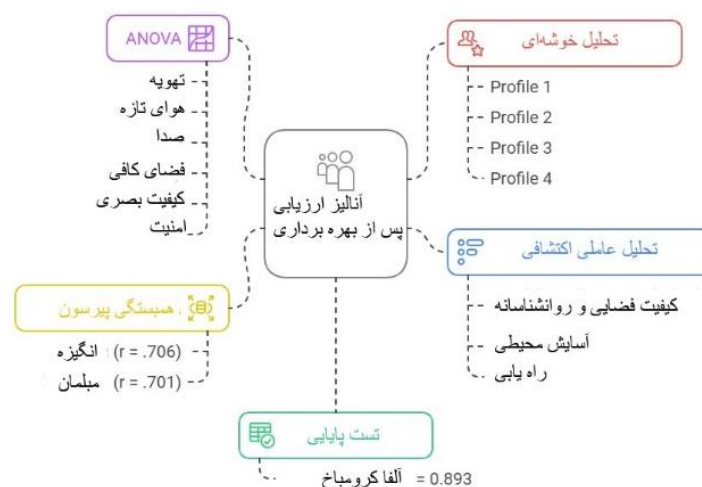
شکل ۱. سلسله‌مراتب کاربرد فرایند ارزیابی پس از بهره‌برداری - (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

درواقع ارزیابی پس از بهره‌برداری، فرایندی ساختاریافته برای ارزیابی سیستماتیک عملکرد ساختمان‌ها پس از بهره‌برداری واقعی توسط کاربران است. این رویکرد عملکرد فضایی، کیفیت محیطی، مصرف انرژی، رضایت کاربران و بهره‌وری عملیاتی را بررسی می‌کند. هدف اصلی (POE)، ایجاد حلقه بازخوردی برای بهبود مستمر طراحی معماری و ارتقای کیفیت محیط‌های ساخته شده است. نخستین استفاده‌های رسمی از (POE)، در دهه ۱۹۶۰ و ۱۹۷۰ میلادی، در ایالات متحده آمریکا آغاز شد و با گسترش رویکردهای طراحی پایدار و عملکردمحور، این روش به‌عنوان ابزار ضروری در مراحل پس از ساخت به‌ویژه در ساختمان‌های عمومی مانند مدارس و دانشگاه‌ها به‌کار گرفته شد (Li, Froese, Brager., 2018).

مواد و روش تحقیق

پژوهش با رویکردی انسان‌محور در تأمل کیفیت اجتماعی فضا، بر ارزیابی پس از بهره‌برداری در مدارس ابتدایی شهر تهران به‌منظور بررسی کیفیت ادراک شده محیط‌های آموزشی توسط کاربران انجام شد. روش تحقیق به صورت ترکیبی از روش‌های کمی و

کیفی طراحی شد تا بتواند به شکل جامع به تحلیل تجربه کاربران پردازد. برای نمونه‌گیری، ۱۰ مدرسه ابتدایی از مناطق مختلف شهر تهران با ساختارهای متنوع معماری به صورت هدف‌مند انتخاب شدند. معیارهای انتخاب شامل تنوع فضایی، دسترسی به نقشه‌های فضاها و همکاری مدیریت مدرسه در اجرای پژوهش بود. ابزار اصلی گردآوری داده‌ها، پرسش‌نامه‌ای متشکل از ۳۱ گویه در مقیاس لیکرت ۵ درجه‌ای بود که ابعاد گوناگون کیفیت محیطی و فضایی به‌مانند آسایش حرارتی، تهویه، نورپردازی، کیفیت آکوستیکی، کفایت فضایی، زیبایی‌شناسی، ایمنی، مبلمان، و رضایت روانی و عملکردی کاربران را مورد سنجش قرار داد. جامعه آماری شامل معلمان، کارکنان و مدیران مدارس بود و در مجموع ۳۸۴ پاسخ معتبر به دست آمد. پس از گردآوری داده‌ها، تحلیل آماری شامل محاسبه پایایی پرسش‌نامه با استفاده از ضریب آلفای کرونباخ (۰/۸۹۳)، تحلیل واریانس یک‌طرفه برای مقایسه میانگین رضایت در فضاهای مختلف، تحلیل هم‌بستگی پیرسون برای بررسی روابط بین متغیرهای محیطی و رضایت کلی، و تحلیل عاملی اکتشافی برای شناسایی ابعاد پنهان تجربه کاربری انجام شد. همچنین، با استفاده از تحلیل خوشه‌ای سلسله‌مراتبی، ۴ الگوی متفاوت از رضایت کاربران شناسایی گردید که نشان‌دهنده تنوع در نیازها و اولویت‌های فضایی کاربران مدارس ابتدایی است. به‌طور خاص در این پژوهش، یک تحلیل آماری جامع بر روی داده‌های ارزیابی پس از بهره‌برداری به‌منظور بررسی پایایی ابزار و ساختار رضایت کاربران از محیط مدارس انجام شد. در گام نخست، پایایی پرسش‌نامه مورد ارزیابی قرار گرفت و سپس با استفاده از تحلیل واریانس یک‌طرفه (ANOVA)، تفاوت معنادار سطح رضایت در میان فضاها، مدارس شناسایی شد. به‌منظور بررسی روابط میان عوامل محیطی و میزان رضایت کلی کاربران، از ضریب هم‌بستگی پیرسون استفاده گردید. همچنین برای شناسایی ابعاد پنهان و کلیدی تجربه فضایی کاربران، تحلیل عاملی اکتشافی (EFA)، به کار گرفته شد. در نهایت، تحلیل خوشه‌ای سلسله‌مراتبی جهت طبقه‌بندی پاسخ‌دهندگان به ۴ پروفایل متمایز رضایت کاربران اجرا شد که بینش عمیق‌تری نسبت به تنوع ادراکات و نیازهای کاربران در محیط‌های آموزشی فراهم ساخت. همچنین می‌توان برپایه (شکل ۲)، مسیر فرایند پژوهش را در نظر داشت.

شکل ۲. تحلیل‌های آماری به‌کاررفته در ارزیابی پس از بهره‌برداری - (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

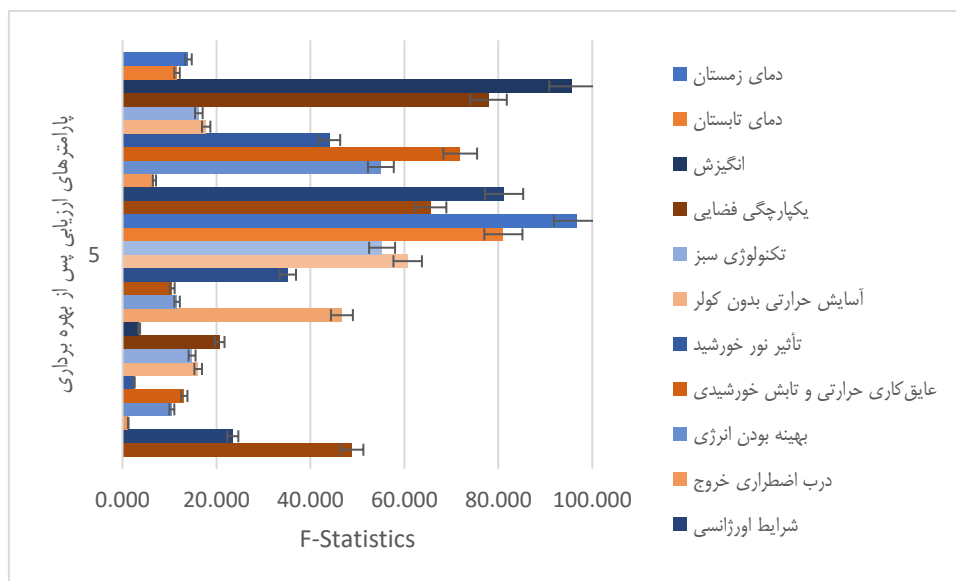
بحث و یافته‌های تحقیق

برای اطمینان از پایایی درونی پرسش‌نامه ارزیابی پس از بهره‌برداری، تحلیل پایایی با بهره‌مندی از ضریب آلفای کرونباخ انجام شد. این ابزار شامل ۳۱ گویه بود که ابعاد مختلفی از رضایت محیطی و عملکرد فضایی را موردتبیین قرار می‌داد. ضریب آلفای کرونباخ حاصل از این تحلیل برابر با (۰/۸۹۳)، به‌دست آمد برپایه (جدول ۱)، که بر اساس استانداردهای پذیرفته‌شده، مقدار بالاتر از (۰/۸۰)، نشان‌دهنده پایایی مناسب ابزار است. این نتیجه تأیید می‌کند که گویه‌های پرسش‌نامه به‌طور منسجم و معتبر سازه‌های مرتبط با تجربه کاربران در محیط ساخته‌شده را اندازه‌گیری می‌کنند. بنابراین، اعتبار نتایج آماری آتی نیز موردتأیید قرار می‌گیرد و امکان تفسیر معنادار ترجیحات و ادراکات کاربران در فضاهای مختلف فراهم می‌گردد.

جدول ۱. آمار پایایی پرسش‌نامه ارزیابی پس از بهره‌برداری - (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

Cronbach's Alpha	N of Items
------------------	------------

برای بررسی اینکه آیا درک کاربران از فضاهای مختلف تفاوت معناداری دارد یا خیر، مجموعه‌ای از آزمون‌های تحلیل واریانس یک‌طرفه (ANOVA)، بر روی هریک از ۳۱ گویه پرسش‌نامه اجرا شد. نتایج نشان داد که در بیشتر متغیرهای محیطی، تفاوت معناداری بین ارزیابی کاربران نسبت به فضاهای مختلف وجود دارد. به‌عنوان نمونه، تفاوت معناداری در وضعیت تهویه ($F=11.39, p<0.001$)، تازگی هوا ($F=5.29, p<0.001$)، نویز داخلی ($F=3.47, p=0.011$)، و کفایت فضایی کلاس‌ها ($F=10.42, p<0.001$)، مشاهده شد. این نتایج نشان می‌دهد که کیفیت هوا، آسایش صوتی و کارایی فضایی در ادراک کاربران از محیط نقش معناداری دارند. علاوه‌براین، تفاوت‌های معناداری در جنبه‌های بصری و زیبایی‌شناسانه نیز مشاهده شد؛ از جمله رنگ و مصالح ($F=22.04, p<0.001$)، شرایط دیوار، کف و سقف ($F=13.31, p<0.001$)، و کفایت مبلمان ($F=12.84, p<0.001$). همچنین متغیرهای مرتبط با ایمنی عملکردی و آمادگی در شرایط اضطراری نیز تفاوت‌های بالایی را نشان دادند؛ ایمنی ($F=14.43, p<0.001$)، و آگاهی از وضعیت اضطراری ($F=18.70, p<0.001$)، از جمله این موارد هستند که اهمیت پیکربندی فضایی در افزایش احساس امنیت را تأیید می‌کنند. در حوزه آسایش حرارتی و روشنایی نیز برخی تفاوت‌ها معنادار بودند. آسایش حرارتی در تابستان ($F=2.79, p=0.031$)، و زمستان ($F=3.03, p=0.022$) به‌لحاظ آماری قابل‌توجه بود. هرچند که نور طبیعی به آستانه معناداری نزدیک بود ($F=2.23, p=0.072$)، ولی نور مصنوعی به‌طور معناداری متفاوت ارزیابی شد ($F=3.05, p=0.021$). از سوی، متغیرهایی به‌مانند تهویه پنجره‌ها و بازتاب نور خورشید معنادار نبودند ($p>0.5$)، که احتمالاً ناشی از همگونی نسبی یا اهمیت ادراکی پایین‌تر آن‌ها نزد کاربران است. نهایتاً، برخی از گویه‌های روان‌شناختی و عملکردی مانند انگیزش ($F=21.51, p<0.001$)، و انسجام فضایی ($F=17.62, p<0.001$)، نیز از معنادارترین یافته‌ها بودند که نشان می‌دهد راحتی ذهنی و پیوستگی فضایی نقش مهمی در رضایت کاربران دارند. مجموع این نتایج ANOVA تأکید می‌کند که بازخورد کاربران پس از بهره‌برداری نه‌تنها چندبعدی است، بلکه به‌شدت به فضا وابسته است و این مسئله ضرورت طراحی چارچوب‌های انعطاف‌پذیر و پاسخ‌گو را برای پاسخ‌گویی به نیازهای عملکردی و تجربی متنوع کاربران برجسته می‌سازد برپایه (نمودار ۱). نتایج این تحلیل حاکی از آن بود که در بیشتر شاخص‌های محیطی، تفاوت‌های معناداری میان فضاهای مختلف مدرسه (به‌مانند کلاس‌ها، راهروها، دفاتر اداری)، وجود دارد. برای نمونه، تهویه، تازگی هوا، آکوستیک داخلی و کفایت فضای کلاس‌ها از جمله عواملی بودند که به‌طور معناداری در رضایت کاربران تفاوت ایجاد کرده‌اند؛ این یافته‌ها نشان می‌دهد که برخی ویژگی‌های محیطی نه‌تنها به شکل مستقیم بر کیفیت استفاده کاربران تأثیر دارند، بلکه به‌عنوان شاخص‌های کلیدی در شکل‌دهی تجربه فضایی ایفای نقش می‌کنند.

نمودار ۱. نمودار آماری F و آزمون ANOVA گویه‌های ارزیابی پس از بهره‌برداری مطالعه حاضر - (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

در همین راستا، عناصر بصری و فیزیکی مانند رنگ و مصالح، شرایط کف و سقف، و کیفیت مبلمان نیز تفاوت‌های چشم‌گیری را در سطح رضایت نشان دادند. این موضوع بیانگر اهمیت جنبه‌های زیبایی‌شناسانه در کنار عملکردی بودن فضا است، به‌ویژه در محیط‌های آموزشی که تجربه روانی کاربران، به‌ویژه معلمان و کادر آموزشی، به‌شدت متأثر از جزئیات طراحی داخلی است. علاوه بر این، شاخص‌هایی نظیر ایمنی فیزیکی و آمادگی در شرایط اضطراری نیز با تفاوت معنادار همراه بودند، که نشان‌دهنده جایگاه مهم حس امنیت در ادراک کلی از کیفیت فضا است. در زمینه عوامل اقلیمی، آسایش حرارتی در فصول مختلف سال و نور مصنوعی از دیگر مؤلفه‌هایی بودند که در آن‌ها تفاوت‌های آماری معناداری مشاهده شد. این یافته‌ها اهمیت فراهم‌سازی شرایط محیطی پایدار و متعادل را در فضاهای آموزشی بیش‌ازپیش آشکار می‌سازد. نکته جالب‌توجه دیگر این است که عواملی همچون انگیزش کاربران و انسجام فضایی (یعنی میزان یکپارچگی و وضوح مسیرهای حرکتی و ساختار فضایی)، از جمله قوی‌ترین پیش‌بینی‌کننده‌های رضایت کلی بوده‌اند. برآیند این تحلیل‌ها حاکی از آن است که رضایت کاربران از فضاهای مدرسه، پدیده‌ای چندبعدی و وابسته به ویژگی‌های زمینه‌ای و طراحی شده است. به بیان دیگر، کیفیت فضایی در مدارس تنها به عملکرد فیزیکی خلاصه نمی‌شود، بلکه دربرگیرنده مؤلفه‌های روان‌شناختی، ادراکی، و اجتماعی نیز هست. بنابراین، نتایج به‌دست‌آمده بر ضرورت بهره‌گیری از چارچوب‌های طراحی انسان‌محور تأکید دارند؛ چارچوب‌هایی که بتوانند داده‌های واقعی حاصل از تجربه کاربران را به‌صورت بازخوردهای معنادار در فرایند طراحی بازتاب دهند و در طراحی‌های آینده مورد استفاده قرار گیرند.

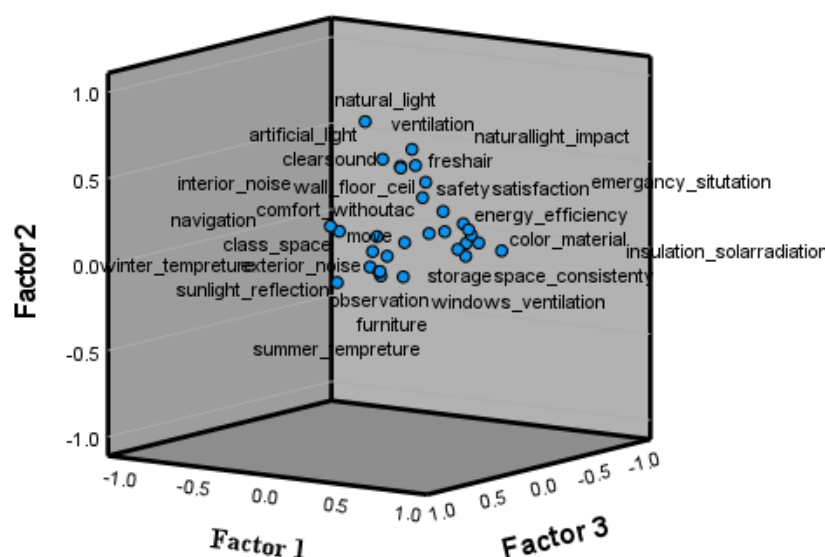
به منظور بررسی دقیق‌تر روابط میان ویژگی‌های فضایی و میزان رضایت کلی کاربران، ضریب هم‌بستگی پیرسون برای گویه‌های پرسش‌نامه محاسبه شد. نتایج به‌دست‌آمده برپایه (جدول ۲)، نشان‌دهنده وجود ارتباط معنادار آماری میان طیف گسترده‌ای از متغیرهای محیطی و طراحی با رضایت کلی کاربران بود. این یافته‌ها بیانگر آن است که رضایت در محیط‌های ساخته‌شده نه تنها تحت تأثیر شرایط فیزیکی، بلکه به‌شدت از عوامل ادراکی و ذهنی نیز تأثیر می‌پذیرد. در میان شاخص‌های مرتبط با آسایش محیطی، تهویه دارای بالاترین هم‌بستگی مثبت با رضایت کلی بود ($r=0.586, p<0.001$) و پس از آن تازگی هوا ($r=0.435, p<0.001$)، و کنترل دمای تابستان ($r=-0.327, p=0.002$)، قرار داشتند. این یافته‌ها نشان می‌دهد که تهویه مناسب و جریان مؤثر هوا نقش مؤثری در بهبود تجربه کاربر دارد، درحالی‌که ناتوانی در تنظیم حرارتی در فصول گرم می‌تواند اثر منفی محسوس بر رضایت کاربران داشته باشد. در ادامه، روشنایی طبیعی و مصنوعی نیز هم‌بستگی مثبتی با رضایت نشان دادند (به ترتیب $r=0.299$ و $r=0.305$ ؛ هر دو با $p<0.01$)، که بر اهمیت آسایش بصری و نقش آن در ارزیابی کیفی محیط تأکید دارد. از سویی، عوامل روان‌شناختی و انگیزشی روابط حتی قوی‌تری با رضایت کلی کاربران نشان دادند. به‌ویژه گویه مربوط به «انگیزش»، بیشترین هم‌بستگی را با رضایت کلی داشت ($r=0.706, p<0.001$)، که نشان می‌دهد فضاهایی که موجب افزایش تمرکز، تعامل ذهنی و رفتار هدفمند می‌شوند، بیشترین تأثیر را بر تجربه مثبت کاربران دارند. این موضوع اهمیت طراحی انسان‌محور و سازگار با نیازهای روانی کاربران را به وضوح آشکار می‌سازد. همچنین، هم‌بستگی‌های معناداری میان کیفیت مصالح و شرایط صوتی با رضایت گزارش شد. برای مثال، کیفیت مبلمان ($r=0.701$)، رنگ و مصالح استفاده‌شده ($r=0.701$)، و شرایط دیوار، کف و سقف ($r=0.608$)، همگی هم‌بستگی بالایی با رضایت کلی داشتند ($p<0.001$)، که نشان‌دهنده اهمیت عناصر فیزیکی ملموس در تجربه فضایی است. در حوزه آکوستیک، نویز بیرونی ($r=0.604$)، و نویز داخلی ($r=0.369$)، نیز ارتباط معناداری با رضایت کاربران داشتند، که مجدداً بر نقش مهم آسایش صوتی در سلامت ذهنی و رضایت محیطی تأکید دارد. در مجموع، این یافته‌ها تأیید می‌کنند که رضایت از محیط‌های آموزشی یک مفهوم چندبعدی است که شامل کنترل اقلیم، راحتی حسی، وضوح فضایی و انسجام روان‌شناختی می‌شود.

جدول ۲. هم‌بستگی پیرسون بین رضایت کلی و متغیرهای محیطی منتخب- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

تبیین	دمای تابستان	تهویه	هوای تازه	نور طبیعی	نور مصنوعی	انگیزه
هم‌بستگی پیرسون	-۰/۳۲۷	-۰/۵۸۶	-۰/۴۳۵	-۰/۲۹۹	-۰/۳۰۵	-۰/۷۰۶
مقدار معناداری (دوطرفه)	۰/۰۰۲	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۴	۰/۰۰۳	۰/۰۰۰
تعداد	۳۸۴	۳۸۴	۳۸۴	۳۸۴	۳۸۴	۳۸۴
رضایت کاربران	صدای داخلی	صدای خارجی	کیفیت دیوار، کف و سقف	مبلمان	رنگ و مصالح	
	هم‌بستگی پیرسون	-۰/۶۰۴	-۰/۶۰۸	-۰/۷۰۱	-۰/۷۰۱	-۰/۷۰۱

مقدار معناداری (دوطرفه)	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰
تعداد	۳۸۴	۳۸۴	۳۸۴	۳۸۴	۳۸۴

برای شناسایی ساختارهای پنهان در پرسش‌نامه ارزیابی پس‌از بهره‌برداری، تحلیل عاملی اکتشافی با روش تحلیل مؤلفه‌های اصلی و دوران وریماکس انجام شد. هدف از این تحلیل، استخراج خوشه‌های مفهومی و منسجم از ویژگی‌های فضایی و محیطی بود که منعکس‌کننده ادراک و ارزیابی کاربران از فضاها و معماری باشند. بررسی ماتریس چرخش یافته عوامل نشان داد که مجموعه‌ای از متغیرها به صورت معناداری در کنار یکدیگر قرار گرفته‌اند. عامل نخست، بار عاملی بالایی بر گویه‌هایی نظیر رضایت کلی (۰/۷۸۳)، فضای ذخیره‌سازی (۰/۷۱۵)، مبلمان (۰/۶۷۰)، رنگ و مصالح (۰/۷۲۰)، و آمادگی در موقعیت‌های اضطراری (۰/۶۷۷)، نشان داد. این گروه از متغیرها بیانگر یک سازه پنهان مرتبط با کیفیت فضایی و اطمینان روانی است. عامل دوم شامل گویه‌هایی به مانند تهویه (۰/۶۶۹)، نور طبیعی (۰/۸۲۵)، و وضوح صوتی (۰/۶۱۰)، و نور مصنوعی (۰/۵۴۹)، بود که به وضوح بر آسایش حسی و محیطی دلالت دارد. عامل سوم نیز بارهای بالایی بر مسیریابی (۰/۶۶۲)، درب ورودی (۰/۵۶۲)، و حرکت در فضا (۰/۵۱۲)، داشت و به عنوان بُعدی مربوط به خوانایی فضایی و گردش در محیط شناخته شد. سایر عوامل نیز به مؤلفه‌های مجزایی همچون آسایش حرارتی، حریم خصوصی، و عملکرد انرژی اختصاص داشتند. علاوه بر تحلیل ماتریسی، نمودار سه‌بعدی چرخش یافته در فضای عاملی برپایه (شکل ۳)، روابط بین متغیرها در سه بُعد اول استخراج شده را به تصویر کشید. این نمودار نشان داد که متغیرهایی به مانند نور، تهویه و آسایش صوتی در ناحیه مثبت عامل دوم خوشه‌بندی شده‌اند؛ در حالی که متغیرهایی چون رضایت، انگیزش، و کیفیت فضایی بیشتر در امتداد عامل اول و سوم توزیع یافته‌اند. این ساختار خوشه‌ای بیانگر آن است که تجربه کاربر از فضا ماهیتی چندبُعدی دارد و نمی‌توان آن را صرفاً به یک عامل خلاصه کرد. در مجموع، نتایج تحلیل عاملی تأیید می‌کنند که رضایت کاربران پس از بهره‌برداری از فضا نه تنها وابسته به ویژگی‌های فیزیکی است، بلکه ابعاد عملکردی، روانی و ادراکی نیز در آن نقش اساسی دارند. این تحلیل، ۳ بُعد اصلی تجربه فضایی را شناسایی می‌کند: (۱) کیفیت فضایی و اطمینان روانی، (۲) آسایش محیطی/حسی، و (۳) خوانایی و دسترسی فضایی. در نتیجه، یافته‌ها بر ضرورت طراحی محیط‌هایی تأکید دارند که بتوانند به صورت هم‌زمان به نیازهای عملکردی، ذهنی و حسی کاربران پاسخ دهند.

شکل ۳. توزیع متغیرها در فضای سه‌بعدی چرخش یافته (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که تجربه فضایی کاربران در مدارس ابتدایی، پدیده‌ای چندبُعدی و وابسته به ترکیبی از عوامل فیزیکی، محیطی، روان‌شناختی و عملکردی است. نتایج تحلیل‌های آماری، از مله آزمون‌های هم‌بستگی، تحلیل واریانس و تحلیل عاملی، همگی بر نقش تعیین‌کننده مؤلفه‌هایی نظیر تهویه، کیفیت نور، مبلمان، رنگ و مصالح، و همچنین انگیزش و انسجام فضایی در شکل‌گیری رضایت کاربران تأکید دارند. وجود هم‌بستگی‌های قوی میان این عوامل و رضایت کلی، اهمیت طراحی فضاهای

آموزشی از انسان‌محور، انعطاف‌پذیر و هماهنگ با نیازهای ادراکی و روانی را برجسته می‌کند. همچنین شنا سایی^۳ بُعد پنهان شامل کیفیت فضایی و اطمینان روانی، آسایش حسی/محیطی و خوانایی فضایی بیانگر آن است که طراحی موفق آموزشی باید به فراتر از عملکرد صرف بیانديشد و تجربه کاربر را در مرکز تصمیم‌گیری‌های طراحی قرار دهد. این یافته‌ها می‌توانند به عنوان چارچوبی مؤثر برای بهبود طراحی مدارس آینده و ارتقای کیفیت محیط‌های آموزشی مورد استفاده قرار گیرند.

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

پژوهش باهدف ارزیابی پس از بهره‌برداری مدارس ابتدایی در تهران با رویکرد انسان‌محور؛ تأملی بر کیفیت اجتماعی فضا، انجام شد و تلاش کرد تا باتکیه بر داده‌های واقعی کاربران، درک جامع‌تری از کیفیت فضایی و محیطی فضاهای آموزشی فراهم آورد. نتایج حاصل از تحلیل‌های آماری نشان داد که رضایت کاربران از محیط اجتماع مدرسه تحت تأثیر مجموعه‌ای از عوامل فیزیکی (به‌مانند تهویه، نورپردازی، مبلمان و مصالح)، عملکردی (به‌مثابه کفایت فضا و نظم فضایی)، و روان‌شناختی (نظیر احساس امنیت و انگیزش)، شکل می‌گیرد. همچنین تحلیل عاملی، بُعد پنهان اصلی را در تجربه کاربران شناسایی کرد که شامل کیفیت فضایی و اطمینان روانی، آسایش حسی-محیطی و خوانایی و گردش فضایی بود. این یافته‌ها بیانگر آن است که فضاهای آموزشی مؤثر، الزاماً فضاهایی هستند که به نیازهای ذهنی، عاطفی و ادراکی کاربران به‌همان اندازه پاسخ می‌دهند که به الزامات فیزیکی و عملکردی. براساس یافته‌های پژوهش، چندین پیشنهاد کاربردی جهت بهبود کیفیت فضاهای آموزشی ارائه می‌گردد. نخست، ضروری است که طراحان، مدیران آموزشی و تصمیم‌گیران، رویکرد انسان‌محور را در طراحی و بازطراحی مدارس مورد توجه قرار دهند؛ رویکردی که به جای تمرکز صرف بر الزامات فنی، بر نیازهای ادراکی، روانی و اجتماعی کاربران تأکید دارد. دوم، باتوجه به اهمیت تهویه مناسب و نور طبیعی در افزایش رضایت کاربران، پیشنهاد می‌شود در طراحی معماری، استفاده حداکثری از تهویه طبیعی، بازشوهای مؤثر و بهره‌مندی از نور روز به عنوان اصول اساسی در نظر گرفته شود. سوم، مؤلفه‌های زیبایی‌شناختی همچون رنگ، کیفیت مصالح و مبلمان که در ادراک فضایی نقش کلیدی دارند، نباید به عنوان عناصر ثانویه تلقی شوند، بلکه باید در فرایند طراحی از منظر روان‌شناختی نیز تحلیل شوند. چهارم، تقویت انسجام فضایی و وضوح مسیرهای حرکتی در فضاهای آموزشی، موجب افزایش حس امنیت و آرامش کاربران می‌شود؛ از این رو، طراحی ساختار فضایی با رعایت سلسله‌مراتب فضایی و خوانایی مسیرها ضروری است. پنجم، نتایج حاصل از ارزیابی‌های پس از بهره‌برداری باید به عنوان بازخورد معنادار در مراحل اولیه طراحی پروژه‌های آموزشی به کار گرفته شود تا امکان اصلاحات پیش‌دستانه و طراحی تطبیقی فراهم گردد. نهایتاً، پیشنهاد می‌شود مطالعات مشابه در سایر مناطق شهری و روستایی کشور نیز انجام شود تا با شناخت تنوع فضایی و فرهنگی، امکان تدوین راهکارهای جامع‌تر برای ارتقای کیفیت محیط‌های آموزشی در مقیاس ملی فراهم گردد.

منابع

- لاهیجانیان، اکرم الملوک. عباسی، شیرین. (۱۳۹۵). *آموزش مصرف بهینه انرژی در مدارس دوره ابتدایی*. فصلنامه علمی پژوهشی-علوم و تکنولوژی محیط‌زیست، دوره ۱۸، شماره ۲، ۵۳۱-۵۱۵.
- Blyth, Alastair. Gilby, Andrew. Barlex, Malcolm. (2006). *Guide to Post Occupancy Evaluation*. England: HEFCE.
- Choi, Joon-Ho. Loftness, Vivian. Aziz, Azizan. (2012). *Post-Occupancy Evaluation Of 20 Office Buildings As Basis For Future IEQ Standards And Guidelines*. Journal Of Energy and Buildings, 46, 167-175. doi.org/10.1016/j.enbuild.2011.08.009
- Choi, Joon-Ho. Moon, Jehyun. (2017). *Impacts Of Human And Spatial Factors On User Satisfaction In Office Environments*. Journal Of Building And Environment, 114, 23-35. doi.org/10.1016/j.buildenv.2016.12.003
- Kosonen, Risto. Ahola, Mervi. Villberg, Kirs. Takki, Tarja. (2011). *Perceived IEQ Conditions: Why The Actual Percentage Of Dissatisfied Persons Is Higher Than Standards Indicate?* In Sick Building Syndrome (pp. 75-88). Springer Berlin Heidelberg. doi.org/10.1007/978-3-642-17919-8_4
- Li, Peixian. Froese, Thomas M. Brager, Gail. (2018). *Post-Occupancy Evaluation: State-Of-The-Art Analysis And State-Of-The-Practice Review*. Journal Of In Building And Environment, 133, 187-202. doi.org/10.1016/j.buildenv.2018.02.024

- Martinez-Molina, Antonio. Boarin, Paola. Tort-Ausina, Isabel. Vivancos, José-Luis. (2017). *Post-Occupancy Evaluation Of A Historic Primary School In Spain: Comparing PMV, TSV And PD For Teachers' And Pupils' Thermal Comfort*. Journal Of Building and Environment, 117, 248–259. doi.org/10.1016/j.buildenv.2017.03.010
- Mustafa, Faris Ali. (2017). *Performance Assessment Of Buildings Via Post-Occupancy Evaluation: A Case Study Of The Building Of The Architecture And Software Engineering Departments In Salahaddin University-Erbil, Iraq*. Journal Of Frontiers of Architectural Research, 6(3): 412–429. doi.org/10.1016/j.foar.2017.06.004
- Nazaroff, William W. (2016). *Teaching Indoor Environmental Quality*. Journal Of In Indoor Air, 26(4): 515–516. doi.org/10.1111/ina.12309
- Preiser, Wolfgang F.E. (1995). *Post-Occupancy Evaluation: How To Make Buildings Work Better*. Journal Of Facilities, 13(11): 19–28. doi.org/10.1108/02632779510097787
- Prince, Michael. (2004). *Does Active Learning Work? A Review Of The Research*. In Journal Of Engineering Education, 93 (3): 223–231. doi.org/10.1002/j.2168-9830.2004.tb00809.x
- Rahanjam, By Ashkan. Ilbeigi, Marjan. (2021). *Post-Occupancy Evaluation Of Office Buildings' Indoor Environmental Quality From The Perspectives Of Architects And Non-Architects (Case Study: Iran)*. Journal Of Building Engineering, 42, 102782. doi.org/10.1016/j.jobbe.2021.102782
- Roberts, Chris J. Edwards, David J. Hosseini, M.Reza. Mateo-Garcia, Monica. (2019). *POST-OCCUPANCY EVALUATION: A REVIEW OF LITERATURE 1 De-Graft Owusu-Manu. Engineering*. Construction And Architectural Management, 26(9): 2084–2106. doi.org/10.1108/ECAM-09-2018-0390
- Sanni-Anibire, Muizz O. Hassanain, Mohammad A. Al-Hammad, Abdul-Mohsen. (2016). *Post-Occupancy Evaluation of Housing Facilities: Overview and Summary of Methods*. Journal of Performance of Constructed Facilities, 30(5): 04016009. [doi.org/10.1061/\(asce\)cf.1943-5509.0000868](https://doi.org/10.1061/(asce)cf.1943-5509.0000868)
- Shieh, Jiann-Cherng. Wang, Tan-Yi. (2021). *Post-Occupancy Evaluating Space Utilization Of Elementary School Libraries*. IASL Annual Conference Proceedings. doi.org/10.29173/iasl7705
- Strelets, Kseniya. Perlova, Elena. Platonova, Mariia. Pankova, Alexandra. Romero, Marcelo. Al-Shabab, Mary Shieck. (2016). *Post Occupancy Evaluation (POE) And Energy Conservation Opportunities (ECOs) Study For Three Facilities In SPbPU In Saint Petersburg*. Journal Of Procedia Engineering, 165, 1568–1578. doi.org/10.1016/j.proeng.2016.11.895
- Tang, Hao. Ding, Yong. Singer, Brett C. (2020). *Post-Occupancy Evaluation Of Indoor Environmental Quality In Ten Nonresidential Buildings In Chongqing, China*. Journal Of Building Engineering, 32, 101649. doi.org/10.1016/j.jobbe.2020.101649
- Wheeler, Andrea Susan. Malekzadeh, Masoud. (2015). *Exploring The Use Of New School Buildings Through Post-Occupancy Evaluation And Participatory Action Research*. Journal Of Architectural Engineering And Design Management, 11(6): 440–456. doi.org/10.1080/17452007.2015.1021292
- Wong, L. T., Mui, K. W., Hui, P. S. (2008). *A Multivariate-Logistic Model For Acceptance Of Indoor Environmental Quality (IEQ) In Offices*. Journal Of Building And Environment, 43(1): 1–6. doi.org/10.1016/j.buildenv.2007.01.001
- Yıldırım, Kemal. Gülşeker, Esin. Kol Arslan, Derya. (2018). *Investigation Of Architect And Non-Architect Participants Perceptual Evaluations On Different Period Mosque Facades*. Iconarp International Journal Of Architecture And Planning, 6(2): 358–370. doi.org/10.15320/iconarp.2018.58
- Zhang, Zhubai. (2019). *The Effect Of Library Indoor Environments On Occupant Satisfaction And Performance In Chinese Universities Using SEMs*. Journal Of Building And Environment, 150, 322–329. doi.org/10.1016/j.buildenv.2019.01.018

Type Of Article (Review Article)

The Capacity And Role Of Women's Diplomacy In The Foreign Policy Of The Islamic Republic Of Iran; With An Emphasis On Cultural Diplomacy

Nasrin Alavinia: Department of Islamic Studies, Dar.C., Islamic Azad University, Darab, Iran.

***Tayyebeh Zareie:** Department of Islamic Studies, Ker.C., Islamic Azad University, Kermanshah, Iran.

Article Einfo

Received: 2024/01/30
Accepted: 2024/11/29
PP: 48-56.

Keywords:

Foreign Policy
Diplomacy
Cultural Diplomacy
Islamic Republic Of Iran
Women's Diplomacy

Abstract

Foreign policy is one of the most elevated domains of public life in contemporary societies, bearing the responsibility for producing and maintaining national security. Diplomacy, as the main instrument of foreign policy, not only secures national interests but also, through various means including cultural diplomacy, contributes to fostering constructive interactions among nations. In the Islamic Republic of Iran, strategic documents such as the 20-Year Vision Plan, the General Policies of Development Plans, and the Second Step of the Revolution Statement have emphasized the importance of foreign policy and the role of diplomacy without gender discrimination between men and women. In this regard, women, owing to their historical interest and competence in social and political arenas, can play an effective role in advancing foreign policy objectives through cultural diplomacy. This study, using a descriptive-analytical approach and library-based data collection, examines the capacities and role of women in the cultural diplomacy of the Islamic Republic of Iran. By analyzing existing documents and experiences, the study demonstrates that strengthening women's diplomacy, particularly in its cultural dimension, can enhance the country's international image and increase its soft power.

Citation: Alavinia, Nasrin. Zareie, Tayyebeh. (2025). The Capacity And Role Of Women's Diplomacy In The Foreign Policy Of The Islamic Republic Of Iran; With An Emphasis On Cultural Diplomacy. *Journal Of Socio-Cultural Changes*, 22(2; Ser. 86): 48-56.

DOI:

*Corresponding Author: Tayyebeh Zareie

E-mail Address: t.zareie18@gmail.com

Tel: +989188337818

Extended Abstract

Introduction

Foreign policy is one of the most critical and contested areas of policymaking, playing a vital role in ensuring national security, preserving territorial integrity, and fostering economic and cultural development. Achieving these objectives cannot rely solely on military means; diplomacy, as its most important tool, holds a key position in promoting peace and enhancing a country's international standing. Despite the significance of this domain, the untapped potentials of the Islamic Republic of Iran's foreign policy have been less studied from a scientific and realistic perspective. Women, constituting half of the country's population and possessing a history of political interest and participation, represent one of these valuable capacities. They can play a significant role in strengthening diplomacy, particularly in its cultural dimension. The innovative perspective of the Islamic Republic toward women's diplomacy, emphasized in its supreme documents, the viewpoints of Imam Khomeini (may his soul rest in peace) and the Supreme Leader, public opinion, and the country's cultural capacities, has created a foundation to utilize women's capabilities to enhance cultural diplomacy and improve Iran's international position. This research aims to identify and elucidate these potentials, emphasizing the strategic necessity of focusing on women's roles in foreign policy, especially from a cultural standpoint.

Methodology

This study is classified as applied research in terms of its objective and adopts a descriptive-analytical approach regarding the nature and method of data collection. The research systematically reviews theoretical literature and existing experiences in the field of diplomacy and foreign policy of the Islamic Republic of Iran, with particular emphasis on the role and capacities of women in cultural diplomacy. The primary focus of the study is on content analysis of the system's supreme documents, the views of Imam Khomeini (may his soul rest in peace) and the Supreme Leader, as well as key actions and events related to women's diplomacy in recent decades. Data were collected through a library-based method, drawing on sources such as books, scholarly articles, analytical reports, official documents, and relevant databases. The collected data were then categorized and analyzed using qualitative content analysis and interpretive methods to identify and explain the actual and potential capacities of women's diplomacy in the foreign policy of the Islamic Republic of Iran, with a particular focus on the cultural dimension. Accordingly, the research findings are based on data interpretation and logical inference derived from evidence and documented sources.

ResultsAnd Discussion

The findings of this study indicate that diplomacy, as one of the key pillars of foreign policy, has undergone numerous transformations throughout history—from its traditional forms to the multidimensional practices of today. Particularly in the third millennium, the role of women in the form of cultural and public diplomacy has become more prominent. A review of the experiences of selected countries such as the United States, Turkey, and Saudi Arabia demonstrates that targeted policymaking and leveraging women's capacities within diplomatic institutions can enhance soft power influence, international legitimacy, and reduce political costs. Meanwhile, the current status of the Islamic Republic of Iran in utilizing women in diplomatic arenas, especially in cultural diplomacy, falls short of the country's potential and requires greater attention, specialized training, and coherent strategic planning. Furthermore, analysis of the Supreme Leader's perspectives and the country's supreme documents reveals that cultural diplomacy and the utilization of human capacities, including women, aligned with principles of dignity, wisdom, and expediency, can play a decisive role in achieving the Islamic Revolution's global objectives. Overall, women's diplomacy—particularly in the cultural dimension—is a significant yet underutilized capacity within the foreign policy of the Islamic Republic of Iran. It has the potential to enhance the country's international image, strengthen soft power, and improve interactions with other nations' peoples and elites. Global developments and other countries' experiences show that focusing on cultural and public diplomacy, especially through the participation of women, increases the legitimacy and acceptance of foreign policy while reducing political costs. Therefore, it is recommended that, through targeted policymaking, the development of educational programs, and the training of specialized human resources, women's participation in both formal and informal diplomatic fields—especially in cultural and public domains—be expanded. This will allow the country to fully benefit from this large human capacity and achieve the overarching goals of the system within the framework of dignity, wisdom, and expediency.

ظرفیت و نقش دیپلماسی زن در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران؛ باتأکید بر دیپلماسی فرهنگی

نسرین علوی‌نیا: گروه معارف اسلامی، واحد داراب، دانشگاه آزاد اسلامی، داراب، ایران.
* طیبه زارعی: گروه معارف اسلامی، واحد کرمانشاه، دانشگاه آزاد اسلامی، کرمانشاه، ایران.

اطلاعات مقاله	چکیده
تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۱۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۰۹ شماره صفحات: ۴۸-۵۶	سیاست خارجی از متعالی‌ترین حوزه‌های حیات عمومی جوامع معاصر است و مسئولیت تولید و حفظ امنیت ملی را برعهده دارد. دیپلماسی به عنوان ابزار اصلی سیاست خارجی، ضمن تأمین منافع ملی، با استفاده از روش‌های مختلف از جمله دیپلماسی فرهنگی، به گسترش تعاملات سازنده میان ملت‌ها کمک می‌کند. در جمهوری اسلامی ایران نیز اسناد بالادستی به مانند سند چشم‌انداز ۲۰ ساله، سیاست‌های کلی برنامه‌های توسعه، و بیانیه گام دوم انقلاب بر اهمیت سیاست خارجی و نقش دیپلماسی تأکید کرده‌اند، بدون تمایز جنسیتی میان مردان و زنان. در این میان، زنان به دلیل علاقه و توانمندی تاریخی خود در عرصه‌های اجتماعی و سیاسی می‌توانند در قالب دیپلماسی فرهنگی نقش مؤثری در پیشبرد اهداف سیاست خارجی ایفاء کنند. این پژوهش با رویکرد توصیفی-تحلیلی و با بهره‌گیری از روش گردآوری داده‌ها به صورت کتابخانه‌ای، به بررسی ظرفیت‌ها و نقش زنان در دیپلماسی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران پرداخته و با تحلیل اسناد و تجارب موجود نشان می‌دهد که تقویت دیپلماسی زن، به ویژه در بُعد فرهنگی، می‌تواند به تقویت وجهه بین‌المللی کشور و افزایش نفوذ نرم منجر شود.

واژگان کلیدی:

سیاست خارجی
دیپلماسی
دیپلماسی فرهنگی
جمهوری اسلامی ایران
دیپلماسی زن

استناد: علوی‌نیا، نسرین. زارعی، طیبه. (۱۴۰۴). ظرفیت و نقش دیپلماسی زن در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران؛ باتأکید بر دیپلماسی فرهنگی. فصلنامه تغییرات اجتماعی-فرهنگی، دوره ۲۲، شماره ۲؛ (پیاپی ۸۶)، ۴۸-۵۶.

DOI:

مقدمه

سیاست خارجی همواره یکی از مناقشه‌برانگیزترین حوزه‌های سیاست‌گذاری بوده است. در نگاهی عام، سیاست خارجی از متعالی‌ترین امور عمومی در زندگی بشر امروز به‌شمار می‌رود؛ زیرا وظیفه خطیر تولید و حفظ امنیت ملی را برعهده دارد. امنیت نیز طیفی گسترده، از حفظ بقا و تمامیت سرزمینی تا توسعه ظرفیت‌های اقتصادی و فرهنگی را دربرمی‌گیرد و تحقق آن صرفاً با ابزارهای نظامی ممکن نیست. در این میان، ابزار دیپلماتیک اگرچه شاید تنها مسیر تأمین امنیت نباشد، بی‌تردید از مهمترین و شناخته‌شده‌ترین راه‌ها به‌شمار می‌آید (دهشیری، ۱۳۹۳: ۲۸). در قلب سیاست خارجی، هدف اصلی تأمین صلح، پیشگیری از تعرض به سرزمین و نظام سیاسی و ارتقای وجهه بین‌المللی قرار دارد؛ به‌گونه‌ای که تمام ابعاد زندگی فردی و اجتماعی از نتایج سیاست خارجی متأثر می‌شوند. باوجود این، جایگاه و کارکرد سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران و به‌ویژه ظرفیت‌های مغفول آن، کمتر به‌طور علمی، واقع‌بینانه و بی‌طرفانه واکاوی شده است. ازسوی دیگر، زنان نیمی از جمعیت بیش از ۸۵ میلیونی ایران را تشکیل می‌دهند (براساس آمار ۲۰۲۱ میلادی، حدود ۴۹/۵ درصد)، و اشتیاق آن‌ها به مشارکت در عرصه‌های اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و علمی نشان می‌دهد که نادیده گرفتن این ظرفیت بزرگ می‌تواند هزینه‌های سنگینی برای نظام حاکمیتی در پی داشته باشد. علاقه زنان به مسائل سیاسی و مشارکت در فرایندهای تصمیم‌گیری نیز پدیده‌ای نوین نیست؛ بلکه از دیرباز بانوان ایرانی به سیاست علاقه‌مند بوده‌اند و دستگاه دیپلماسی یکی از جذاب‌ترین عرصه‌های فعالیت برای این قشر محسوب می‌شود. در ادبیات دیپلماسی، پژوهش‌های گسترده‌ای در مراکز علمی غربی، به‌ویژه در ایالات متحده، انجام شده و منابع متعددی درباره دیپلماسی عمومی در دسترس است؛ اما بررسی ظرفیت و نقش دیپلماسی زنان در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران؛ با تأکید بر دیپلماسی فرهنگی، موضوعی نو و کمتر کاویده شده به‌شمار می‌رود. علت اصلی این امر، نوآورانه بودن نگاه جمهوری اسلامی به دیپلماسی زنان در چهارچوب سیاست خارجی است؛ با این حال اهمیت موضوع سبب شده است که شماری از پژوهشگران به‌طور اجمالی به آن بپردازند. این مقاله در پی آن است که این شکاف پژوهشی را پر کند و ظرفیت‌های دیپلماسی زنانه در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران را با تمرکز بر بُعد فرهنگی آشکار سازد. پرسش‌های که پژوهش در پی پاسخ‌گویی به آن است عبارتند از: دیپلماسی زنان در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران چه پیشینه، جایگاه و چشم‌اندازی دارد و چه ظرفیت‌هایی برای ارتقای نقش زنان در دیپلماسی فرهنگی کشور وجود دارد؟ -منویات امام‌خمینی (ره)، و مقام معظم رهبری، اسناد بالادستی و افکار عمومی چگونه بر نقش‌آفرینی زنان در دیپلماسی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران تأثیرگذار بوده و مسیر آینده آن را ترسیم می‌کنند؟

پیشینه پژوهش

- ابراهیم رحمتی، ابراهیم انوشه، و علی باقری‌زاده (۱۴۰۱). در تفحص «نقش دیپلماسی فرهنگی سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران»؛ به تبیین موردی نقش سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی به‌عنوان یکی از مهمترین نهادهای رسمی مسئول دیپلماسی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران پرداخته‌اند. با روش توصیفی-تحلیلی، عملکرد این سازمان در گسترش زبان فارسی، ترویج فرهنگ اسلامی-ایرانی و ایجاد تعاملات فرهنگی با کشورهای مختلف به‌ویژه در حوز جهان اسلام را ارزیابی کرده‌اند. همچنین به چالش‌های پیش‌روی این سازمان از جمله کمبود منابع مالی و موانع سیاسی در برخی کشورها پرداخته می‌شود. یافته‌های این مطالعه نشان می‌دهد که دیپلماسی فرهنگی نقش مؤثری در تحقق اهداف سیاست خارجی ایران داشته و می‌تواند با اصلاحاتی به‌مراتب کارآمدتر شود (رحمتی، انوشه، باقری‌زاده، ۱۴۰۱: ۶۶۲-۶۴۸).

- مهدی ذولفقاری و فرزانه دشتی (۱۳۹۷)، در پژوهش «مؤلفه‌ها و ظرفیت‌های قدرت نرم جمهوری اسلامی ایران در دیپلماسی فرهنگی»؛ به‌صورت نظری و تحلیلی به بررسی ابعاد مختلف قدرت نرم جمهوری اسلامی ایران و نقش آن در تحقق اهداف سیاست خارجی پرداخته‌اند. و بر آن باورند دیپلماسی فرهنگی به‌عنوان یکی از ابزارهای کلیدی قدرت نرم است. ازسویی ظرفیت‌های موجود فرهنگی، مذهبی، تمدنی و زبانی ایران را در این زمینه شناسایی و تحلیل می‌کنند. و به موانع استفاده بهینه از این ظرفیت‌ها نیز اشاره می‌شود و راهکارهایی همچون تقویت آموزش زبان فارسی، تعامل با نخبگان فرهنگی و تولید محصولات فرهنگی برای مخاطبان بین‌المللی پیشنهاد شده است. این پژوهش مبنای مناسبی برای تبیین نقش دیپلماسی فرهنگی به‌ویژه با نگاه به ظرفیت‌های داخلی فراهم می‌کند (ذولفقاری، دشتی، ۱۳۹۷ «۱۵۴-۱۲۷»).

- میرهادی موسوی قرالری (۱۳۹۱)، در «دیپلماسی فرهنگی-ارتباطی جمهوری اسلامی ایران، هویت زنان و بیداری اسلامی»، به بررسی نقش دیپلماسی فرهنگی در شکل گیری دوگانه‌های هویتی زنان و ارتباط آن با جریان بیداری اسلامی. او تحلیل می‌کند چگونه دیپلماسی فرهنگی ایران، با استفاده از حضور زنانه در حوزه رسانه و ارتباطات، هویت زنان مسلمان و الگوی زن انقلابی را در سطح منطقه‌ای مطرح کرده است. همچنین، نحوه تأثیرگذاری پیوند میان سازمان‌های غیردولتی زنانه و سیاست‌های فرهنگی رسمی را بررسی می‌نماید (موسوی قرالری، ۱۳۹۱: ۱۰۶-۹۱).

- محمد حسن خانی (۱۳۸۴)، در بررسی «دیپلماسی فرهنگی و جایگاه آن در سیاست خارجی کشورها»، به تبیین جایگاه دیپلماسی فرهنگی در میان ابزارهای سنتی و نوین سیاست خارجی می‌پردازد و آن را به عنوان یکی از مهمترین ابزارهای قدرت نرم در روابط بین‌الملل معرفی می‌کند. وی ضمن ارائه تعریف دقیقی از دیپلماسی فرهنگی، به تاریخچه این مفهوم و مصادیق عملی آن در کشورهای مختلف به مانند ایالات متحده و فرانسه اشاره می‌کند. همچنین به چالش‌ها و فرصت‌های استفاده از دیپلماسی فرهنگی در کشورهای در حال توسعه پرداخته و بر لزوم توجه به مؤلفه‌های بومی در طراحی استراتژی فرهنگی تأکید دارد (حسن خانی، ۱۳۸۴: ۱۴۸-۱۳۵).

ادبیات و مبانی نظری

دیپلماسی در معنای مدرن آن به عنوان هنر، روش و دانش اداره روابط خارجی و حل و فصل مسالمت‌آمیز منازعات میان کشورها تعریف می‌شود. این واژه با ریشه یونانی «دیپلوما»، که به معنای مدرک و سند بوده، از اواخر قرن ۱۸ میلادی، در ادبیات سیاسی به مفهوم تنظیم روابط بین‌المللی به کار گرفته شد. در ساده‌ترین تعریف، دیپلماسی هنر ایجاد و مدیریت ارتباط میان دولت‌ها به منظور تأمین منافع ملی، جلوگیری از تعارض و توسعه همکاری است. برخی صاحب‌نظران دیپلماسی را معادل «گزینه غیر جنگ»، می‌دانند که حتی در شرایط جنگی نیز ادامه می‌یابد و ابزاری برای کاهش تنش و افزایش نفوذ کشورهاست (اخوان کاظمی، ۱۳۹۸: ۶۳-۶۰). حضور زنان در دستگاه دیپلماسی ایران پیشینه‌ای معاصر دارد و در دوره‌های مختلف با رویکردهای متفاوتی همراه بوده است. در دوره پادشاهی پهلوی دوم با تغییرات اجتماعی ناشی از «انقلاب سفید»، زنان تدریجاً وارد عرصه‌های رسمی دیپلماسی شدند. پس از پیروزی انقلاب اسلامی، این روند در چارچوب ارزش‌های نظام و با تأکید بر توانمندی‌های زنان در سطوح مدیریتی و اجرایی ادامه یافت. این حضور نماد توجه نظام به ظرفیت‌های انسانی زنان در عرصه سیاست خارجی و فرهنگ‌سازی بین‌المللی بود، هرچند در قالب‌ها و رویکردهایی متفاوت از دوران پیش از انقلاب پیگیری شد (آشوری، ۱۳۹۹: ۵۲-۵۰). انقلاب اسلامی نقش زنان در عرصه دیپلماسی را وارد مرحله‌ای جدید کرد. در دهه‌های اخیر، شاهد افزایش مشارکت زنان در ساختار وزارت امور خارجه و نیز بهره‌گیری از ظرفیت آن‌ها در تعاملات بین‌المللی بوده‌ایم. توجه به دیپلماسی عمومی و فرهنگی به عنوان یکی از ابعاد سیاست خارجی، به ویژه در سال‌های اخیر و از جمله برگزاری رویدادهایی به مانند کنفرانس «زن تأثیرگذار»، اهمیت توجه به توانمندی‌های زنان را در بازنمایی چهره فرهنگی و سیاسی کشور تقویت کرده است. این رویکرد به نوعی پاسخ به تلاش‌های رسانه‌ای معارض برای تحریف جایگاه زنان ایرانی در عرصه جهانی تلقی می‌شود (حقیقی، ۱۳۸۷: ۳۹-۴۱). در اندیشه بنیان‌گذار جمهوری اسلامی و رهبر معظم انقلاب اسلامی، دیپلماسی همواره به عنوان یک عرصه حساس، پیچیده و پرچالش مطرح بوده است که نیازمند مشارکت حداکثری همه ظرفیت‌های کشور بدون تمایز جنسیتی است. در سیاست‌های کلی خانواده و سایر اسناد بالادستی نیز به طور ضمنی بر استفاده از توانمندی‌های زنان در پیشبرد اهداف کشور در عرصه‌های مختلف، از جمله فرهنگی، اقتصادی و سیاسی، تأکید شده است. اگرچه این اسناد صراحتاً به مقوله دیپلماسی زنان نپرداخته‌اند، اما بسترهای قانونی و راهبردی لازم برای تقویت این نقش را فراهم کرده‌اند (خدایی، ۱۳۸۳: ۷۶-۷۰).

مواد و روش تحقیق

این پژوهش از نظر هدف، در زمره تحقیقات کاربردی و از نظر ماهیت و شیوه گردآوری داده‌ها، توصیفی-تحلیلی است. در این تحقیق تلاش شده است با مرور نظام‌مند ادبیات نظری و تجارب موجود در حوزه دیپلماسی و سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران، به ویژه در ارتباط با نقش و ظرفیت‌های زنان در دیپلماسی فرهنگی، تصویری روشن از فرصت‌ها و چالش‌های پیش‌روی این عرصه ترسیم شود. تمرکز اصلی پژوهش بر تحلیل محتوای اسناد بالادستی نظام، دیدگاه‌های امام خمینی (ره)، و مقام معظم رهبری، و نیز

اقدامات و رویدادهای شاخص مرتبط با دیپلماسی زنان در دهه‌های اخیر بوده است. داده‌های پژوهش به‌روش کتابخانه‌ای گردآوری شده و منابع شامل کتاب‌ها، مقالات علمی پژوهشی، گزارش‌های تحلیلی، اسناد رسمی و پایگاه‌های اطلاعاتی مرتبط با موضوع بوده است. سپس داده‌های گردآوری شده با روش تحلیل کیفی و تفسیر محور، دسته‌بندی و تحلیل شده‌اند تا ضمن بررسی مبانی نظری، ظرفیت‌های بالفعل و بالقوه دیپلماسی زنان در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران باتأکید بر بُعد فرهنگی شناسایی و تبیین شود. بدین ترتیب، یافته‌های پژوهش مبتنی بر تفسیر داده‌ها و استنتاج منطقی از شواهد و مستندات ارائه شده است.

بحث و یافته‌های تحقیق

– تحولات تاریخی دیپلماسی در چشم‌انداز کلان

دیپلماسی در سطح کلان، به‌عنوان فن سازمان‌دهی و فریند ارتباطی بین واحدهای سیاسی، هزاران سال است که وجود دارد. قدیمی‌ترین سند دیپلماتیک، نامه‌ای است که روی لوحی حک شده و مربوط به حدود ۲۵۰۰ سال پیش از میلاد می‌باشد. این نامه از پادشاهی به‌نام «ابلا»، که در نزدیکی سواحل مدیترانه و در محدوده جغرافیایی خاورمیانه فعلی واقع شده بود، به پادشاه «همازی» در منطقه‌ای که امروزه شمال ایران محسوب می‌شود، ارسال شده است. این نامه توسط پیکری به مسافت حدود ۲۰۰۰ کیلومتر حمل شده و شامل پیامی مختصر بوده است. این سند امروزه به‌عنوان مدرکی از وجود یک نظام دیپلماتیک واقعی و کامل در دوران کهن شناخته می‌شود (صالحی‌امیری، محمدی، ۱۳۹۵: ۱۰۱-۹۹).

– تحولات تاریخی دیپلماسی و نقش زنان در هزاره سوم

بررسی تاریخی دیپلماسی نشان می‌دهد که این مفهوم از روابط غیررسمی قبایل و دولت‌های باستانی آغاز شد و با گذر از مراحل «سنتی»، «کلاسیک»، «نوین» و «هزاره سوم»، به‌شکل پیچیده‌تر و چندبُعدی امروزی درآمده است. در دوران باستان، دیپلماسی بیشتر مبتنی بر پیام‌رسانی و روابط مقطعی میان پادشاهان و فرمانروایان بود. در این دوره، حتی در ادیان الهی، به‌مانند داستان‌نامه حضرت سلیمان به ملکه سبأ، می‌توان نشانه‌هایی از ارتباطات دیپلماتیک یافت. در دوران سنتی، دیپلماسی به‌تدریج ساختارمندتر شد و در دوره کلاسیک، با شکل‌گیری نظام دولت‌های مدرن، تبدیل به حرفه‌ای رسمی و مبتنی بر قواعد شد. شکست دیپلماسی کلاسیک در مہار جنگ‌های جهانی، زمینه‌ساز ظهور دیپلماسی نوین و تأکید بر شفافیت و سازمان‌های بین‌المللی شد. در هزاره سوم، دیپلماسی تحت‌تأثیر جهانی‌شدن، فناوری‌های ارتباطی و گسترش نقش اقتصاد، وارد مرحله‌ای تازه با محوریت دیپلماسی اقتصادی و فرهنگی شد. در این بستر، زنان به‌عنوان بازیگران فرهنگی و اجتماعی، نقش پررنگ‌تری پیدا کردند؛ اگرچه همچنان در تقسیم‌بندی‌های رسمی دیپلماسی، عنوان مستقلی برای «دیپلماسی زن»، به‌کار نمی‌رود، اما آثار و نتایج آن قابل مشاهده است.

– وضعیت دیپلماسی زنان در کشورهای منتخب

در ایالات متحده آمریکا، حضور زنان در دستگاه دیپلماسی طی دهه‌های اخیر رشد چشمگیری داشته است، به‌طوری‌که در سال ۲۰۲۴ میلادی، حدود یک‌سوم سفیران این کشور زن هستند. سفیرانی به‌مانند باربارا لیف^۱، شرلی تمپل^۲ و نیککی هیلی^۳، از جمله چهره‌های برجسته این عرصه بوده‌اند. ترکیه نیز به‌عنوان کشوری مسلمان، از دهه ۱۹۸۰، به‌بعد سیاست‌های فعالی برای افزایش تعداد سفیران زن در پیش گرفت و شمار آنان را از ۸ نفر در سال ۲۰۰۰ به ۷۹ نفر در سال ۲۰۲۴ رساند. در مقابل، افغانستان در سال‌های اخیر با کاهش شدید حضور زنان در عرصه دیپلماسی مواجه شده و در سال ۲۰۲۴ فاقد سفیر زن است. عربستان سعودی نیز با اصلاحات اخیر توانسته است ۳ سفیر زن منصوب کند، از جمله ریما بنت بندر^۴، به‌عنوان اولین زن سفیر در تاریخ این کشور.

– دیدگاه مسلمانان نسبت به دموکراسی و نقش زنان

^۱ Barbara Leaf

^۲ Shirley Temple

^۳ Nikki Haley

^۴ Reema Bint Bandar

مطالعات پیمایشی در کشورهای مسلمان نشان می‌دهد که اکثریت مسلمانان با حضور زنان در عرصه‌های عمومی و حق انتخاب در پوشش و مشارکت سیاسی موافق هستند. به عنوان مثال، در ترکیه، اندونزی و لبنان بیش از ۹۰ درصد مردم موافق حق انتخاب حجاب هستند. همچنین در کشورهایی مانند سنگال، ازبکستان و غنا، حمایت از دموکراسی در سال‌های اخیر به بیش از ۹۰ درصد رسیده است. این یافته‌ها نشان می‌دهد که بستر اجتماعی برای پذیرش نقش زنان در عرصه‌های دیپلماسی و تصمیم‌گیری عمومی در بسیاری از کشورهای اسلامی وجود دارد.

– وضعیت دیپلماسی زنان در جمهوری اسلامی ایران

در جمهوری اسلامی ایران، سهم زنان در عرصه دیپلماسی رسمی همچنان پایین است. در حال حاضر (۱۴۰۳ش)، تنها ۳ سفیر زن ایرانی در جهان حضور دارند: یکی در بروئی (آسیا)، و دو نفر در دانمارک و فنلاند (اروپا). در بسیاری از کشورها در آسیا، آفریقا، آمریکا و حتی برخی کشورهای اروپایی، ایران سفیر زن ندارد و حتی در برخی موارد فاقد سفیر است. باتوجه به ظرفیت‌های موجود، به‌ویژه در دیپلماسی فرهنگی و تعامل با ملت‌ها، بهره‌گیری بیشتر از زنان می‌تواند به ارتقای چهره بین‌المللی ایران و افزایش نفوذ نرم کشور کمک کند. همچنین توجه به مناطق مهمی به‌مانند آفریقا، که از پویایی جمعیتی و فرهنگی بالایی برخوردار است، ضروری به نظر می‌رسد. دیپلماسی زنان، به‌ویژه در بُعد فرهنگی، از جمله ظرفیت‌های مهم سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران است. در شرایط کنونی، بهره‌گیری از این ظرفیت می‌تواند ضمن افزایش مشروعیت و مقبولیت بین‌المللی، به کاهش هزینه‌های سیاسی و ارتقای نفوذ نرم ایران کمک کند. تجربه کشورهای دیگر نشان می‌دهد که سیاست‌گذاری هدفمند و آموزش تخصصی می‌تواند مسیر حضور مؤثر زنان در دیپلماسی را هموارتر سازد. لازم است جمهوری اسلامی ایران با طراحی برنامه‌های آموزشی، تشویقی و نهادی، زمینه‌های افزایش سهم زنان در سطوح مختلف دیپلماسی، به‌ویژه در حوزه‌های فرهنگی و عمومی را فراهم آورد.

– دیپلماسی فرهنگی

دیپلماسی فرهنگی، به عنوان زیرمجموعه دیپلماسی عمومی، برای برنامه‌ریزی استراتژیک و اجرای برنامه‌های آموزشی، فرهنگی و اطلاع‌رسانی در میان افکار عمومی کشور هدف مطرح است. این نوع دیپلماسی تلاش می‌کند تا فرهنگ یک ملت را به جهان عرضه کرده و خصوصیات فرهنگی ملت‌ها را در سطح دوجانبه و چندجانبه تبادل کند. به کارگیری ظرفیت‌ها و ابزارهای فرهنگی در مدیریت استراتژیک فرهنگی برای تأثیرگذاری بر افکار عمومی و دولت‌های دیگر، از حساس‌ترین مسائل است. دیپلماسی فرهنگی تأمین‌کننده منافع ملی از طریق ابزارهای فرهنگی است. کشورهای قدرتمند امروزی ترجیح می‌دهند تا جایی که ممکن است از ابزارهای فرهنگی بیشتر از ابزارهای سیاسی، اقتصادی و نظامی استفاده کنند (طلوعی، ۱۳۹۰: ۸۸-۸۶). این دیپلماسی زمانی معنا و اهمیت واقعی می‌یابد که کشورها از فناوری اطلاعات و ارتباطات بهره برده و فرهنگ و تمدن خود را به سایر ملت‌ها معرفی کنند.

– دیپلماسی فرهنگی در ایران

با توسعه اشکال غیرمستقیم هم‌جواری به‌ویژه هم‌جواری مجازی و تقویت دیپلماسی رسانه‌ای، امکان اجرای دیپلماسی فرهنگی فعال‌تر فراهم شده است. ایران که دارای فرهنگی پویا و تمدنی متعالی است، می‌تواند از دیپلماسی فرهنگی به‌نحو مطلوب برای افزایش نفوذ فرهنگی خود در کشورهای منطقه و جهان بهره ببرد. با این حال، جمهوری اسلامی ایران با چالش‌هایی در دیپلماسی فرهنگی مواجه است، از جمله نبود مدیریت فرهنگی منسجم، عدم شناخت دقیق محیط داخلی و خارجی، فقدان برنامه‌ریزی استراتژیک صحیح و نبود الگوی فرهنگی مناسب در حوزه تمدنی و ملی. بیشتر اقدامات فعلی دیپلماسی فرهنگی بر محور انقلاب اسلامی، رهبری هوشمندان، موقعیت جغرافیایی و هویت ملی و تمدن اسلامی است که این موضوع چالش‌هایی نیز به دنبال داشته است. ایران با داشتن الگوی پیش‌رو در سیاست خارجی و بهره‌گیری از ظرفیت زنان می‌تواند از جغرافیای فرهنگی، عناصر فرهنگی، فناوری اطلاعات و سازمان‌های بین‌المللی برای پیش‌برد منافع ملی خود استفاده کند و چالش‌های روابط فرهنگی با کشورهای منطقه و جهان را کاهش دهد. توجه به عناصر سازنده فرهنگ ایرانی همچون ارزش‌های ملی، مذهب، هنر، زبان فارسی و جاذبه‌های گردشگری می‌تواند قدرت نرم ایران را در منطقه خاورمیانه تقویت کند.

– دیپلماسی فرهنگی در آمریکا

هدف اصلی دیپلماسی عمومی در آمریکا کسب قلب‌ها و ذهن‌های مردم سایر کشورها در راستای اهداف ملی آمریکا است. اصطلاح دیپلماسی عمومی در آمریکا به‌طور فراگیر شامل دیپلماسی فرهنگی، رویکردهای فرهنگی سیاست خارجی و دیپلماسی ارتباطی است و به کاربرد ابزارهای بین‌فرهنگی و ارتباطات بین‌المللی معطوف می‌شود (نقیب‌زاده، ۱۳۸۱: ۵۳-۵۱). یکی از منابع اصلی دیپلماسی عمومی فرهنگی در آمریکا، قدرت نرم است؛ شیوه‌ای از اعمال قدرت که موجب می‌شود کشور هدف خواسته‌های کشور صاحب قدرت نرم را دنبال کند. آمریکا از دیپلماسی فرهنگی خلاقانه‌تر و انعطاف‌پذیرتر نسبت به دیپلماسی سنتی استفاده می‌کند تا فرهنگ و سبک زندگی خود را اشاعه دهد و از این طریق اعتبار و فهم متقابل را فراهم آورد.

– دیدگاه مقام معظم رهبری درباره دیپلماسی فرهنگی

مقام معظم رهبری دیپلماسی فرهنگی را به‌عنوان ابزاری مهم برای پیش‌برد اهداف انقلاب و سیاست خارجی کشور مورد تأکید قرار داده‌اند. ایشان طراحی یک راه، فرهنگ و تمدن نو برای بشریت را هدف اصلی دیپلماسی فرهنگی می‌دانند و انتقال فرهنگ جمهوری اسلامی را وظیفه اصلی سفرا می‌شمارند که مستلزم داشتن روحیه اسلامی و ذوق هنری است. ایشان اصول عزت، حکمت و مصلحت را به‌عنوان پایه‌های سیاست خارجی جمهوری اسلامی مطرح کرده‌اند و بر اهمیت حکمت و مدبرانه عمل کردن در دیپلماسی تأکید دارند. همچنین پی‌ریزی نظامی بر پایه معنویت را تحولی عظیم در جهان مادی‌گرای کنونی دانسته و اهمیت آن را انکارناپذیر می‌دانند.

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

دیپلماسی به‌عنوان هنر مذاکره و ایجاد تعامل سازنده میان دولت‌ها برای دستیابی به توافقات و حفظ منافع متقابل، همواره یکی از ارکان کلیدی سیاست خارجی کشورها بوده است. اهمیت این حوزه به‌دلیل نقش آن در تأمین صلح، حفظ تمامیت ارضی و ثبات نظام سیاسی انکارناپذیر است، چراکه کیفیت سیاست خارجی بر تمامی ابعاد زندگی فردی و اجتماعی تأثیرگذار است. از این‌رو ارزیابی علمی، واقع‌بینانه و بی‌طرفانه سیاست خارجی، به‌ویژه در زمینه بهره‌گیری از ظرفیت‌های انسانی، ضرورتی اساسی دارد. دیپلماسی زنان در ایران طی دهه‌های گذشته با گشایش تدریجی مسیر حضور زنان در عرصه‌های رسمی آغاز شد و به‌تدریج جایگاه آنان در دستگاه سیاست خارجی تثبیت شد. پس از پیروزی انقلاب اسلامی نیز، حضور زنان در عرصه‌های دیپلماسی در چارچوب ارزش‌ها و سیاست‌های نظام ادامه یافت و به‌عنوان بخشی از توان انسانی کشور در حوزه تعاملات فرهنگی و سیاسی مورد بهره‌برداری قرار گرفت. در سیاست‌های کلان نظام نیز جایگاه دیپلماسی و تأثیرگذاری آن در ابعاد گوناگون، بدون تفکیک جنسیتی، همواره مورد تأکید بوده است. تحولات جهانی، از جمله جهانی‌شدن اقتصاد و افزایش اهمیت تعاملات اقتصادی و فرهنگی در روابط کشورها، موجب شده است دیپلماسی فرهنگی و اقتصادی در سیاست خارجی از جایگاه بالاتری برخوردار شوند. در این میان، ظرفیت‌های زنان در دیپلماسی عمومی و فرهنگی می‌تواند در تقویت چهره بین‌المللی کشور و ارتباط با نخبگان و اندیشمندان سایر کشورها نقش مؤثری ایفاء کند. تجربه‌های اخیر نیز نشان می‌دهد توجه به دیپلماسی عمومی، از جمله در حوزه زنان، بازتاب مثبت و گسترده‌ای در سطح بین‌المللی داشته است. بر این اساس، پیشنهاد می‌شود موضوع دیپلماسی، به‌ویژه دیپلماسی زنان، بیش‌ازپیش در نظام آموزشی و دانشگاهی کشور مورد توجه قرار گیرد و به‌عنوان سرفصل‌های آموزشی در مقاطع تحصیلی مرتبط گنجانده شود، تا زمینه تربیت نسل‌هایی آشنا و توانمند برای ایفای نقش در این عرصه مهم فراهم گردد.

منابع

- اخوان کاظمی، بهرام. (۱۳۹۸). *دیپلماسی و رفتار بین‌الملل در اسلام*. چاپ سوم، تهران: انتشارات سمت.
- آشوری، داریوش. (۱۳۹۹). *دانش‌نامه سیاسی*. چاپ سی‌ام، تهران: انتشارات مروارید.
- حسن خانی، محمد (۱۳۸۴). *دیپلماسی فرهنگی و جایگاه آن در سیاست خارجی کشورها*. فصلنامه علمی پژوهشی-دانش سیاسی، دوره ۱، شماره ۲، ۱۴۸-۱۳۵.
- حقیقی، رضا. (۱۳۸۷). *فرهنگ و دیپلماسی در آیین سیاست‌ها و دیپلماسی فرهنگی اتحادیه اروپا در قبال ج.ا.ایران*. چاپ اول، تهران: انتشارات بین‌المللی الهدی.
- خدایی، اصغر. (۱۳۸۳). *روابط خارجی ایران بعد از انقلاب اسلامی*. چاپ اول، تهران: انتشارات آوای نور.

- دهشیری، محمدرضا. (۱۳۹۳). *دیپلماسی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران*. چاپ اول، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- ذولفقاری، مهدی. دشتی، فرزانه. (۱۳۹۷). *مؤلفه‌ها و ظرفیت‌های قدرت نرم جمهوری اسلامی ایران در دیپلماسی فرهنگی*. فصلنامه علمی پژوهشی-مطالعات قدرت نرم، دوره ۸، شمار، ۱۹، ۱۵۴-۱۲۷.
- رحمتی، ابراهیم. انوشه، ابراهی. باقری‌زاده، علی. (۱۴۰۱). *نقش دیپلماسی فرهنگی سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران*. فصلنامه علمی پژوهشی-جامعه‌شناسی سیاسی ایران، ۵(۷)، ۶۶۲-۶۴۸.
- صالحی‌امیری، سیدرضا. محمدی، سعید. (۱۳۹۵). *دیپلماسی فرهنگی*. چاپ سوم، تهران: انتشارات ققنوس.
- طلوعی، محمود. (۱۳۹۰). *جایگاه مفهومی دیپلماسی عمومی*. چاپ چهارم، تهران: انتشارات علم.
- موسوی‌قرالری، میرهادی. (۱۳۹۱). *دیپلماسی فرهنگی-ارتباطی جمهوری اسلامی ایران، هویت زنان و بیداری اسلامی*. فصلنامه علمی پژوهشی-ره آورد سیاسی، دوره ۱۰، شماره ۳۸-۳۷، ۹۱-۱۰۶.
- نقیب‌زاده، احمد. (۱۳۸۱). *تأثیر فرهنگ ملی بر سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران*. چاپ اول، تهران: اداره نشر وزارت امور خارجه.

Type of Article (Research Article)

Explaining The Role Of The Central Courtyard In The Functioning Of Social-Commercial, Environmental, And Security Interactions Of The Iranian Caravanserai With A Culture-Oriented Approach

Pariya Dolat Sha: Department of Architecture, Bam.C., Islamic Azad University, Bam, Iran.

***Mohsen Ghasemi:** Department of Architecture, Bam.C., Islamic Azad University, Bam, Iran.

Mansour Nikpour: Department of Architecture, Bam.C., Islamic Azad University, Bam, Iran.

Article Info

Received: 2025/01/09
Accepted: 2025/07/31
PP: 57-68.

Keywords:

Central Courtyard
Iranian Caravanserai
Social Interactions
Historical Buildings
Cultural Contexts
Culture-Oriented

Abstract

The central courtyard, as one of the fundamental elements of the Iranian caravanserai architecture, plays a decisive role in shaping social and commercial interactions, improving environmental quality, and enhancing the security of these historical buildings, while constantly being influenced by cultural contexts and local characteristics. In recent years, attention to culture-oriented values in reinterpreting and revitalizing the spatial functions of caravanserais has gained significant prominence in interdisciplinary studies. This study aims to analyze the multifaceted functions of the central courtyard in enhancing the spatial quality of the Iranian caravanserai, focusing on social, environmental, and security dimensions, through a culture-oriented lens. The research method is quantitative-analytical, and data were collected through field surveys and documentary studies. In this framework, four selected caravanserais located in historic contexts were examined and analyzed. The findings reveal a significant relationship between the physical and cultural features of the central courtyard and the improvement of social-commercial interactions, environmental conditions, and spatial security in Iranian caravanserais. It was also found that the more the design and management of the central courtyard are informed by a deeper understanding of culture-oriented dimensions, the greater the potential for reviving its multifaceted functions and strengthening the social and economic roles of these buildings. In particular, the results highlight the necessity of aligning cultural considerations with spatial design principles in the process of revitalizing Iranian caravanserais. The findings indicate that adopting culture-oriented approaches along with stakeholder participation can lead to improved functional performance and the revitalization of the central courtyard's vitality in these historical structures.

Citation: Dolat Sha, Pariya. Ghasemi, Mohsen. Nikpour, Mansour. (2025). Explaining The Role Of The Central Courtyard In The Functioning Of Social-Commercial, Environmental, And Security Interactions Of The Iranian Caravanserai With A Culture-Oriented Approach. *Journal Of Socio-Cultural Changes*, 22(2; Ser. 86): 57-68.

DOI:

This Article Is Derived From The Doctoral Dissertation Of 'Pariya Dolat Sha', Titled "*Explaining The Role Of The Central Yard In The Functioning Of Social-Commercial, Environmental And Security Interactions Of The Iranian Naravansary*", Under The Supervision Of 'Dr. Mohsen Ghasemi', & With Advisory Support From 'Dr. Mansour Nikpour',

***Corresponding Author:** Mohsen Ghasemi

E-mail Address: mgh1393@yahoo.com

Tel: +989133438330

Extended Abstract

Introduction

The central courtyard, as one of the fundamental elements of traditional Iranian architecture, plays a multifaceted role in spatial organization, social interactions, climatic responsiveness, and ensuring security, serving as the beating heart of Iranian caravanserais. This space, by integrating environmental, social-commercial, and security functions, not only created a moderate and pleasant environment for travelers to rest but also provided a setting for trade, gatherings, and surveillance. Utilizing local materials, proportionate geometry, and enclosed spatial organization, the central courtyard harmonized well with the culture and norms of local communities. However, in recent decades, neglecting the reinterpretation and redefinition of these cultural and social functions has weakened the position of the central courtyard in urban identity as well as its environmental and security values. Adopting a culture-oriented approach, the present study explains the role of the central courtyard in the social-commercial, environmental, and security dimensions of the Iranian caravanserai, based on the assumption that the courtyard model, influenced by culture and tradition, has successfully responded to climatic and security needs while providing a suitable setting for social and commercial interactions.

Methodology

The present study was conducted with a quantitative–analytical approach, aiming to explain the role of the central courtyard in the social-commercial, environmental, and security functions of the Iranian caravanserai from a culture-oriented perspective. The research process was organized in two main stages: theoretical studies on caravanserai architecture and culture-oriented approaches, and field analysis of four prominent historical caravanserais in Iran. Data were collected through field surveys and documentary studies, and the caravanserais were selected using purposive sampling based on criteria such as authenticity, historical significance, cultural importance, and climatic diversity. The selected case studies, each assigned a specific analytical code, included: Zein-o-din Caravanserai in the hot and arid climate of the Yazd plateau (KZD-01), Bisotun Caravanserai in the cold mountainous climate of Kermanshah (KBS-02), Titi Caravanserai in the temperate and humid climate of Gilan (KTT-03), and Bastak Caravanserai in the hot and humid climate of Hormozgan (KBT-04). Analyses were conducted using a comparative matrix and indicators such as social-commercial interactions, environmental quality, safety, and cultural compatibility in relation to the physical characteristics of the central courtyard. In addition to quantitative analyses, a semantic approach was employed to explore the cultural and social contexts. Furthermore, to enhance the validity and reliability of the findings, data and source triangulation methods were applied.

Results And Discussion

The findings of the study revealed that the central courtyard in the selected caravanserais, despite being located in diverse climatic and cultural contexts, plays a key role in enhancing spatial quality, fostering social-commercial interactions, improving environmental conditions, and increasing safety and security. The comparative analysis shows that the Titi Caravanserai (KTT-03), with its well-adapted and culture-oriented design, exhibited desirable performance across all functional dimensions and is introduced as a successful model; whereas Bisotun Caravanserai (KBS-02), due to its weaknesses in social and security aspects, demonstrated the lowest performance. Overall, the alignment of physical design with climatic requirements and cultural values—particularly in indicators such as spatial proportions, vegetation, functional diversity, indoor air quality, energy consumption, and visual surveillance—was identified as a decisive factor in the functional quality of the central courtyard. The cases that adopted a culture-oriented approach were more successful in improving the quality and vitality of the space. The results of the research emphasize that the revitalization of the central courtyard in Iranian caravanserais is only possible through a comprehensive and culture-oriented approach that simultaneously addresses physical, social-commercial, environmental, and security needs. Harmonizing design with the climatic and cultural context, strengthening vitality and functional diversity, enhancing environmental quality and safety, and engaging local stakeholders are identified as key requirements of this process. The successful experience of Titi Caravanserai Caravanserai, as an inspiring example, demonstrated that redesigning based on local values and purposeful management can restore the spatial quality and multifunctional performance of historical spaces, transforming them into dynamic and sustainable hubs within the contemporary city.

نوع مقاله (علمی پژوهشی)

تبیین نقش حیاط مرکزی در کارکرد تعاملات اجتماعی-تجاری، زیست محیطی و امنیتی کاروانسرای ایرانی با رویکرد فرهنگ محور

پریا دولت‌شا: گروه معماری، واحد بم، دانشگاه آزاد اسلامی، بم، ایران.

*محسن قاسمی: گروه معماری، واحد بم، دانشگاه آزاد اسلامی، بم، ایران.

منصور نیک‌پور: گروه معماری، واحد بم، دانشگاه آزاد اسلامی، بم، ایران.

چکیده

اطلاعات مقاله

حیاط مرکزی به‌منزله یکی از مؤلفه‌های بنیادین معماری کاروانسرای ایرانی، نقشی تعیین‌کننده در شکل‌دهی به تعاملات اجتماعی و تجاری، بهبود کیفیت محیط زیست و ارتقای امنیت این بناهای تاریخی دارد و همواره از بسترهای فرهنگی و ویژگی‌های بومی تأثیر پذیرفته است. در سال‌های اخیر، توجه به ارزش‌های فرهنگ محور در بازخوانی و بازآفرینی کارکردهای فضایی کاروانسراها، جایگاه مهمی در مطالعات بین‌رشته‌ای یافته است. پژوهش حاضر باهدف تحلیل کارکردهای چندگانه حیاط مرکزی در راستای ارتقای کیفیت فضایی کاروانسرای ایرانی و باتمركز بر ابعاد اجتماعی، زیست محیطی و امنیتی، در پرتو رویکرد فرهنگ محور انجام شده است. روش تحقیق به صورت کمی-تحلیلی بوده و داده‌ها از طریق مطالعات میدانی و اسنادی گردآوری شده‌اند. در این چارچوب، ۴ کاروانسرای منتخب در بافت‌های تاریخی مورد بررسی و تحلیل قرار گرفتند. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که میان ویژگی‌های کالبدی و فرهنگی حیاط مرکزی و ارتقاء تعاملات اجتماعی-تجاری، بهبود شرایط زیست محیطی و افزایش امنیت فضایی در کاروانسراهای ایرانی، رابطه‌ای معنادار وجود دارد. همچنین مشخص شد که هرچه طراحی و مدیریت حیاط مرکزی با شناخت دقیق‌تری از ابعاد فرهنگ محور همراه باشد، امکان احیای کارکردهای چندگانه و تقویت نقش اجتماعی و اقتصادی این بناها افزایش می‌یابد. به‌طور خاص یافته‌های این پژوهش بر ضرورت هم‌راستاسازی ملاحظات فرهنگی با اصول طراحی فضایی در فرایند بازآفرینی کاروانسراهای ایرانی تأکید دارد. نتایج نشان می‌دهد که اتخاذ رویکردهای فرهنگ محور همراه با مشارکت ذی‌نفعان، می‌تواند به ارتقای کیفیت عملکردی و احیای حیات حیاط مرکزی این بناهای تاریخی منجر شود.

واژگان کلیدی:

حیاط مرکزی
کاروانسرای ایرانی
تعاملات اجتماعی
بناهای تاریخی
بسترهای فرهنگی
فرهنگ محور

۱ **استناد:** دولت‌شا، پریا. قاسمی، محسن. نیک‌پور، منصور. (۱۴۰۴). تبیین نقش حیاط مرکزی در کارکرد تعاملات اجتماعی-تجاری، زیست محیطی و امنیتی کاروانسرای ایرانی با رویکرد فرهنگ محور. *فصلنامه تغییرات اجتماعی-فرهنگی*، دوره ۲۲، شماره ۲؛ (پیاپی ۸۶)، ۶۸-۵۷.

DOI:

این مقاله برگرفته از رساله دکتری «پریا دولت‌شا»، با عنوان «تبیین نقش حیاط مرکزی در کارکرد تعاملات اجتماعی-تجاری، زیست محیطی و امنیتی کاروانسرای ایرانی»، است که به راهنمایی «دکتر محسن قاسمی» و مشاوره «دکتر منصور نیک‌پور»، استخراج شده است.

*نویسنده مسئول: محسن قاسمی

آدرس پست الکترونیک: mgh1393@yahoo.com

تلفن: ۰۹۱۳۳۴۳۸۳۳۰

مقدمه

حیاط مرکزی به عنوان یک عنصر معماری بنیادین در فضاهای سنتی ایران، نقش قابل توجهی در شکل‌گیری روابط انسانی، تهویه طبیعی، کنترل اقلیم خرد و انسجام کالبدی بنا ایفاء می‌کند (معمارزاده‌اصفهانی، ۱۴۰۲: ۱۸۹-۱۶۲). در کاروانسراهای ایرانی، این حیاط مرکزی علاوه بر کارکرد زیست‌محیطی، بستری برای تعاملات اجتماعی و مبادلات اقتصادی مسافران و تجار فراهم می‌کرد و به مثابه قلب تپنده بنا عمل می‌نمود (کیانی، کلایس، ۱۳۷۴: ۳۸۹-۴۴۲). الگوی حیاط مرکزی در کاروانسرا نه تنها بازتاب‌دهنده شرایط اقلیمی ایران است، بلکه در پیوند با فرهنگ و الگوهای رفتاری جوامع محلی شکل گرفته و کارکردهای متنوعی را پوشش داده است. درک جامع از نقش چندوجهی آن مستلزم توجه به ابعاد فرهنگی، اجتماعی، زیست‌محیطی و حتی امنیتی است (هادی‌زاده‌کاخی، ۱۳۹۳: ۶۳). از منظر تعاملات اجتماعی و تجاری، حیاط مرکزی فضایی باز و مشرف را در اختیار کاربران قرار می‌داد که امکان برقراری ارتباط، دادوستد و گردهمایی‌های گروهی را تسهیل می‌کرد. این فضا با ایجاد دید و دسترسی همگانی و هم‌زمان، نوعی عدالت فضایی و اطمینان از مشارکت در فعالیت‌های جمعی را تضمین می‌کرد (Zolfagharkhani, Foruzanmehr, 2024: 2-6). در بُعد زیست‌محیطی، حیاط مرکزی با بهره‌گیری از مصالح بومی، هندسه متناسب و حضور گیاهان و آب‌نماها، محیطی معتدل و مطلوب برای سکونت و توقف ایجاد می‌کرد. این الگو باتوجه به اقلیم خشک و نیمه‌خشک بسیاری از مناطق ایران، راهکاری پایدار برای کاهش دمای هوا، تأمین سایه و تهویه طبیعی محسوب می‌شود (شانواز، خاقانی، ۱۳۹۴: ۱۲۵). کاروانسراها از دیرباز علاوه بر عملکرد تجاری و رفاهی، با تهدیدهای امنیتی نیز مواجه بودند و سازمان‌دهی فضایی آن‌ها به گونه‌ای بود که کنترل ورودی‌ها و نظارت بر حیاط مرکزی، امنیت ساکنان و اموالشان را تضمین کند. حیاط مرکزی با ایجاد میدان دید و سیر و محصوریت مناسب، نوعی امنیت روانی و واقعی برای کاربران فراهم می‌کرد. باوجود اهمیت فراوان حیاط مرکزی در این بناهای تاریخی، در دهه‌های اخیر توجه کافی به بازخوانی و بازتعریف کارکردهای فرهنگی و اجتماعی آن نشده است. چنین بی‌توجهی موجب تضعیف نقش فرهنگی این فضاها در هویت شهری و نادیده گرفتن ارزش‌های زیست‌محیطی و امنیتی آن شده است. پژوهش حاضر با رویکردی فرهنگ‌محور تلاش دارد تا نقش چندبعدی حیاط مرکزی در کارکردهای اجتماعی-تجاری، زیست‌محیطی و امنیتی کاروانسرای ایرانی را تبیین کند. تمرکز بر فرهنگ به این دلیل است که الگوی فضایی و نحوه بهره‌برداری از حیاط مرکزی در پیوند مستقیم با شیوه زندگی، عرف و تعاملات اجتماعی جامعه شکل گرفته است. طوری که پرسش پژوهش بر آن است که: - حیاط مرکزی کاروانسرای ایرانی چگونه در شکل‌دهی به کارکردهای اجتماعی-تجاری، زیست‌محیطی و امنیتی با رویکرد فرهنگ‌محور ایفاء نقش می‌کند؟ - براین اساس، فرضیه تحقیق چنین بیان می‌شود: - الگوی حیاط مرکزی در کاروانسراهای ایرانی متأثر از فرهنگ و عرف اجتماعی، توانسته است با پاسخ به نیازهای اقلیمی و امنیتی، بستری مناسب برای تعاملات اجتماعی و تجاری فراهم آورد.

پیشینه پژوهش

- آریتا بلالی اسکویی و محمد شیخ‌الحکمایی (۱۴۰۲)، در بررسی «بازشناسی حیاط فرعی در رباط و کاروانسراهای فلات مرکزی ایران»؛ با تمرکز بر ساختار فضایی (حیاط مرکزی و حیاط فرعی)، حاکی از این است که این فضاها با ترکیب کالبدی حیاط-ایوان-حجره به عنوان هسته‌ای برای تجمع انسانی، فراهم‌سازی راهبردهای دفاعی و امنیتی و تنظیم شرایط محیطی (نور، تهویه و تناسب حرارتی)، عمل می‌کرده‌اند. درعین حال زمینه ساز تعاملات تجاری و زیست‌محیطی محسوب می‌شده‌اند (بلالی اسکویی، شیخ‌الحکمایی، ۱۴۰۲: ۲۵۷-۲۸۳).

- فاطمه عابدی به اتفاق آراء (۱۴۰۱)، در پژوهش خود با عنوان «گونه‌شناسی کاروانسراهای مسیر تهران-انزلی در دوره قاجار (باتکیه بر/ سناد و بررسی باستان‌شناسی)»؛ باتکیه بر اسناد تاریخی و بررسی میدانی باستان‌شناسی، به تحلیل گونه‌های معماری کاروانسراها و میزان انطباق آن‌ها با شرایط اقلیمی و جغرافیایی مسیر پرداخته و نشان داده‌اند که با وجود تنوع اقلیمی، اغلب کاروانسراها با الگوی چهارایوانی-حیاطدار صفوی ساخته شده و گونه غالب آن‌ها برون‌شهری بوده است؛ هرچند تفاوت‌های جزئی در جزئیات معماری به دلیل موقعیت جغرافیایی و برخی گونه‌های درون‌شهری نیز مشاهده شده است. این یافته‌ها تأکید دارد که سنت معماری صفوی حتی در دوره قاجار نیز الگوی اصلی در طراحی کاروانسراهای این مسیر باقی مانده است (عابدی و دیگران، ۱۴۰۱: ۶۱۰-۶۲۹).

- مهدی باصولی و سعیده درخش (۱۴۰۰)، با عنوان «بررسی کارکردهای کاروانسراهای ایرانی با رویکردی منظرین»؛ حیاط مرکزی را به عنوان فضای کلیدی در پیوند معماری با محیط پیرامون معرفی می کنند. پژوهش نشان می دهد که حیاط مرکزی با سازمان دهی فضایی، ایجاد منظر مطلوب، تنظیم شرایط زیست محیطی و تسهیل امنیت و تعاملات اجتماعی نقش چندلایه ای ایفاء می کرده است و به عنوان بخشی از فرهنگ فضایی معماری ایرانی معنا یافته است (باصولی، درخش، ۱۴۰۰: ۳۷-۲۸).

- مجتبی کاویان و غلامحسین غلامی (۱۳۹۵)، در پژوهش «بررسی سیر تحول معماری کاروانسراهای حیاطدار مرکز ایران»؛ با رویکرد توصیفی-تحلیلی، ضمن بررسی سیر تاریخی تحولات فضایی کاروانسراها، نشان می دهد چگونه حیاط مرکزی به واسطه سازمان فضایی خود در دوره های مختلف (سلجوقی، ایلخانی، تیموری، صفوی و قاجار)، ضمن تقویت امنیت، ورودی کنترل شده و مدیریت تعاملات اجتماعی، نقش مهمی در کنترل اقلیم و تاب آوری بنا داشته است و همچنین نمادی از هویت فرهنگی معماری ایرانی بوده است (کاویان، غلامی، ۱۳۹۵: ۶۶-۴۹).

ادبیات و مبانی نظری

حیاط مرکزی به مثابه عنصر شاخص معماری ایرانی، نقشی اساسی در شکل دهی به هویت فضایی کاروانسراها ایفاء کرده است. این فضا، نقطه ای است که کارکردهای متنوعی چون استراحت، داد و ستد، و تعاملات اجتماعی در آن متمرکز می شود و بدین وسیله به کل مجموعه معنا می دهد (Aali et al. 2017: 29). جانمایی حیاط مرکزی در قلب بنا، نوعی توازن و هماهنگی فضایی به مجموعه می بخشد و محیطی آشنا و قابل ادراک برای کاربران فراهم می کند. در معماری کاروانسرا، هویت فضایی حیاط با توجه به نیازهای کاروانیان و اقتضات فرهنگی و اقلیمی ایران طراحی شده است. این فضا نه تنها بر اساس اصول زیبایی شناسی سنتی شکل می گیرد، بلکه با نیازهای عملکردی همچون دسترسی، تهویه و نورگیری نیز همخوانی دارد (حسنی بافرانی، سعدوندی، ندیمی، ۱۴۰۳: ۱۹۲). حیاط مرکزی درواقع بازتابی از فرهنگ فضایی مردم ایران و روحیه جمع گرای آن هاست. ابعاد و تناسبات حیاط، مصالح به کار رفته و حتی نحوه سازمان دهی حجره ها و ایوان ها پیرامون آن، همه بیانگر نوعی هویت مکانی اند که احساس تعلق خاطر را در مسافران تقویت می کند. به طور خاص حیاط مرکزی در کاروانسراهای ایرانی صرفاً یک فضای باز عملکردی نیست، بلکه به عنوان هسته معنایی و هویتی مجموعه، فرهنگ و شیوه زندگی ایرانی را در قالب معماری به نمایش می گذارد (فریاد، کمالی اردکانی، نوری، ۱۳۹۸: ۳-۲). این جنبه هویتی سبب شده است کاروانسراهای ایرانی حتی پس از تغییر کاربری، همچنان واجد ارزش های فرهنگی و فضایی باقی بمانند. کاروانسراها به طور سنتی نه فقط به عنوان مراکز اقامت، بلکه به منزله محل گردهمایی و تعامل اجتماعی و تجاری نیز عمل می کردند. حیاط مرکزی با طراحی باز و قابل دسترسی خود، فضایی را فراهم می کرد که در آن مسافران از طبقات و مناطق مختلف اجتماعی به گفت و گو و مبادله می پرداختند. این ویژگی، باعث شکل گیری شبکه های ارتباطی و اقتصادی در بستر جغرافیای ایران می شد (Hamrahi, Keshavarzi Nejad Manshad, 2017: 31-33). طبق مطالعات الگوی فضایی حیاط مرکزی به گونه ای طراحی شده بود که افراد می توانستند بدون ایجاد مزاحمت برای یکدیگر، در فضا حضور یابند و فعالیت کنند. حجره های اطراف حیاط نیز به شکل مغازه یا محل داد و ستد عمل می کردند و بدین ترتیب فضا حالتی پویا و زنده به خود می گرفت. این فضاها، مشابه بازارهای سنتی، تعامل چهره به چهره و ایجاد اعتماد بین تجار را تسهیل می کردند. حیاط مرکزی کاروانسرای ایرانی، علاوه بر پاسخ گویی به نیازهای اقتصادی و عملکردی، بستری برای بروز تعاملات اجتماعی و فرهنگی فراهم می کرد و نقش مهمی در پیوند میان فرهنگ های مختلف در مسیرهای تجاری ایفاء می کرد (فرشچی، حاجی زمانی، ۱۳۹۸: ۴۲-۲). یکی از کارکردهای اساسی حیاط مرکزی، سازگاری معماری کاروانسرا با شرایط اقلیمی مناطق مختلف ایران است. این فضا با ایجاد میکروکلیمایی معتدل، امکان استراحت و فعالیت را در شرایط سخت آب و هوایی فراهم می کرد. موقعیت مرکزی حیاط و حضور باغچه یا حوض در آن، به تعدیل دما و افزایش رطوبت کمک می کرد (علی محمدی، عبداللهی، ۱۳۹۶: ۳۵). در مناطق گرم و خشک ایران، حیاط مرکزی نقش اساسی در کاهش گرمای محیط و خنک کردن فضا ایفاء می کرد. جریان هوا از طریق باز شوها و دیوارهای مشبک اطراف حیاط، تهویه طبیعی را بهبود می بخشد و سطح آسایش حرارتی را افزایش می داد. استفاده از مصالح بومی همچون آجر و کاهگل نیز در همراهی با طراحی حیاط به این پایداری کمک می کرد. حوض آب در مرکز حیاط علاوه بر نقش زیبایی شناسانه، رطوبت هوا را در تابستان افزایش می داد و گرد و غبار را کاهش می داد. باغچه ها و درختان اطراف حوض نیز سایه و خنکی ایجاد می کردند، به گونه ای که حیاط در بیشتر اوقات روز قابل استفاده بود (Mansuri,

Edgü, Şalgamcıoğlu, 2015: 2). کاروانسراها به‌سان فضاهایی برای توقف مسافران و تجار، نیازمند تأمین امنیت افراد، اموال و کالاها بودند. حیاط مرکزی با طراحی بسته و محصور خود، به نظم‌دهی جریان‌های حرکتی و کنترل ورود و خروج کمک می‌کرد. این ساختار بسته، درعین حال که فضا را برای تعاملات باز می‌گذاشت، مانع نفوذ تهدیدات بیرونی می‌شد. مکان‌یابی حجره‌ها و انبارها پیرامون حیاط، امکان نظارت مداوم بر فضا را فراهم می‌کرد و حضور افراد در مرکز، به‌عنوان عاملی بازدارنده برای سرقت یا حمله عمل می‌کرد. همچنین، دروازه اصلی معمولاً هنگام شب بسته می‌شد و به‌این ترتیب امنیت ساکنان تضمین می‌شد (سهیلی، رسولی، ۱۳۹۵: ۵۰-۴۸). این کارکرد امنیتی حیاط مرکزی، نه تنها در برابر تهدیدات بیرونی بلکه در سامان‌دهی داخلی نیز اهمیت داشت. تفکیک فضاهای خدماتی، اقامتی و تجاری در اطراف حیاط، نوعی نظم و ساختار اجتماعی به محیط می‌بخشید و از بروز بی‌نظمی جلوگیری می‌کرد (Ebadi et al. 2014: 222). درواقع، حیاط مرکزی در کاروانسرای ایرانی بازتابی از ارزش‌های فرهنگی و اجتماعی جامعه ایرانی است. این فضا برپایه سنت‌های معماری درون‌گرا و روحیه جمع‌گرای ایرانیان طراحی شده است. هم‌نشینی انسان‌ها در فضایی مشترک و درعین حال محصور، بیانگر تعادل میان فردیت و جمع‌گرایی در فرهنگ ایرانی است. حیاط مرکزی به‌عنوان فضایی برای نمایش زیبایی‌شناسی معماری سنتی، با الگوهایی چون حوض، درختان و سنگ‌فرش‌ها مزین می‌شد و به فضایی دل‌نشین و آرام‌بخش برای مسافران بدل می‌گشت. چنین فضایی نه فقط عملکردی بلکه دارای بار معنایی و نمادین نیز بود. به‌طور خاص این نوع فضا در معماری ایرانی همواره نقشی فراتر از عملکرد فیزیکی داشته و به انتقال ارزش‌ها و هویت فرهنگی کمک کرده است. حضور عناصر طبیعت در مرکز حیاط، بازتاب نگاه معنوی و احترام ایرانیان به طبیعت است. درنتیجه، حیاط مرکزی در کاروانسرای ایرانی نه تنها پاسخ به نیازهای عملکردی بلکه تجلی فرهنگ و جهان‌بینی مردم ایران در معماری است و به‌همین دلیل، جایگاه خاصی در حافظه فرهنگی ایرانیان دارد. برپایه (جدول ۱)، چشم‌اندازهای برخی از چهره‌های مطرح هم‌سو با محور پژوهش مدنظر قرار گرفت.

جدول ۱. دیدگاه‌های صاحبان اندیشه؛ در رابطه با محور تحقیق - (مأخذ: مطالعات نظری نگارندگان، ۱۴۰۳)

ردیف	نظریه پرداز	چشم‌انداز
۱	محمدکریم پیرنیا	وی معماری ایران را دارای روحی درون‌گرا و انسان‌محور می‌دید. از نگاه او، حیاط مرکزی به‌عنوان قلب بنا، مظهر آرامش، جمع‌گرایی و تعلق خاطر است. همچنین باور داشت که این فضا باتمركزبر نیازهای اجتماعی و اقلیمی، فرهنگ ایرانی را به ساده‌ترین شکل ممکن بازتاب می‌دهد.
۲	سیدمحسن حبیبی	به پیوند میان فرهنگ و فضا باور داشت. از دید او، حیاط مرکزی فقط یک عنصر کالبدی نیست بلکه بستری برای شکل‌گیری روابط اجتماعی و تجربه مشترک زندگی است. درواقع چنین فضاهایی را عامل زنده‌نگه‌داشتن سنت‌ها و معنا در محیط‌های انسانی می‌دانست. ازسویی بر اهمیت حفظ ارزش‌های فرهنگی در فضاهای عمومی و شهری تأکید داشت.
۳	غلامحسین معاریان	نگاه دقیقی به زندگی روزمره در بناهای سنتی داشت. او حیاط مرکزی را نمادی از زندگی جمعی می‌دانست؛ جایی که روابط انسانی شکل می‌گیرد، گفت‌وگو جریان پیدا می‌کند و ساکنان حس مشارکت و تعلق را تجربه می‌کنند.
۴	وحید قبادیان	نگاهش به فضا بیشتر اقلیمی و زیست‌محیطی بود. او حیاط مرکزی را راه‌حل بومی و هوشمندانه‌ای برای تنظیم شرایط آب‌وهوایی و ایجاد آسایش در محیط می‌دانست. از دید او این فضا تعادلی میان انسان و طبیعت برقرار می‌کند.
۵	کریستین نوربرگ-شولتز ^۱	مفهوم «روح‌مکان»، را طرح کرد و تأکید داشت که هر فضایی باید با فرهنگ و حس جمعی مردم هماهنگ باشد. با اتکاء بر نظر او، حیاط مرکزی نوعی بیان از درک ایرانیان از مکان است؛ جایی که زندگی، طبیعت و اجتماع به تعادل می‌رسند و فضا معنا پیدا می‌کند.
۶	برایان ادواردز ^۲	گرچه ادواردز، به پایداری معماری از نگاه اجتماعی و محیطی می‌نگریست. اما باور داشت فضاهای باز مرکزی، به‌مانند حیاط، الگویی مناسب برای طراحی معاصر هستند؛ چون هم تعامل انسان‌ها را تقویت می‌کنند و هم به محیط‌زیست احترام می‌گذارند.
۷	شیلا بلر و جانانان بلوم ^۳	بر نقش اجتماعی و زیبایی‌شناختی معماری اسلامی و ایرانی تأکید داشتند. آن‌ها معتقد بودند فضاهای باز مرکزی در بناهایی به‌مانند کاروانسرا، هم امنیت و نظم را تضمین می‌کنند و هم بستری برای هم‌زیستی مسالمت‌آمیز و تبادل فرهنگی فراهم می‌آورند.

^۱ Christian Norberg-Schulz

^۲ Brian Edwards

^۳ Sheila S. Blair & Jonathan M. Bloom

مواد و روش تحقیق

پژوهش حاضر با روش کمی-تحلیلی و باهدف تبیین نقش حیاط مرکزی در کارکردهای اجتماعی-تجاری، زیست محیطی و امنیتی کاروانسرای ایرانی با رویکرد فرهنگ محور انجام شده است. فرایند پژوهش در دو گام اصلی شامل: مطالعات نظری در حوزه معماری کاروانسرا، حیاط مرکزی و رویکردهای فرهنگ محور و نیز تحلیل میدانی کاروانسراهای منتخب در اقلیمهای مختلف معماری ایران، سامان یافته است. دادههای پژوهش از طریق روشهای میدانی و اسنادی گردآوری شدهاند. جامعه آماری به مثابه فضاهای حیاط مرکزی ۴ کاروانسرای تاریخی شاخص در اقلیم ۴ گانه حیطه معماری ایران است که براساس نمونه گیری هدفمند و معیارهایی چون اصالت کالبدی، قدمت تاریخی، اهمیت فرهنگی و تنوع اقلیمی انتخاب شدهاند. طوری که برای انتظام بخشی به دادهها و فراهم سازی امکان تحلیل تطبیقی با حداکثر دقت، هریک از کاروانسراهای منتخب با یک کد تحلیلی اختصاصی مشخص شد تا تمایز آنها در مراحل مختلف پژوهش به روشنی برقرار گردد به مثابه: کاروانسرای زین الدین (KZD-01)، در اقلیم گرم و خشک فلات مرکزی (یزد)- کاروانسرای بیستون (KBS-02)، در اقلیم سرد کوهستانی (کرمانشاه)- کاروانسرای تی تی (KTT-03)، در اقلیم معتدل و مرطوب (گیلان)- کاروانسرای بستک (KBT-04)، در اقلیم گرم و مرطوب (هرمزگان).

تحلیل دادهها با بهره گیری از ماتریس تطبیقی و براساس شاخصهایی همچون تقویت تعاملات اجتماعی-تجاری، بهبود کیفیت زیست محیطی، ارتقای ایمنی و امنیت فضایی و همراستایی با ارزشهای فرهنگی، در پیوند با ویژگیهای کالبدی حیاط مرکزی، تبیین گردید شده است. علاوه بر تحلیل کمی شاخصهای فضایی و عملکردی، از رویکردهای معنا شناسانه و تف سیری نیز برای واکاوی ادراک کاربران و زمینههای اجتماعی-فرهنگی کاروانسراهای مورد بررسی بهره گرفته شده است. به منظور افزایش روایی و پایایی نتایج، از روش مثلث سازی دادهها استفاده شده و تحلیلها مبتنی بر منابع چندگانه و هم پوشان صورت گرفته است.

بحث و یافته های تحقیق

برپایه (جدول ۲)، می توان تشریح محدوده مورد مطالعه و کاروانسراهای منتخب پژوهش را مدنظر داشت.

جدول ۲. گستره مورد مطالعه- (مأخذ: یافته های پژوهشی، ۱۴۰۳)

کاروانسراهای منتخب	موقعیت جغرافیایی	تصویر	کد تحلیلی اختصاصی
کاروانسرای زین الدین (دوره صفوی)	ایران- یزد- مهریز		(KZD-01)
کاروانسرای بیستون (دوره صفوی)	ایران- کرمانشاه- هرسین		(KBS-02)
کاروانسرای تی تی (دوره صفوی)	ایران- گیلان- سیاهکل		(KTT-03)
کاروانسرای بستک (دوره قاجار)	ایران- هرمزگان- بستک		(KBT-04)

(جدول ۳)، نشان‌دهنده تفاوت‌های محسوس در ابعاد و ترکیب کالبدی حیاط مرکزی (۴)؛ کاروانسرای منتخب است که هر یک در اقلیم و شرایط محیطی متفاوتی قرار دارند. مساحت زیربنای کاروانسرای (KBS-02)، با ۶۰۰ مترمربع بیشترین وسعت را دارد که باتوجه به اقلیم سرد کوهستانی، این ابعاد می‌تواند به ایجاد فضای مناسب برای تجمعات و تعاملات اجتماعی کمک کند. در مقابل، کاروانسرای (KZD-01)، با ۲۵۰ مترمربع کوچکترین مساحت را داراست که احتمالاً نشان‌دهنده شرایط خاص اقلیمی گرم و خشک فلات مرکزی است که استفاده بهینه از فضا و کاهش حجم ساختاری در آن اهمیت دارد. تناسب فضایی به‌عنوان یکی از شاخص‌های مهم کیفیت کالبدی، در دو کاروانسرای (KZD-01)، و (KTT-03)، مطلوب است که نشان‌دهنده طراحی هوشمندانه متناسب با عملکردهای موردنظر و فرهنگ محلی باشد. برعکس، کاروانسرای (KBT-04)، به دلیل وضعیت کم تناسب فضایی، نیازمند بازنگری در طرح و بازآفرینی کالبدی است. همچنین، نوع پوشش گیاهی که نشان‌دهنده توجه به شرایط زیست‌محیطی و خلق فضای سبز در حیاط است، در کاروانسرای (KTT-03)، با «زیاد»، بودن گیاهان، مؤید رویکرد فرهنگ‌محور در بهبود کیفیت محیطی است، در حالی که در کاروانسرای (KZD-01)، و (KBT-04)، پوشش گیاهی کمتر است که شاید به دلیل شرایط اقلیمی سخت‌تر باشد. مصالح غالب به روشنی نمایانگر تفاوت‌های فرهنگی و منطقه‌ای است؛ استفاده از خشت در (KZD-01)، و سنگ در (KBS-02)، بازتاب‌دهنده منابع محلی و سنت‌های معماری منطقه‌ای است. مصالح چوبی در تی تی و آجر در بستک نیز نشان‌دهنده تنوع اقلیمی و تکنیک‌های ساختی است.

جدول ۳. تحلیل تطبیقی ویژگی‌های کالبدی- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

کد تحلیلی اختصاصی	KZD-01	KBS-02	KTT-03	KBT-04
مساحت کل زیربنا (مترمربع)	۲۵۰۰	۶۰۰۰	۳۵۰۰	۴۵۰۰
تناسبات فضایی	مطلوب	متوسط	مطلوب	کم
نوع پوشش گیاهی	اندک	متوسط	زیاد	کم
مصالح غالب	خشت	سنگ	چوب	آجر
دسترسی‌ها	خوب	متوسط	خوب	ضعیف

(جدول ۴)، نشان می‌دهد که کاروانسراهای مورد مطالعه از نظر تراکم فعالیت‌های اجتماعی-تجاری، وضعیت مطلوبی دارند؛ به‌طوری که (۳)؛ کاروانسرا (KZD-01، KTT-03 و KBT-04)، با تراکم زیاد فعالیت و تنها یک مورد (KBS-02)، با تراکم متوسط مشخص شده‌اند. این امر بیانگر قابلیت بالای حیاط مرکزی برای ایجاد فضاهای پویا و پرتردد در بیشتر اقلیم‌هاست. سرزندگی فضایی نیز در (۳)؛ کاروانسرا در سطح «زیاد» یا «متوسط» دیده می‌شود، اما در کاروانسرای (KBS-02)، به دلیل اقلیم سرد و محدودیت‌های کالبدی، پایین‌تر و در سطح «کم»، ارزیابی شده است. این یافته اهمیت توجه به شرایط اقلیمی و طراحی متناسب برای ارتقای کیفیت اجتماعی فضاها را برجسته می‌کند. شاخص‌های مشارکت اجتماعی، تنوع کاربری تجاری و مدیریت زمان فعالیت نیز در بیشتر نمونه‌ها وضعیت مثبت و نسبتاً بالایی را نشان می‌دهد. مشارکت اجتماعی در (۳)؛ کاروانسرا (KZD-01، KTT-03 و KBT-04)، «خوب» بوده که نشان‌دهنده هم‌راستایی طراحی حیاط مرکزی با نیازهای فرهنگی و تعاملات جمعی است. تنوع کاربری تجاری و مدیریت زمان فعالیت نیز در کاروانسرای (KTT-03)، و (KBT-04)، از دیگر کاروانسراها بهتر بوده است؛ به‌ویژه این دو بنا به دلیل موقعیت اقلیمی و فرهنگی‌شان توانسته‌اند الگوهای متنوع‌تری از فعالیت‌های تجاری و زمان‌بندی مطلوب را ارائه دهند. به‌طور کلی، این تحلیل نشان می‌دهد که حیاط مرکزی، در صورت طراحی و مدیریت صحیح، قابلیت بالایی برای تقویت سرزندگی و اقتصاد فضاهای تاریخی دارد.

جدول ۴. تحلیل تطبیقی ابعاد اجتماعی-تجاری- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

کد تحلیلی اختصاصی	KZD-01	KBS-02	KTT-03	KBT-04
تراکم فعالیت	زیاد	متوسط	زیاد	زیاد
سرزندگی	متوسط	کم	زیاد	زیاد
مشارکت اجتماعی	خوب	متوسط	خوب	خوب
تنوع کاربری تجاری	متوسط	کم	زیاد	زیاد
مدیریت زمان فعالیت	متوسط	کم	خوب	خوب

(جدول ۵)، شرایط دمایی و رطوبتی حیاط مرکزی در (۴)؛ کاروانسرای منتخب تفاوت‌های قابل توجهی دارد که به‌وضوح متأثر از اقلیم محل استقرار آن‌هاست. کاروانسرای (KBS-02)، در اقلیم سرد کوهستانی، در تابستان شرایط «خنک»، و مطبوعی را تجربه می‌کند، درحالی‌که کاروانسرای (KBT-04)، در اقلیم گرم و مرطوب، با شرایط «گرم»، و رطوبت نسبی «زیاد»، روبه‌روست که چالش‌های جدی برای کیفیت محیطی ایجاد می‌کند. ازسوی دیگر، کاروانسرای (KTT-03)، با دمای «معتدل» و رطوبت «زیاد»، توانسته تعادل بهتری میان دما و رطوبت برقرار کند. کم بودن رطوبت در (KZD-01) و (KBS-02)، نیز منعکس‌کننده ویژگی‌های اقلیم خشک یا سرد آن‌هاست. شاخص‌های کیفیت هوای داخلی، تهویه طبیعی و مصرف انرژی نیز ابعاد مهمی از کارایی زیست‌محیطی حیاط مرکزی را آشکار می‌کنند. کیفیت هوای داخلی در دو کاروانسرای (KBS-02) و (KTT-03) «خوب»، ارزیابی شده است که نشان‌دهنده طراحی موفق در هدایت جریان هوا و تهویه فضا است. کاروانسرای (KZD-01) و (KBT-04)، در این شاخص وضعیت متوسطی دارند و نیازمند بهبود هستند. از نظر تهویه طبیعی، دو کاروانسرای (KZD-01) و (KTT-03) «مطلوب»، بهترین عملکرد را دارند، درحالی‌که (KBT-04) و (KBS-02)، در این زمینه «متوسط» هستند. نهایتاً، مصرف انرژی در کاروانسراهای (KZD-01) و (KTT-03) «کم»، است که با اصول پایداری هماهنگ است، در (KBT-04)، به دلیل شرایط سخت اقلیمی و رطوبت بالا، میزان مصرف انرژی «زیاد»، گزارش شده است. این تحلیل نشان می‌دهد که حیاط مرکزی می‌تواند با طراحی مناسب، کیفیت زیست‌محیطی بنا را به شکل قابل توجهی ارتقاء دهد.

جدول ۵. تحلیل تطبیقی ابعاد زیست‌محیطی- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

کد تحلیلی اختصاصی	KZD-01	KBS-02	KTT-03	KBT-04
دما در تابستان	متوسط	خنک	معتدل	گرم
رطوبت نسبی	کم	کم	زیاد	زیاد
کیفیت هوای داخلی	متوسط	خوب	خوب	متوسط
تهویه طبیعی	مطلوب	متوسط	مطلوب	متوسط
مصرف انرژی	کم	متوسط	کم	زیاد

(جدول ۶)، نشان می‌دهد که ایمنی و امنیت حیاط مرکزی در (۴)؛ کاروانسرای مورد مطالعه از نظر شاخص‌های مختلف، وضعیت یکسانی ندارند و تفاوت‌های معناداری وجود دارد. امنیت فیزیکی در کاروانسرای (KZD-01) و (KTT-03) «خوب»، ارزیابی شده است، درحالی‌که در (KBS-02) و (KBT-04)، در سطح «متوسط»، قرار دارد. این تفاوت احتمالاً به کیفیت مصالح، شرایط دسترسی و نگهداری بنا مربوط است. همچنین، شاخص نظارت بصری که نقش مهمی در پیشگیری از بروز مشکلات امنیتی ایفاء می‌کند، در (KZD-01) و (KTT-03) «زیاد»، است. اما در (KBT-04)، به دلیل پیچیدگی فضایی و موانع دید «کم»، برآورد شده است. از منظر دسترسی اضطراری و محافظت از حریم، وضعیت دو (KZD-01) و (KTT-03)، نسبت به دو کاروانسرای دیگر بهتر است. دسترسی اضطراری در دو مورد نخست «خوب» بوده است. ولی در (KBS-02) و (KBT-04) «کم»، گزارش شده است که در شرایط بحران می‌تواند چالش برانگیز باشد. محافظت از حریم نیز در (KZD-01) و (KTT-03) «مطلوب»، است. اما در (KBT-04)، به دلیل تراکم بالای محیط اطراف و ضعف مدیریت حفاظتی، به سطح «ضعیف»، سقوط کرده است. نهایتاً، ایمنی کاربری شبانه که به حضورپذیری و روشنایی محیط وابسته است، تنها در (KTT-03) «خوب»، ارزیابی شده درحالی‌که (KZD-01) «متوسط»، و دو مورد دیگر «کم»، دارند. این یافته‌ها نشان می‌دهد که امنیت و ایمنی حیاط مرکزی نیازمند بازنگری در طراحی و مدیریت، به‌ویژه در اقلیم‌های چالش برانگیز، است.

جدول ۶. تحلیل تطبیقی ابعاد ایمنی و امنیت حیاط مرکزی- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

کد تحلیلی اختصاصی	KZD-01	KBS-02	KTT-03	KBT-04
امنیت فیزیکی	خوب	متوسط	خوب	متوسط
نظارت بصری	زیاد	متوسط	زیاد	کم
دسترسی اضطراری	خوب	کم	خوب	کم
محافظت از حریم	مطلوب	متوسط	مطلوب	ضعیف
ایمنی کاربری شبانه	متوسط	کم	خوب	کم

(جدول ۷)، کاروانسرای (KTT-03)، با مجموع امتیاز (۱۹)، بالاترین عملکرد را در میان نمونه‌های منتخب در بُعد کالبدی، اجتماعی-تجاری، زیست‌محیطی و ایمنی-امنیت نشان می‌دهد. این کاروانسرا به‌ویژه در ابعاد اجتماعی-تجاری و ایمنی-امنیت، امتیاز کامل (۵ از ۵)، را کسب کرده است که بیانگر توجه بیشتر به ارتقای کیفیت تعاملات، تنوع کاربری، مشارکت اجتماعی، و همچنین امنیت محیطی و حضورپذیری شبانه است. در بُعد زیست‌محیطی نیز با امتیاز (۵)، بهترین تعادل دما، رطوبت، تهویه و مصرف انرژی در میان ۴ نمونه را داراست. این یافته‌ها تأکید می‌کنند که طراحی و مدیریت حیاط مرکزی در (KTT-03)، بیش از سایر نمونه‌ها با ارزش‌های فرهنگ‌محور و الزامات عملکردی هم‌راستا است. در نقطه مقابل، کاروانسرای (KBS-02)، با امتیاز کل (۱۰)، پایین‌ترین عملکرد را دارد؛ به‌ویژه در ابعاد اجتماعی-تجاری و ایمنی-امنیت که هر دو امتیاز پایینی (۲ از ۵)، کسب کرده‌اند و نشان‌دهنده ضعف در کیفیت تعاملات اجتماعی، تنوع فعالیت‌ها و ایمنی فضایی است. کاروانسرای (KZD-01) و (KBT-04)، عملکرد میانه‌ای دارند و امتیاز کل آن‌ها به ترتیب (۱۳) و (۱۱)، است؛ (KZD-01)، به دلیل شرایط زیست‌محیطی مناسب‌تر و (KBT-04)، به دلیل سرزندگی اجتماعی بالاتر از (KBS-02)، قرار گرفته‌اند. به‌طور کلی، این جمع‌بندی نشان می‌دهد که موفقیت حیاط مرکزی در تحقق کارکردهای چندگانه، به هماهنگی دقیق طراحی کالبدی با نیازهای اجتماعی، زیست‌محیطی و امنیتی بستگی دارد و رویکرد فرهنگ‌محور می‌تواند نقش کلیدی در ارتقای عملکرد این فضاها ایفا کند.

جدول ۷. جمع‌بندی تطبیقی امتیازات ۴ بُعد تحلیلی- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

کاروانسراهای منتخب	ویژگی‌های کالبدی	اجتماعی-تجاری	زیست‌محیطی	ایمنی-امنیت	امتیاز کل
KZD-01	۳	۳	۴	۳	۱۳
KBS-02	۲	۲	۴	۲	۱۰
KTT-03	۴	۵	۵	۵	۱۹
KBT-04	۲	۴	۳	۲	۱۱

در نتیجه بر پایه (جدول ۸)، که از میان (۴)؛ کاروانسرای منتخب - (KTT-03)، در تمامی ابعاد کالبدی، اجتماعی-تجاری، زیست‌محیطی و ایمنی-امنیت و وضعیت «مطلوب»، داشته و به‌عنوان یک الگوی موفق بازآفرینی فرهنگ‌محور معرفی می‌شود. این نتیجه بیانگر آن است که طراحی حیاط مرکزی در این بنا بیشترین هم‌راستایی را با بستر فرهنگی و الزامات عملکردی داشته و توانسته کیفیت فضایی را در همه شاخص‌ها به حداکثر برساند. دستاوردهای این کاروانسرا می‌تواند به‌عنوان یک نمونه مرجع برای پروژه‌های احیاء و بازآفرینی دیگر کاروانسراهای تاریخی کشور به کار گرفته شود. در مقابل، کاروانسرای (KBS-02)، بیشترین ضعف عملکردی را نشان داده است؛ به‌گونه‌ای که تنها در بُعد زیست‌محیطی و وضعیت «مطلوب»، داشته ولی در سایر ابعاد «متوسط» یا «کم»، ارزیابی شده است. این وضعیت نشان می‌دهد که گرچه شرایط اقلیمی و تهویه طبیعی تاحدی مطلوب است، اما به دلیل ضعف طراحی اجتماعی و امنیتی و نبود مدیریت فرهنگ‌محور، کیفیت کلی فضا کاهش یافته است. بدین ترتیب نتیجه‌گیری پژوهش برای این کاروانسرا، نیازمند بازطراحی با رویکرد فرهنگی است تا ابعاد اجتماعی و ایمنی آن ارتقاء یابد. کاروانسرای (KZD-01) و (KBT-04)، نیز در وضعیت میانه قرار دارند، هر دو دارای نقاط قوت و ضعف هستند. (KZD-01)، در ابعاد کالبدی و زیست‌محیطی «مطلوب»، است اما در ابعاد اجتماعی و ایمنی تنها «متوسط»، ارزیابی شده و پتانسیل ارتقاء در ابعاد اجتماعی دارد. (KBT-04)، با وجود ضعف کالبدی و امنیتی، به واسطه تعاملات اجتماعی بالاتر، ظرفیت مناسبی برای ارتقای کیفیت فضایی از طریق تقویت رویکردهای فرهنگی دارد. این یافته‌ها تأکید می‌کنند که توجه به الزامات بومی و مشارکت ذی‌نفعان می‌تواند نقاط ضعف این کاروانسراها را به فرصت‌های ارتقاء تبدیل کند.

جدول ۸. تدقیق نهایی تلفیق یافته‌های تحلیلی- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

کاروانسراهای منتخب	ابعاد کالبدی	ابعاد اجتماعی-تجاری	ابعاد زیست‌محیطی	ابعاد ایمنی-امنیت	نتیجه‌گیری
KZD-01	مطلوب	متوسط	مطلوب	متوسط	پتانسیل ارتقاء در ابعاد اجتماعی
KBS-02	متوسط	کم	مطلوب	کم	نیازمند بازطراحی فرهنگی
KTT-03	مطلوب	مطلوب	مطلوب	مطلوب	الگوی موفق بازآفرینی فرهنگ‌محور
KBT-04	کم	مطلوب	متوسط	کم	قابل ارتقاء با رویکرد فرهنگی

نتیجه گیری و ارائه پیشنهادها

نتایج این پژوهش نشان داد که حیاط مرکزی به عنوان یکی از مؤلفه های بنیادین معماری کاروانسرای ایرانی، در شکل دهی به تعاملات اجتماعی-تجاری، بهبود کیفیت زیست محیطی و ارتقای ایمنی و امنیت فضایی نقش به سزایی ایفاء می کند. این ویژگی ها نه تنها در ساختار کالبدی حیاط مرکزی متبلور شده اند، بلکه به واسطه پیوند عمیق با بسترهای فرهنگی و ارزش های بومی، امکان بازآفرینی موفق کارکردهای چندگانه را فراهم می آورند. یافته های تحلیلی نشان دادند که این فضاهای میانی می توانند به مثابه هسته های اجتماعی و اقتصادی عمل کنند، مشروط به آنکه طراحی و مدیریت آن ها مبتنی بر رویکرد فرهنگ محور صورت گیرد. بررسی تطبیقی ۴ نمونه منتخب در اقلیم های مختلف ایران نشان داد که تنوع اقلیمی و فرهنگی نقش مهمی در کیفیت عملکردی حیاط مرکزی دارد. برای مثال، کاروانسرای تی تی (KTT-03)، در اقلیم معتدل و مرطوب، بالاترین امتیازات را در ابعاد اجتماعی-تجاری، زیست محیطی و امنیتی کسب کرد و به عنوان الگویی موفق برای بازآفرینی فرهنگ محور شناخته شد. در مقابل، کاروانسرای بیستون (KBS-02) و بستک (KBT-04)، نیازمند بازطراحی مبتنی بر ارزش های فرهنگی برای ارتقای کیفیت عملکردی هستند. تحلیل شاخص های کالبدی بیانگر آن است که تناسب فضایی، کیفیت مصالح و طراحی پوشش گیاهی در بهبود کیفیت فضایی و زیست محیطی حیاط مرکزی اهمیت زیادی دارند. در نمونه های با طراحی مطلوب تر، مانند زین الدین (KZD-01)، و تی تی (KTT-03)، تعاملات اجتماعی-تجاری و سرزندگی فضایی نیز به مراتب بیشتر بوده است. این امر ضرورت توجه به هماهنگی کالبدی با نیازهای فرهنگی و اجتماعی کاربران را در فرایند بازآفرینی فضاهای تاریخی تأکید می کند. همچنین یافته ها بر آن است که ابعاد اجتماعی-تجاری در گرو ایجاد زمینه های سرزندگی، تراکم فعالیت های متنوع، مشارکت اجتماعی و مدیریت مناسب زمان فعالیت شکل می گیرد. نمونه های با عملکرد بهتر در این بعد، همگی از یک سیاست فرهنگی هوشمندانه در جهت تقویت هویت محلی و ارزش های اجتماعی بهره مند بوده اند. این امر بیانگر آن است که کاروانسراها، با احیای حیاط مرکزی و تقویت بُعد اجتماعی-تجاری، می توانند نقش مؤثری در حیات اقتصادی و فرهنگی شهرها ایفاء کنند. در بُعد زیست محیطی، یافته ها حاکی از آن است که طراحی حیاط مرکزی می تواند به تنظیم دما، افزایش کیفیت هوای داخلی، بهینه سازی تهویه طبیعی و کاهش مصرف انرژی کمک کند. این شاخص ها در کاروانسراهای دارای طراحی هماهنگ با اقلیم، در سطح مطلوب تری قرار گرفتند. توجه به الگوهای بومی در طراحی و مدیریت حیاط مرکزی می تواند ضمن کاهش اثرات نامطلوب اقلیمی، به بهبود آسایش محیطی و کیفیت زندگی کمک شایانی نماید. در بُعد ایمنی و امنیت، مشخص شد که رعایت اصول کالبدی و مدیریتی به مانند تقویت نظارت بصری، ایمنی کاربری شبانه و محافظت از حریم، به طور مستقیم بر احساس امنیت و ایمنی فضا اثرگذار است. نمونه هایی که در این شاخص ها ضعف داشتند، نیازمند بازنگری و تقویت ابعاد مدیریتی و طراحی مبتنی بر ارزش های فرهنگی-اجتماعی هستند تا قابلیت استفاده امن و پایدار در ساعات مختلف شبانه روز فراهم گردد. در نتیجه، این پژوهش تأکید می کند که فرایند بازآفرینی کاروانسراهای ایرانی باید با تلفیق اصول طراحی فضایی با ارزش های فرهنگ محور و با مشارکت ذی نفعان محلی صورت گیرد. چنین رویکردی علاوه بر حفظ اصالت و هویت تاریخی بناها، می تواند به ارتقای کیفیت عملکردی، افزایش تعاملات اجتماعی، بهبود شرایط زیست محیطی و امنیت فضایی منجر شود. کاروانسرای تی تی، به عنوان یک نمونه موفق، نشان دهنده قابلیت های بالقوه الگوی فرهنگ محور در بازآفرینی کارکردهای چندگانه حیاط مرکزی است و می تواند الگویی الهام بخش برای سایر پروژه های مشابه باشد.

منابع

- باصولی، مهدی، درخش، سعیده. (۱۴۰۰). *بررسی کارکردهای کاروانسراهای ایرانی با رویکردی منظرین*. نشریه علمی پژوهشی-منظر، دوره ۱۳، شماره ۵۴، ۳۷-۲۸.
- بلالی اسکویی، آریتا. شیخ الحکمایی، محمد. (۱۴۰۲). *بازشناسی حیاط فرعی در رباط و کاروانسراهای فلات مرکزی ایران*. فصلنامه علمی پژوهشی-مطالعات باستان شناسی پارسه، دوره ۷، شماره ۲۶، ۲۸۳-۲۵۷.
- حسینی بافرانی، نسیم. سعدوندی، مهدی. ندیمی، هادی. (۱۴۰۳). *تبیین ارزش های سیاسی-اجتماعی کاروانسراهای برون شهری فلات مرکزی ایران در عصر صفوی*. فصلنامه علمی پژوهشی-فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی، دوره ۹، شماره ۱، ۲۲۰-۱۹۱.

- سهیلی، جمال‌الدین. رسولی، نسترن. (۱۳۹۵). *مطالعه تطبیقی نحو فضای معماری کاروانسراهای دوره قاجاریه (مطالعه موردی: کاروانسراهای قزوین و کاشان)*. فصلنامه علمی پژوهشی-هویت‌شهر، دوره ۱۰، شماره ۲۶، ۴۷-۶۰.
- شانواز، بلال. خاقانی، راضیه. (۱۳۹۴). *کاروانسراهای ایران زمین*. چاپ‌اول، تهران: انتشارات پازینه.
- عابدی، فاطمه. چاپچی‌امیرخیز، احمد. نیکنامی، کمال‌الدین. خم‌سه، هایده. (۱۴۰۱). *گونه‌شناسی کاروانسراهای مسیر تهران-انزلی در دوره قاجار (باتکیه بر اسناد و بررسی باستان‌شناسی)*. فصلنامه علمی ترویجی-اثر، شماره ۹۹، ۶۲۹-۶۱۰.
- علی‌محمدی، غلامرضا. عبداللهی، رکسانا. (۱۳۹۶). *تبیین مبانی نمود فرهنگ در معماری بومی ایران و ارتباط آن با ایجاد حس‌تعلق به مکان*. فصلنامه علمی پژوهشی-مدیریت‌شهری، دوره ۱۷، شماره ۵۰، ۳۳-۴۶.
- فرشچی، حمیدرضا. حاجی‌زمانی، مهدی. (۱۳۹۸). *بررسی کاروانسراهای ایران و بناهای وابسته به آن*. فصلنامه علمی تخصصی-معماری‌شناسی، دوره ۲، شماره ۷، ۱-۱۳.
- فریاد، شقایق. کمالی‌اردکانی، عطا. نوری، سهیل. (۱۳۹۸). *بررسی نقش فضاهای جمعی و حیاط‌مرکزی و تأثیر آن بر شکل‌گیری تعاملات اجتماعی در محیط‌های فرهنگی*. ششمین کنگره ملی عمران، معماری و توسعه شهری. تهران-ایران، ۶-۱.
- کاویان، مجتبی. غلامی، غلامحسین. (۱۳۹۵). *بررسی سیر تحول معماری کاروانسراهای حیاط‌دار مرکز ایران*. فصلنامه علمی ترویجی-اثر، شماره ۷۵، ۴۹-۶۶.
- کیانی، محمدیوسف. کلایس، ولفرام. (۱۳۷۴). *کاروانسراهای ایران*. چاپ‌اول، تهران: انتشارات سازمان میراث‌فرهنگی کشور.
- معمارزاده‌صفهانی، محمد. (۱۴۰۲). *کاروانسراهای ایران، پناهگاه‌های باستانی در مسیر جاده‌های کاروانی با نگاهی به کاروانسراهای ثبت‌شده اخیر در فهرست میراث جهانی یونسکو*. چاپ‌اول، تهران: انتشارات گنجینه هنر.
- هادی‌زاده‌کاخکی، سعید. (۱۳۹۳). *کاروانسرا در ایران*. چاپ‌دوم، تهران: انتشارات دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- Aali, Hossein. Aali, Mohsen. Mohammadi, Erfan. Jalali, Ensieh Sadat. Mansour, Parisa. (2017). *Survey Safavid Brick Work Caravanserai Decorations In The Central Plateau Of Iran*. Specialty Journal Of Architecture And Construction, 3(2): 28-41.
- Ebadi, Hadi. Bigdeli Rad, Vahid. Lamit, Hasanuddin. Yegane, Shiva. (2014). *A Survey On Sustainability Of Central Courtyards Of Iran Traditional Architecture*. World Applied Sciences Journal, 30(1): 221-225.
- Hamrahi, Hashem. Keshavarzi Nejad Manshad, Zohreh. (2017). *Comparison Of Caravanserais Of Azerbaijan And Isfahan Based On Ghanli Bolagh Caravanserai In Ardabil And Madar Shah Caravanserai In Isfahan*. American Journal Of Art And Design, 2(1): 30-37.
- Mansuri, Aşkan. Edgü, Erincik. Şalgamcıoğlu, Mehmet Emin. (2015). *Historic Persian Caravanserais: Climatic Effects And Syntactic Configuration*. Conference: 10th International Space Syntax Symposium, 1-12.
- Zolfagharkhani, Mina. Foruzanmehr, Ahmad-Reza. (2024). *Courtyards And Adjacent Spaces: Analyzing 26 Cases Of Second-Order Proximity In Traditional Courtyard Houses Of Yazd*. Journal Of Buildings, 14(9): 1-18.

Type of Article (Research Article)

Social And Cultural Change In The Age Of Internet Fame; A Qualitative Study Of The Fame Economy Among Iranian Influencers

Azam Velayati: Department of Sociology, Deh.C., Islamic Azad University, Dehaghan, Iran.

***Mansour Haghighatian:** Department of Sociology, Deh.C., Islamic Azad University, Dehaghan, Iran.

Seyed Ali Hashemianfar: Department of Sociology, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran.

Article Info

Received: 2024/09/07
Accepted: 2025/03/15
PP: 69-80.

Keywords:

New Media
Fame Economy
Social and Cultural Change
Instagram
Social Network
Influencer
Internet Fame

Abstract

In contemporary society, the culture of fame and its underlying social structures have been fundamentally reshaped by the cultural industries and new media, generating novel cycles of economic activity and revenue for well-known and influential individuals. This study aims to explore the social and cultural transformations of the fame economy within Instagram—currently the most widely used and influential social media platform in Iran, with over 31 million active users. Specifically, it examines how Iranian influencers capitalize on internet-driven fame and convert it into economic opportunities. Using a qualitative research design and thematic analysis, the study investigates the Instagram content of 30 prominent influencers, each with between 100,000 and 600,000 followers, selected based on user recognition across 12 distinct categories of activity, according to Lampert's method. The analysis identifies and categorizes diverse strategies these influencers use to engage with the fame economy. The findings reveal that social and cultural changes driven by internet fame have not only reshaped social stratification but have also prompted influencers to move away from traditional modes of monetizing celebrity. Instead, they are innovating new forms of economic engagement that empower them in entrepreneurship, personal and commercial branding, and the development of networked movements. These processes contribute to the global circulation of localized cultures and norms. Unlike previous fame paradigms, the contemporary fame economy is distinctly personalized and economically driven, emphasizing monetization over influence or role-modeling alone.

Citation: Velayati, Azam. Haghighatian, Mansour. Hashemianfar, Seyed Ali. (2025). Social And Cultural Change In The Age Of Internet Fame; A Qualitative Study Of The Fame Economy Among Iranian Influencers. *Journal Of Socio-Cultural Changes*, 22(2; Ser. 86): 69-80.

DOI:

This Article Is Extracted From The Doctoral Thesis Of '*Azam Velayati*', Titled "*Celebrityization, The Culture Industry, And Iranian Cyberspace: A Structural Model Of The Effects Of Celebrityization On The Internal And External Dimensions Of Social Media Users' Daily Lives*", Under The Supervision Of '*Dr. Mansour Haghighatian*', & Advisory '*Dr. Seyed Ali Hashemianfar*'.

***Corresponding Author:** Mansour Haghighatian

E-mail Address: mansour_haghighatian@yahoo.com

Tel: +989131154449

Extended Abstract

Introduction

In recent decades, fame has evolved from a merely symbolic and social condition into a complex phenomenon with cultural, communicative, and economic dimensions. With the rise of social networks and the transformation of digital technologies, the traditional structure of fame production and distribution has shifted, giving rise to new actors such as influencers—micro-celebrities who wield considerable influence across various domains. By utilizing platform mechanisms such as Instagram, influencers represent everyday life, promote consumer lifestyles, and establish quasi-social relationships with audiences, thereby becoming cultural and economic reference points. In Iran, this process has coincided with the erosion of traditional sources of legitimacy, leading to the emergence of a new social class that acquires symbolic and economic capital through visibility and personal branding. This study aims to provide a sociocultural analysis of this phenomenon by examining the mechanisms through which this class is formed, the fame-based practices they engage in, and the economic strategies employed by Iranian influencers. The objective is to present a clear picture of the implications of this transformation in the structure of power and culture in contemporary Iranian society.

Methodology

This study adopts a qualitative approach and employs thematic analysis to investigate the strategies used by Iranian influencers to capitalize on the fame economy within the context of social media. The data were collected through content analysis of the Instagram pages of 30 well-known influencers, selected with input from users and ranging between 100,000 and 600,000 followers. These individuals represent 12 different activity categories and were chosen based on theoretical sampling and the Lampert method. Data analysis was conducted at three levels: description, explanation and interpretation, and synthesis and conclusion. The research process was guided by the study's theoretical framework. The thematic analysis followed the model of Virginia Braun and Victoria Clarke (2022), and using an advanced inductive approach, it aimed to go beyond content enumeration to explore explicit and implicit ideas, key themes, and the influencers' modes of agency within the attention economy.

Results And Discussion

The findings indicate that emerging internet celebrities—particularly those active on Instagram—primarily originate from middle-class backgrounds and gradually gain influence in media and cultural spaces by showcasing their daily lives, lifestyles, and individual identities. The content analysis of the Instagram pages of 30 active Iranian influencers across 12 fields revealed four main revenue-generation patterns within the fame economy: pure commercial advertising, advertising through content creation, product sales based on personal branding, and the development of independent commercial brands. This categorization, based on the themes derived from data analysis, shows that higher levels of individual agency, creativity, and expertise correspond with increased complexity and sustainability in revenue models. A significant portion of the influencers studied have moved beyond simple advertising to more advanced stages, such as brand development and the establishment of independent businesses. This shift highlights a transformation in patterns of agency and cultural consumption in the digital sphere. The results of this study demonstrate that the fame economy in Iran, much like in other societies, has undergone fundamental changes in which the boundaries between personal actions, private life, advertising, and business have become increasingly blurred. The traditional fame model—dependent on institutional support—has been replaced by a more individualistic and interactive system, where influencers generate social and economic capital through communication skills, media creativity, and personal branding.

تغییر اجتماعی و فرهنگی در عصر شهرت اینترنتی؛ مطالعه کیفی اقتصاد شهرت در بین اینفلوئنسرهای ایرانی

اعظم ولایتی: گروه جامعه‌شناسی، واحد دهقان، دانشگاه آزاد اسلامی، دهقان، ایران.

*منصور حقیقتیان: گروه جامعه‌شناسی، واحد دهقان، دانشگاه آزاد اسلامی، دهقان، ایران.

سیدعلی هاشمیان‌فر: گروه جامعه‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.

چکیده	اطلاعات مقاله
در دنیای کنونی فرهنگ شهرت و زیرساخت‌های اجتماعی آن، از طریق بازسازی به‌وسیله صنعت فرهنگ و رسانه‌های نوین، چرخه‌ای از اقتصاد و درآمدزایی جدید را برای افراد شناخته شده و تأثیرگذار به‌همراه دارد. این مقاله باهدف بررسی تأثیر تغییرات اجتماعی و فرهنگی اقتصاد شهرت در بستر شبکه اجتماعی اینستاگرام، به‌عنوان پربازدیدترین و تأثیرگذارترین شبکه اجتماعی در ایران با ۳۱ میلیون کاربر فعال، انجام شده است و به‌طور خاص، به تحلیل چگونگی بهره‌برداری افراد مشهور این فضا از اقتصاد حاصل از شهرت اینفلوئنسرها در عصر شهرت اینترنتی می‌پردازد. این پژوهش به روش کیفی و با استفاده از شیوه تحقیق تحلیل مضمون به‌بررسی و آنالیز، محتوای صفحات ۳۰ اینفلوئنسر بنام با نظر کاربران با تعداد دنبال‌کنندگان بین ۱۰۰ تا ۶۰۰ هزار نفر، در ۱۲ دسته مختلف فعالیت براساس روش لمپرت پرداخته و شبکه‌های مختلف بهره‌برداری آنان از اقتصاد شهرت موردبررسی و تحلیل قرار داده است. نتایج حاکی از آن است که تغییرات اجتماعی و فرهنگی ناشی از شهرت، علاوه بر تأثیر در قشربندی اجتماعی، باعث فاصله‌گرفتن اینفلوئنسرها از شیوه‌های مرسوم درآمدزایی اقتصاد شهرت شده و با ایجاد روش‌های نوین منجر به عاملیت آنان در حوزه کارآفرینی، برندسازی تجاری و شخصی و تقویت حرکت‌های شبکه‌ای و گسترش فرهنگ و هنجارهای محلی در مقیاس جهانی شده است. آنچه تغییرات اجتماعی و فرهنگی نظام شهرت را در عصر شهرت اینترنتی برخلاف گذشته مشهودتر می‌کند اقتصاد محور بودن شخصی آن به‌جایی تأثیرگذاری و الگو سازی برای مخاطبان است.	تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۱۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۲۵ شماره صفحات: ۸۰-۶۹
	واژگان کلیدی: رسانه‌های نوین اقتصاد شهرت تغییرات اجتماعی و فرهنگی اینستاگرام شبکه اجتماعی اینفلوئنسر شهرت اینترنتی

۱ استناد: ولایتی، اعظم. حقیقتیان، منصور. هاشمیان‌فر، سیدعلی. (۱۴۰۴). تغییر اجتماعی و فرهنگی در عصر شهرت اینترنتی؛ مطالعه کیفی اقتصاد شهرت در بین اینفلوئنسرهای ایرانی. فصلنامه تغییرات اجتماعی-فرهنگی، دوره ۲۲، شماره ۲؛ (پیاپی ۸۶)، ۸۰-۶۹.

DOI:

این مقاله برگرفته از رساله دکتری «اعظم ولایتی»، با عنوان «سلب‌یافته‌شدن، صنعت فرهنگ و فضای مجازی در ایران (مدل ساختاری اثرات سلب‌یافته‌شدن بر ابعاد درونی و بیرونی زندگی روزمره کاربران شبکه‌های اجتماعی)»، است که به راهنمایی «دکتر منصور حقیقتیان»، و مشاوره «دکتر سیدعلی هاشمیان‌فر» استخراج شده است.

*نویسنده مسئول: منصور حقیقتیان

آدرس پست الکترونیک: mansour_hahighatian@yahoo.com

تلفن: ۰۹۱۳۱۱۵۴۴۴۹

مقدمه

در جهان معاصر، شهرت به پدیده‌ای چندلایه و متحول تبدیل شده که فراتر از یک موقعیت اجتماعی یا نماد صرف تحسین عمومی، اکنون به مثابه نوعی سرمایه فرهنگی، ارتباطی و اقتصادی در حال بازتعریف است (Marshall, 2015: 202). تحول در فناوری‌های ارتباطی، به ویژه گسترش شبکه‌های اجتماعی، ساختار سنتی تولید شهرت را متزلزل کرده و بازیگران جدیدی را به صحنه فرهنگی و اقتصادی جوامع وارد ساخته است. از دل این تحولات، اینفلوئنسرها به عنوان گونه‌ای نوظهور از خرده سلبریتی‌ها، نقشی تعیین کننده در بازتولید معانی، ارزش‌ها و سبک‌های زندگی ایفاء می‌کنند و با بهره‌گیری از سازوکارهای پلتفرمی، به بازیگران کلیدی در اقتصاد توجه بدل شده‌اند. در این میان، شهرت دیجیتال نه تنها در سطح بازنمایی رسانه‌ای، بلکه در سطوح عمیق‌تری از مناسبات اجتماعی و اقتصادی اثرگذار شده است. سلبریتی‌های اینترنتی، با نمایش روزمرگی‌های زندگی، خلق سبک‌های مصرفی و ایجاد پیوندهای شبه اجتماعی با مخاطبان، نوعی مرجعیت فرهنگی و حتی هنجاری را کسب کرده‌اند. این تحولات، به ویژه در بستر پلتفرم‌هایی چون اینستاگرام، نشان‌دهنده شکل‌گیری یک طبقه اجتماعی نوظهور با دسترسی به منابع گسترده نمادین و اقتصادی است. به طور خاص، فرایندهای دیده شدن، برندینگ شخصی و تبدیل توجه به سرمایه اقتصادی، از ویژگی‌های بنیادین اقتصاد شهرت در عصر دیجیتال به شمار می‌روند. در فضای اجتماعی ایران نیز، با فرسایش تدریجی نظام‌های سنتی مشروعیت فرهنگی، اینفلوئنسرها توانسته‌اند جایگاه خود را به عنوان حاملان سبک‌های جدید زندگی، ذائقه‌های مصرفی و الگوهای رفتاری تثبیت کنند (اکبرزاده، تقی‌آبادی، ۱۳۹۸: ۱۵۱). آنان با بازنمایی مستمر خود و بهره‌برداری از سازوکارهای پلتفرمی، به تولید و بازتوزیع سرمایه‌های اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی در سطحی بی سابقه دست یافته‌اند. این پدیده صرفاً یک تغییر رسانه‌ای نیست، بلکه نشانه‌ای از یک دگرگونی ساختاری در روابط قدرت، سازوکارهای اقتصادی و شکل‌بندی فرهنگی جامعه است. بر این اساس، مطالعه حاضر با هدف شناسایی و بررسی تغییرات اجتماعی و فرهنگی ناشی از به کارگیری اقتصاد شهرت در میان اینفلوئنسرهای ایرانی، در پی پاسخ به پرسش‌هایی درباره سازوکارهای شکل‌گیری طبقه جدید مبتنی بر شهرت دیجیتال، نقش شهرت در کنش‌های اینفلوئنسری و شیوه‌های درآمدزایی آنان از این موقعیت نمادین است. نتایج این تحقیق می‌تواند زمینه‌ای برای تحلیل‌های ژرف‌تر درباره پیامدهای فرهنگی و اقتصادی شهرت مجازی در ایران امروز فراهم سازد.

پیشینه تحقیق

مصطفی اجتهادی و وحید کشافی‌نیا (۱۳۹۸)، به «بررسی جامعه‌شناختی مخاطبان فرهنگ سلبریتی در اینستاگرام فارسی»؛ پرداخته‌اند طوری که نتایج استنباطی پژوهش نیز نشان می‌دهد که بین مذهب‌گرایی و متغیر وابسته (گرایش به فرهنگ سلبریتی)، رابطه معکوس و بین دو متغیر گرایش به رسانه و مصرف‌گرایی با متغیر وابسته رابطه مستقیم برقرار است (اجتهادی، کشافی‌نیا، ۱۳۹۸: ۱۴۸-۱۳۳). *الله / سلامی، سیدهاشم موسوی و فردین علی‌خواه (۱۳۹۶)*، با عنوان «سلبریتی‌های مجازی؛ غریبه‌های آشنا در عصر رسانه‌های اجتماعی»؛ این پژوهش نشان می‌دهد که در میان خرده سلبریتی‌های زن ایرانی، استراتژی‌هایی چون «خودبرند سازی»، «انتشار مداوم زندگی روزمره»، «بازنمایی خود به عنوان فردی واقعی»، «تعامل مستمر با مخاطبان»، «شتاب در مسیر دیده شدن» و «درآمدزایی از طریق تبلیغات»، از مهمترین الگوهای کنش برای کسب شهرت و تثبیت جایگاه عمومی به شمار می‌روند (اسلامی، موسوی، علی‌خواه، ۱۳۹۶: ۷۴-۴۵). محمد مهدی مولایی (۱۳۹۵)، در پژوهش خود با عنوان «گردش فرهنگ سلبریتی در رسانه‌های اجتماعی: مطالعه فعالیت سلبریتی‌های ایرانی و هواداران‌شان در اینستاگرام»؛ به تحلیل مطالب و تصاویری که سلبریتی‌ها به اشتراک گذاشته‌اند و نظراتی که هواداران برای آن‌ها پرداخته در این کار نشان داده که هر کدام از فضای ایجاد شده برای مقاصد متنوعی استفاده می‌کنند (مولایی، ۱۳۹۵: ۷۸-۶۰). کریستال آبی‌دین^۱ (۱۳۹۸)، در اثر خود با عنوان «سلبریتی‌های اینترنتی (فهم شهرت آنلاین)»؛ به بررسی سلبریتی‌های اینترنتی بر پایه قابلیت دیده شدن و تعامل در فضای دیجیتال شکل می‌گیرند پرداخته و باور دارد این شهرت نه تنها مبتنی بر حضور مکرر در پلتفرم‌های اجتماعی است، بلکه به واسطه کنترل و مدیریت فعالانه هویت دیجیتال خود تحقق می‌یابد. از نظر او، موفقیت این افراد وابسته به توانایی‌شان در انطباق با الگوریتم‌ها و ذائقه‌های مخاطبان است که آن‌ها را از سطح

^۱ Crystal Abidin

خرده‌سلبریتی به مقیاس‌های بزرگتر می‌رساند (آیدین، ۱۳۹۸: ۴۲-۳۸). آلیس ای. ماروی^۲ (۲۰۱۵)، در تبیینی با محور «Instafame: Luxury Selfies In The Attention Economy» به مطالعه تفاوت‌های شبکه اجتماعی اینستاگرام با سایر رسانه‌های اجتماعی مثل فیسبوک و توییتر در زمینه ترویج و اشاعه فرهنگی خرده سلبریتی پرداخته است (Marwick, 2015: 137-16).

ادبیات و مبانی نظری

بررسی نظام شکل‌گرفته پیرامون شهرت و معروفیت، همواره در جامعه‌شناسی مورد غفلت قرار گرفته و تنها طی ۲ دهه اخیر، این حوزه به عنوان پدیده‌ای مستقل و قابل بررسی از سوی جامعه‌شناسان شناخته شده است. با وجود بی‌توجهی نسبی جامعه‌شناسی کلاسیک به مسئله سلبریتی، نشانه‌هایی از توجه به این مقوله را می‌توان در آثار بنیان‌گذاران این علم مشاهده کرد. تحولات گسترده در فناوری‌های ارتباطی و ظهور شبکه‌های اجتماعی مجازی، زمینه‌ساز بازتعریف بنیادین از مفاهیمی همچون شهرت، منزلت اجتماعی و اشکال نوین قشر بندی و سرمایه فرهنگی در جوامع معاصر شده‌اند. در این میان، سلبریتی‌ها و به‌ویژه اینفلوئنسرهای اینترنتی، نقش فعالی در فرایند بازتولید و چرخش نمادین سرمایه‌های فرهنگی و اقتصادی ایفاء می‌کنند و به بر ساخت اقتصاد شهرت کمک می‌نمایند.

مفهوم شهرت، برخلاف برداشت‌های عمومی، نه یک مسئله صرفاً فردی و روان‌شناختی، بلکه ساختاری فرهنگی و اجتماعی است که در بستر روابط نمادین و ساختارهای قدرت معنا می‌یابد. در جامعه‌شناسی کلاسیک، ماکس وبر^۳، منزلت را نوعی اقتدار اجتماعی بر پایه بازشناسی فرهنگی می‌داند و کاریزما را نوعی قدرت مشروع ناشی از ویژگی‌های شخصی فرد معرفی می‌کند. با این حال، در بافت دیجیتال معاصر، شهرت امری فراتر از تحلیل‌های کلاسیک است و محصول سازوکارهای رسانه‌ای و سرمایه‌داری فرهنگی محسوب می‌شود که به صورت نظام‌مند به تولید و توزیع تصاویر، نمادها و الگوهای الگوبرداری شده می‌پردازند (Ferris, 2019: 362). /دوارد کشمور^۴، در چارچوب «فرهنگ سلبریتی»، نشان می‌دهد که شهرت در عصر رسانه‌های نوین، نه بر اساس شایستگی واقعی، بلکه بر مبنای قابلیت دیده‌شدن مداوم و بازنمایی تکرارشونده در عرصه عمومی شکل می‌گیرد. او این فرایند را «سلبریتی‌سازی» می‌نامد و آن را بازتابی از رسانه‌محور شدن منزلت در جهان معاصر تلقی می‌کند. از دیدگاه او، شهرت به مثابه یک فرهنگ، ابزاری برای کسب قدرت نمادین، نفوذ اجتماعی و نیز سود اقتصادی در ساختار سرمایه‌داری محسوب می‌شود (Cashmore, 2006: 5). در این راستا، فرایند چهره‌سازی رسانه‌ای از طریق الگوریتم‌های پلتفرم‌ها، هویتی دیجیتال و متمایز خلق می‌کند که با تکا بر سادگی ارتباط، ظاهر جذاب و گفتمان‌های همدلانه، مخاطب را جذب می‌نماید. این تمایز، نوعی منزلت رسانه‌محور را به وجود می‌آورد. کریستال آیدین^۵، با تمرکز بر ظهور سلبریتی‌های اینترنتی، آن‌ها را محصول «تعاملات صمیمی‌نمایی شده»، در شبکه‌های اجتماعی می‌داند. اینفلوئنسرها با بهره‌گیری از پلتفرم‌هایی نظیر اینستاگرام، سبک زندگی و روایت‌های شخصی را به سرمایه‌ای برای جلب توجه و ایجاد تعامل با مخاطب تبدیل می‌کنند. وی تأکید می‌کند که ساختارهای دیجیتال معاصر مرز میان تولیدکننده و مصرف‌کننده فرهنگ را کمرنگ کرده‌اند، به گونه‌ای که هر فرد امکان بالقوه‌ای برای تبدیل شدن به چهره‌ای مشهور دارد (Abidin, 2018: 38). شهرت دیجیتال نوعی سرمایه اجتماعی - اقتصادی به شمار می‌رود که از مسیر دیده‌شدن و جذب مخاطب به فرصت‌های اقتصادی چون تبلیغات، برندینگ و فروش منتهی می‌شود. وجه تمایز اینفلوئنسرها با سلبریتی‌های سنتی، در درون‌زا بودن مسیر شهرت و تولید خودگزین هویت دیجیتال نهفته است. /لیور دریسنس^۶، پدیده «سلبریت‌شدن» را فرایندی ساختاری می‌داند که شهرت را به امری دموکراتیک، سیال و متکثر تبدیل کرده است. به باور او، رسانه‌ای شدن، شخصی شدن و کالایی شدن هویت^۳ ویژگی بنیادین در ظهور سلبریتی‌ها و تغییر نظم اجتماعی‌اند. این ویژگی‌ها در کنار رشد پلتفرم‌های دیجیتال، عاملیت فردی را در خلق منزلت اجتماعی و مشروعیت فرهنگی افزایش داده‌اند. بر اساس مدل دریسنس، اینفلوئنسرها با ایفای نقش واسط میان ساختار و کنش، در بازتعریف هنجارهای فرهنگی، سبک‌های زندگی و الگوهای مصرف مشارکت می‌کنند. آن‌ها از طریق بازنمایی روزمره زندگی، روایت‌های شخصی شده و تعاملات شبه‌دوستانه، در فرایند بازسازی اجتماعی مفاهیمی چون طبقه، منزلت و مشروعیت فرهنگی نقش‌آفرینی می‌کنند.

^۲ Alice E. Marwick

^۳ Max Weber

^۴ Ellis Cashmore

^۵ Olivier Driessens

مواد و روش تحقیق

رویکرد اصلی در مباحث شهرت، کیفی است. یکی از روش‌های کارآمد در روش کیفی، تحلیل مضمون است. این روش برای شناسایی، تحلیل و گزارش دادن مضامین موجود در داده‌ها استفاده می‌گردد (نیری، صفاری، ۱۳۹۵: ۵۲). از نظر ویرجینیا براون^۶ و ویکتوریا کلاک^۷ (۲۰۲۲)، مضمون یا تم، آشکارکننده اطلاعات مهم درخصوص داده‌ها و سؤالات پژوهش است و معنی و مفهوم الگوی موجود در مجموعه‌ای از داده‌ها را نشان می‌دهد (عابدی جعفری و دیگران: ۱۳۹۰: ۱۵۹). باتوجه به اهمیت این روش هنوز قاعده مشخصی برای شناخت مضامین وجود ندارد اما اصول راهنمایی متعددی برای آن معرفی شده است که می‌توان از آن‌ها برای شناخت مضامین استفاده کرد. این روش مرز باریکی با تحلیل محتوا دارد با این تفاوت که تحلیل محتوا بیشتر بر سطوح خردتر تمرکز دارد و تحلیل مضمون از شمارش کلمات و عبارات آشکار، فراتر می‌رود و بر شناخت و توضیح ایده‌های صریح و ضمنی تمرکز می‌کند. سپس، از کدهای مضامین اصلی برای تحلیل عمیق‌تر داده‌ها استفاده می‌شود. بخش کیفی این پژوهش به بررسی گُش‌های مرتبط با شهرت و سلبریتی شدن در فضای مجازی ایران می‌پردازد که برپایه تحلیل ۲ ساله فعالیت کاربران در پلتفرم اینستاگرام انجام شده است. تمرکز اصلی مطالعه بر فرایندهای شکل‌گیری شهرت اینترنتی و نقش عاملان آن در بستر صنعت فرهنگ و رسانه‌های اجتماعی است. در این بخش، باتوجه به ساختار نظری و چارچوب مفهومی تحقیق، از روش تحلیل مضمون^۸ بهره گرفته شده است. این تحلیل در ۳ سطح توصیف، تشریح و تفسیر و در نهایت ترکیب و نتیجه‌گیری انجام پذیرفته است. مراحل تحلیل مضمون در این پژوهش براساس الگوی ویرجینیا براون^۹ و ویکتوریا کلاک^{۱۰} (۲۰۲۲)، و با رویکرد استقرایی پیش‌رفته برپایه (شکل ۱)، است.

شکل ۱. مراحل روش تحلیل مضمون- (مأخذ: برداشتن نگارندگان، ۱۴۰۰)

بحث و یافته‌های تحقیق

جامعه مورد بررسی این مطالعه صفحات سلبریتی‌های نوظهور اینترنتی در شبکه اجتماعی اینستاگرام هستند. سلبریتی‌های نوظهور اینترنتی، افرادی از بدنه جامعه و عموماً قشر طبقه متوسط هستند، که زندگی و کسب‌وکار عادی داشته‌اند ولی از قبل شبکه‌های اجتماعی نظیر اینستاگرام از فرد معمولی به فردی معروف و دیده شده تبدیل شده‌اند و به این واسطه به مراتبی از ثروت و منزلت دست یافته‌اند. برای جمع‌آوری داده‌ها مورد استفاده، ابتدا براساس روش پدیدارشناسی و تجربه زیسته حاصل از ۵ سال حضور مستمر محقق در این شبکه، لیستی از ۱۰۰ نفر از اینفلوئنسرهای اینستاگرامی داخلی با پیش شرط داشتن بین ۱۰۰ هزار تا ۶۰۰ هزار نفر دنبال‌کننده (فالوور)، که براساس گونه‌شناسی خرده سلبریتی‌ها در ۴ دسته اصلی: سبک زندگی محور، حرفه محور، چهره محور، و هنر و مهارت محور و با شناسایی ۱۲ خرده دسته فعالیت: ۱- طنز و خنده، ۲- سفر و تفریح، ۳- آموزش مهارت و مشاوره، ۴- موسیقی و رقص، ۵- آرایش و زیبایی، ۶- فعالان اجتماعی و نویسندگان و شعرا، ۷- آشپزی و غذا، ۸- ورزش و فعالیت‌های بدنی، ۹- هنر، عکاسی و صنایع دستی، ۱۰- زندگی روزمره، ۱۱- مادر و کودک، ۱۲- فشن و مدلینگ؛ که در آن فعالیت داشتند تهیه شد. چک لیست تهیه شده در اختیار ۱۰ نفر کاربر فعال اینستاگرامی بین سنین ۱۸ تا ۳۸ سال گذاشته شد. براساس میزان شهرت افراد موجود در لیست، ۱۲ نفر از آنان، با تجمیع نظرات گروه موردانتخاب شدند. افراد شناسایی شده بعد از بررسی، ارزیابی و شناسایی حوزه فعالیت در چک

^۶ Virginia Braun

^۷ Victoria Clarke

^۸ Thematic Analysis

^۹ Virginia Braun

^{۱۰} Victoria Clarke

لیستی جداگانه برای ۱۰ نفر کاربر ارسال و انتخاب آنان مورد تأیید قرار گرفت. که در این قسمت اطلاعات خرده‌سلبریتی‌ها و اینفلوئنسرهای انتخاب شده همراه با ویژگی‌های رسانه‌ای و محبوبیت آنان برپایه (جدول ۱)، ارائه شد.

جدول ۲- اطلاعات اینفلوئنسرهای ایرانی داخلی تأیید شده جهت بررسی و ویژگی آنان- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۰)

ردیف	آدرس اکانت	تعداد فالوور	ویژگی عمده محبوب شدن	خرده دسته بررسی
1	@m.fitworkout	548 K	ورزشکار و ارائه سبک زندگی روزمره	۸
2	@anashidhoseini	621 K	دختر با حجاب و عروس سفیر ایران	۱۰
3	@shahinmug	424 K	فکاهی و طنز سیاسی اجتماعی	۱
4	@farzanehgold	613 K	عنوان اولین بلاگر رنگ در ایران	۵
5	@raminatorabi	446 K	مدلینگ جوان با ارائه زندگی شخصی	۱۲
6	@mahoor.nazarii	421 K	ارائه زندگی روزمره و لحظات زندگی کودک	۱۱
7	@hajarerazmpa	139 K	دختر جوان نویسنده با ارائه زندگی روزمره	۶
8	@rahaay_	385 K	دختر فعال در زمینه عکاسی همراه با ارائه زندگی شخصی	۹
9	@yasi.esl	443 K	آموزش زبان انگلیسی به شیوه راحت توسط یک دختر جوان	۳
10	@hodarostami	438 K	سفرنامه نویسی- سفر یک دختر تنهاده کشورهای مختلف	۲
11	@fringe_music	171 K	دختر جوان با صدای خوب که اینستاگرام باعث دیدنش شد	۴
12	@azarmahisefat	442 K	آموزش انواع غذاها با ارائه تصویری از مادر ایرانی	۷
13	@farhadpaz	431 K	آموزش آشپزی همراه با رستوران گردی	۷
14	@hadissbgh	429 K	لحظات کاری و زندگی روزمره یک عکاس	۹
15	@aliresaa	587 K	کمدین با اجراهای و انتشار کلیپ طنز	۱
16	@sabamorshedi	506 K	ارائه زندگی روزمره یک زوج جوان و در انتظار فرزند	۱۰
17	@dr-toobashabani	284 K	پزشک بلاگر زیبایی همراه با حوزه زیبایی	۵
18	@siamakghassemi	322 K	یک فعال اجتماعی و اقتصادی با ارائه توثیقه‌هایش	۶
19	@raha_rose_farsaee	505 K	زندگی روزمره مادر و کودک	۱۱
20	@maysamshafiei	148 K	مربی ورزشی با ارائه تمرینات ورزشی	۸
21	@nik_yosefi	359 K	ارائه کلیپ‌های مونتاژ شده متناقض و پارادوکسیکال	۹
22	@samin.s68	518 K	ارائه لحظات زندگی روزمره و شخصی	۱۰
23	@sepblog	391 K	ارائه جملات روان‌شناسی و انگیزشی	۶
24	@ahmadreza.kazemi	224 K	ارائه کلیپ‌های طنز اجتماعی و سیاسی و غیره	۱
25	@farnaz_lg	363 K	ارائه لحظات زندگی روزمره همراه با آموزش به مخاطب	۱۰
26	@parastoo.qbani	295 K	دختر مدل جوانی با ارائه لحظات زندگی	۱۲
27	@negaarfarahmand	303 K	آموزش گل آرایی و چیدمان با زندگی روزمره	۳
28	@farnazdabirzadeh	273 K	نوازنده و مدرس موسیقی همراه با خواهر ندوقلوی همسان	۴
29	@iamrezanayebi	175 K	آموزش زبان انگلیسی همراه با زندگی روزمره	۳
30	@afsan3364	168 K	سفر به مناطق مختلف ایران همراه با همسر	۲

*باتوجه به فعالیت‌های این افراد در جذب مخاطب و فالوور، احتمال تغییر و افزایش تعداد فالوورهای این افراد تا زمان انتشار این پژوهش می‌رود.

مرحله نخست پژوهش، یعنی آشنایی با داده‌ها، در بازه زمانی متمرکز ۲ساله و در بستر شبکه اجتماعی اینستاگرام انجام شده است. در این مرحله، بیش از ۲۰۰صفحه متعلق به اینفلوئنسرهای و سلبریتی‌های اینترنتی مورد بررسی قرار گرفت. پس از تحلیل محتوای این صفحات و آشنایی با دامنه و تنوع مطالب ارائه شده توسط این افراد، مفاهیم کلیدی شناسایی و براساس چارچوب موضوعی تنظیم گردید. مضامین اولیه، که همگی بر عاملیت فردی اینفلوئنسر تأکید دارند، به شرح زیر دسته‌بندی شده‌اند:

۱. تبلیغ مستقیم کالا بدون دخالت یا حضور فعال فرد.
۲. تبلیغ کالا و محصولات همراه با حضور و ایفای نقش فرد.
۳. فروش محصولات و خدمات در یک حوزه تخصصی باتأکید بر برند شخصی و هویت فردی اینفلوئنسر.

در این بخش، مضامین استخراج شده و دسته‌بندی شده نمونه‌هایی از جامعه مورد بررسی، براساس تم‌ها و کدهای شناسایی شده برپایه (جدول ۲)، ارائه می‌گردد.

جدول ۲. ارزیابی برخی از مضامین استخراج شده پژوهش موردکاوی- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۰)

	@mahoor.nazarii: دسته فایلی مادر و کودک- رویکرد ۲ مجوره
تبلیغ مزون و آتلیه، آرایشگاه و غیره، با نمایش عکس کودک	تبلیغ محصولات بدون دخالت و حضور فرزند یا مادر، برگزاری مسابقه‌های اینستاگرامی با قرعه‌کشی
	@farhadpaz: دسته فعالیتی آشپزی و غذا
	@farnaz_lg: دسته فعالیتی زندگی روزمره
	@siamakghassemi: در دسته فعالیتی نویسندگان و فعالان اجتماعی
	فعال اجتماعی و برگزاری کارگاه‌های فردی- معرفی و ارائه مؤسسه اقتصادی شخصی
	@m.fitworkout: در دسته فعالیتی ورزش و فعالیت بدنی

تصویر ۹- تبلیغ مستقیم و بدون واسطه-تبلیغ غیرمستقیم با حضور فرد معرفی محصول تولیدی مجموعه خود و معرفی برند اختصاصی خود و غیره...

پس از مرحله جست‌وجوی مضامین، اطلاعات حاصل از بررسی صفحات ۳۰ اینفلوئنسر ذکر شده دسته‌بندی شدند و مفاهیم، متن‌ها و الگوها باهم مقایسه و روابط موردنظر در یافته‌ها مشخص و برای انتخاب کدهای باز ابتدا موارد مشترک شناسایی شدند و سپس زیر طبقه‌ها و طبقه‌ها و درون مایه‌های اصلی مشخص گردیدند و تفسیر نهایی ارائه گردید برپایه (جدول ۳).

جدول ۳. مضامین و کدهای شناسایی شده انواع بهره‌مندی از اقتصاد شهرت اینفلوئنسر- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۰)

ردیف	مضامین اصلی (تم‌ها)	طبقه	آنالیز فعالیت
۱	آگهی صرف تجاری	تبلیغ مستقیم کالا بدون دخالت و عاملیت فرد به‌عنوان همکاری شرکت‌ها	تبلیغ آشکار محصول بدون حضور خود فرد- سابقه‌های اینستاگرامی (فالو کن جایزه بگیر)، اینفلوئنسرهای به‌طور مشترک با معرفی اسپانسر مخصوص- ارائه محتوای ساخته‌شده توسط شرکت‌ها و کمپانی‌ها؛
۲	تبلیغ با محتواسازی	تبلیغ کالا و محصولات باحضور فرد (اینفلوئنسر و سلبریتی اینترنتی)	تولید محتوای شخصی برای محتوای محصول یا خدمات (شامل عکس، فیلم، متن)- تک‌کردن شرکت یا کمپانی روی یک عکس بدون متن تبلیغی و تبلیغ غیر مستقیم- لایوها و ویدئوها درباره محصولات و موادی که مصرف و نتیجه گرفته‌اند و معرفی بستر خرید؛
۳	خود برندسازی	فروش محصولات و خدمات در حوزه خاص تأکید به خود فرد (اینفلوئنسر و سلبریتی اینترنتی)	فروش فردی محصولات و کالاها- معرفی محصول یا کالا و خدماتی که خود فرد در تولید و ارائه آن نقش دارد- تبلیغ محصولات با منفعت شخصی مستقیم از طریق اکانت شخصی خود؛
۴	برندسازی تجاری	معرفی کسب‌وکار خود با رویکرد تجاری، تخصصی و محوریت فرد سلبریتی اینترنتی (برپایه شهرت فردی)	معرفی کسب‌وکار که خود فرد راه‌اندازی کرده است با پیج متفاوت از پیج سلبریتی اینترنتی یا سایت- معرفی یک محصول و ذکر اینکه دیگه می‌تونید با خیال راحت اینو از فروشگاه خودمون تهیه کنید- ارائه لحظات کاری در زمینه معرفی برند تجاری؛

براساس مضامین و کدهای شناسایی شده در بهره‌مندی سلبریتی‌های اینترنتی و اینفلوئنسرهای از اقتصاد شهرت درخصوص بررسی و تحلیلی جامعه موردبررسی پژوهش، برپایه (جدول ۴).

جدول ۴- اینفلوئنسرهای ایرانی داخلی و روش‌های ایجاد درآمد حاصل از اقتصاد شهرت- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۰)

ردیف	سبک	کد اینفلوئنسر (جدول ۱)	زمینه برند ایجاد شده و فعالیت	اکانت برند ایجاد شده
۱	برندسازی تجاری	۰۱	تولید لباس و پوشاک ورزش و ایجاد باشگاه vip رستوران سلامت	@monaiefashion @varzeshkonim @monafit.restaurant
۲		۰۱۳	آموزش آشپزی و فروش محصولات	www.farhadpaz.com @fery.fun
۳		۰۱۴	ایجاد گروه هنری حدیث	t.m/hadissbghchannal @hadissbgh1
۴		۰۱۸	مؤسسه مطالعات اقتصادی بامداد- مشاوره سرمایه‌گذاری	از طریق صفحه اصلی شخصی و مؤسسه اقتصادی بامداد
۵		۰۸	عکاسی و برند پوشاک چنور	@chonur-collection
۶		۰۱۲	آموزش آشپزی و تولید پادکست و محتوا	www.azarmahisefat.com @azar_mahisefat
۷		۰۱۰	اجرای پروژه‌های گردشگری	@feeliran
۸		۰۳	تولید محتوا	www.Shahinmung.com
۹		۰۲	پوشاک و مد	@hiba_ir @hiba_scarf
۱۰		۰۲۰	ورزش، تغذیه و سبک زندگی سالم	www.salematarbashim.com
۱۱		۰۲۴	کپ‌های طنز سیاسی و استندآپ	@dome_khoroos و از طریق صفحه اصلی شخصی
۱۲		۰۲۵	فروش لوازم آرایشی و بهداشتی	@parseh_gallery_make_up @farnaz_lg_business
۱۳		۰۲۸	آموزشگاه موسیقی	@amoozeshgah_dabirzadeh
۱۴		۰۲۹	شیوه نوین در آموزش زبان	www.taktalkmarket.com
۱۵		۰۲۱	تولید محتوا ویدئویی	www.nikyousefi.com
۱۶		۰۹	آموزش زبان انگلیسی لینگو	www.lingemy.com
۱۷	خود برندسازی	۰۴	آموزش آرایش و رنگ مو	@farzanehgold1
۱۸		۰۱۷	مشاوره زیبایی	www.drtoobashabani.com
۱۹		۰۷	فروش کتاب‌های خود و انتشارات	از طریق صفحه شخصی اینستاگرام
۲۰		۰۱۱	معرفی خود به‌عنوان یک خواننده	از طریق صفحه شخصی اینستاگرام
۲۱		۰۱۵	طنز تبلیغی با محوریت خود	از طریق صفحه شخصی اینستاگرام
۲۲		۰۳۰	تورهای گردشگری	t.m/travel_whit_marco
۲۳		۰۲۷	فروشگاه ظروف دکوراتیو و هنری	@negar.by.negaarfahmand
۲۴		۰۲۳	فروش کتاب‌های شخصی	از طریق صفحه شخصی اینستاگرام
۲۵	محتواسازی و آگهی صرف تجاری	۰۵	مدلینگ و فشن	از طریق صفحه شخصی اینستاگرام
۲۶		۰۶	مادر و کودک	از طریق صفحه شخصی اینستاگرام
۲۷		۰۱۶	زندگی روزمره	از طریق صفحه شخصی اینستاگرام
۲۸		۰۱۹	مادر و کودک	از طریق صفحه شخصی اینستاگرام
۲۹		۰۲۶	مدلینگ و فشن	از طریق صفحه شخصی اینستاگرام
۳۰		۰۲۲	زندگی روزمره	از طریق صفحه شخصی اینستاگرام

آنچه از تحلیل یافته‌ها منتج می‌شود آن است که در صد بسیاری از اینفلوئنسرها و سلبریتی‌های اینترنتی در بهره‌مندی از اقتصاد شهرت به بالاترین نوع آن یعنی ایجاد هویت تجاری و برند مختص به خود دست زده‌اند. به بیان بهتر می‌توان عنوان کرد اقتصاد شهرت حاصل از فضای شبکه اجتماعی اینستاگرام با تغییرات بنیادین ایجاد شده در نظام شهرت برپایه درآمدزایی ساختار یافته است که با آنالیز یافته‌های این مقاله می‌توان ۴ سطح اصلی و کلی زیر را برای آن ارائه کرد؛

- ← درآمدزایی حاصل از ارائه آگهی صرفاً تجاری
- ← درآمدزایی حاصل از ارائه تبلیغات با محتواسازی
- ← درآمدزایی حاصل از تبلیغات و فروش برپایه خودبرندسازی
- ← درآمدزایی حاصل از برندسازی تجاری

این ۴ سطح از درآمدزایی برآمده از نظام شهرت اینترنتی به ترتیب سطح و مهارت اینفلوئنسرها مورداستفاده و دستیابی به آن به صورت مرحله‌ای صورت‌پذیر است و افراد در این سطوح گردش مالی متفاوتی را برای خود ایجاد می‌کنند. هریک از این سطوح را براساس مدل‌های مرتبط موردبررسی و تحلیل قرار گرفته است که اطلاعات آن به صورت خلاصه برپایه (جدول ۵)، ارائه شد.

جدول ۵. طبقه‌بندی سطوح نوین اقتصاد شهرت در بین اینفلوئنسرهای اینترنتی- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۰)

ردیف	سطح	تعریف علمی	مدل‌های مرتبط	مزایا	معایب
۱	ارائه آگهی صرفاً تجاری	تبلیغات مستقیم برندها از طریق پست یا استوری بدون نیاز به تولید محتوای خاص	مدل تبلیغات CPM و CPC	سریع، نیاز به حداقل تلاش تولید محتوا	کاهش اعتبار و اعتماد مخاطب در صورت تبلیغات زیاد
۲	تبلیغات با محتواسازی	ایجاد محتوای تبلیغاتی با تلفیق ارزش‌های شخصی اینفلوئنسر و نیازهای برند	مدل بازاریابی محتوایی و تبلیغات بومی	افزایش تعامل، اعتمادسازی بهتر	نیاز به زمان و خلاقیت در تولید محتوا
۳	تبلیغات و فروش برپایه خودبرندسازی	استفاده از شخصیت و اعتبار اینفلوئنسر برای فروش مستقیم محصولات شخصی	مدل بازاریابی تأثیر گذار و خودبرندسازی	ایجاد درآمد پایدار و کنترل برند شخصی	نیاز به زمان طولانی برای ایجاد اعتماد و شهرت
۴	برندسازی تجاری	ایجاد و توسعه یک برند مستقل که از طریق پرسونال برندینگ اینفلوئنسر رشد می‌کند	مدل برندسازی دیجیتال و کارآفرینی رسانه‌ای	رشد پایدار، امکان ورود به بازارهای جدید	نیاز به مدیریت پیچیده و منابع مالی قابل توجه

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

تحولات گسترده در ساختارهای اجتماعی و فرهنگی جوامع معاصر، به‌ویژه با ظهور رسانه‌های تعاملی و گسترش پلتفرم‌هایی مانند اینستاگرام، زمینه‌ساز شکل‌گیری پدیده‌ای نوین تحت‌عنوان صنعت اینفلوئنسری شده است. در این فضا، مرزهای سنتی شهرت فرو ریخته و الگوهای جدیدی از کنشگری رسانه‌ای بر مبنای توجه، تعامل و اقتصاد دیداری شکل گرفته‌اند. اینفلوئنسرها با به کارگیری راهبردهای متنوع در تولید محتوا، بازنمایی سبک زندگی و بهره‌گیری از ظرفیت‌های تعاملی شبکه‌های اجتماعی، توانسته‌اند جایگاه قابل توجهی در سپهر فرهنگی، اقتصادی و حتی اجتماعی جوامع امروز به دست آورند. بررسی‌های انجام شده نشان می‌دهد که شهرت دیجیتال، دیگر صرفاً پیامد مهارت یا تخصص نیست، بلکه حاصل بهره‌برداری هوشمندانه از الگوهای جلب توجه و اقتصاد دیداری است. اینفلوئنسرها با بزرگ‌نمایی جنبه‌های جذاب زندگی روزمره، اغراق در احساسات و خرده‌روایت‌های شخصی، در تلاش‌اند تا ارتباطی صمیمی اما هدفمند با مخاطبان خود برقرار کنند. این شیوه نوین در تولید و بازنمایی محتوا، موجب شده تا مرز میان تبلیغات، زندگی واقعی و مصرف فرهنگی روزبه‌روز کمرنگ‌تر شود. تحلیل یافته‌ها بیانگر آن است که ساختار نظام شهرت در دنیای دیجیتال در مقایسه با الگوی سنتی، از جهات متعددی دگرگون شده است. نخست، شهرت از یک پدیده نهادی و وابسته به سازمان‌ها و رسانه‌های رسمی، به پدیده‌ای فردمحور و خودساخته بدل شده است. دوم، مدل‌های درآمدی سنتی که متکی بر قراردادهای رسمی و فعالیت‌های مشخص حرفه‌ای بودند، جای خود را به شیوه‌های نوینی چون بازاریابی محتوایی، برندسازی شخصی و راه‌اندازی کسب‌وکارهای مستقل داده‌اند. سوم، روابط میان اینفلوئنسر و مخاطب، برخلاف گذشته یک‌سویه نیست، بلکه برپایه تعاملی دوسویه و بر مبنای اعتماد، صمیمیت و اصالت شکل گرفته است. چهارم، کنترل شهرت از دست نهادهای رسمی خارج شده و افراد، با اتکاء به توانمندی‌های ارتباطی و مهارت‌های دیجیتال، قادر به تولید و حفظ شهرت خود شده‌اند. بدین ترتیب، این تحولات اگرچه فرصت‌های اقتصادی

متعددی را فراهم آورده‌اند، اما در عین حال چالش‌هایی چون فشار برای نمایش زندگی ایده‌آل، ناپایداری درآمد ناشی از الگوریتم‌ها و افزایش تبلیغات پنهان را نیز پدید آورده‌اند. از نتایج کلیدی این پژوهش می‌توان به این نکته اشاره کرد که در ایران نیز روند مشابهی در جریان است و اینفلوئنسرها با شناخت دقیق از ویژگی‌های بسترهای رسانه‌ای، به سمت ایجاد برندهای شخصی در حوزه‌هایی چون مد، زیبایی، تغذیه و سبک زندگی حرکت کرده‌اند. این روند که براساس بهره‌برداری هوشمندانه از سرمایه اجتماعی و سرمایه نمادین بنا شده، درواقع نشان‌دهنده شکل‌گیری الگوی نوینی از اقتصاد شهرت و اقتصاد توجه است که بر پویایی، خودانگیختگی و بهره‌برداری از لحظه تمرکز دارد. باتوجه به ابعاد پیچیده و چندلایه تحول در نظام شهرت، پی‌شنهادهای زیر برای سیاست‌گذاران، پژوهشگران و فعالان رسانه‌ای قابل طرح است:

❖ **تدوین مقررات شفاف و الزام‌آور برای تبلیغات در فضای رسانه‌های اجتماعی؛** باهدف افزایش شفافیت، صداقت و اعتماد مخاطبان نسبت به محتوای تولیدی اینفلوئنسرها.

❖ **ایجاد سازوکارهای حمایتی برای پایداری کسب‌وکارهای مبتنی بر شهرت دیجیتال؛** ازجمله ارائه آموزش‌های تخصصی در حوزه بازاریابی دیجیتال، مدیریت برند شخصی و تنوع‌بخشی به منابع درآمدی.

❖ **مقابله با آثار منفی اجتماعی و فرهنگی شهرت دیجیتال؛** ازطریق تقویت سواد رسانه‌ای عمومی، آموزش تفکر انتقادی و مقابله با کلیشه‌سازی‌های زیان‌بار.

❖ **آینده‌پژوهی نظام شهرت و الگوریتم‌های رسانه‌ای؛** برای پیش‌بینی تغییرات احتمالی در ساختارها و ارائه راهبردهای تطبیقی برای حفظ توازن میان منافع فردی و جمعی.

در نتیجه، تحول ساختاری نظام شهرت از مدل سنتی به مدل دیجیتال، نه تنها فرصت‌هایی گسترده برای کسب درآمد، خودرندسازی و تعامل مستقیم با مخاطبان ایجاد کرده، بلکه چالش‌هایی بنیادین را نیز پیش‌روی جامعه نهاده است. مواجهه آگاهانه و راهبردی با این تحولات، مستلزم بازاندیشی در سیاست‌گذاری‌های فرهنگی، تقویت پژوهش‌های میان‌رشته‌ای و نهادینه‌سازی رویکردهای اخلاقی و حرفه‌ای در فضای رسانه‌ای است. تنها در چنین شرایطی می‌توان از ظرفیت‌های صنعت اینفلوئنسری در جهت رشد فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی استفاده‌ای پایدار و متوازن داشت.

منابع

- آیدین، کریستال. (۱۳۹۸)، *سلبریتی‌های اینترنتی (فهم شهرت آنلاین)*، ترجمه: احسان شاه‌قاسمی، ویراستار علمی: مجید سلیمانی ساسانی، چاپ اول، تهران: شرکت انتشارات سوره مهر.
- اجتهادی، مصطفی. کشفی‌نیا، وحید. (۱۳۹۸). *بررسی جامعه‌شناختی مخاطبان فرهنگ سلبریتی در اینستاگرام فارسی*. فصلنامه علمی پژوهشی-مطالعات رسانه‌های نوین، دوره ۵، شماره ۲۰، ۱۴۸-۱۳۳.
- اسلامی، الهه. موسوی، سیدهاشم. علی‌خواه، فردین. (۱۳۹۶). *سلبریتی‌های مجازی؛ غریبه‌های آشنا در عصر رسانه‌های اجتماعی*. فصلنامه علمی پژوهشی-مطالعات فرهنگی و ارتباطات، دوره ۱۶، شماره ۵۹، ۷۴-۴۵.
- اکبرزاده، جمال‌الدین. تقی‌آبادی، مسعود. (۱۳۹۸). *ستاره‌های خرد ایرانی در قاب سلفی: مطالعه نشانه‌شناختی شهرت خرد در اینستاگرام*. فصلنامه علمی پژوهشی-مطالعات فرهنگ-ارتباطات، دوره ۲۰، شماره ۴۶، ۱۵۵-۱۱۲.
- عابدی‌جعفری، حسن. تسلیمی، محمد سعید. فقیهی، ابوالحسن. شیخ‌زاده، محمد. (۱۳۹۰). *تحلیل مضمون و شبیه‌مضمون: روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده‌های کیفی*. فصلنامه علمی پژوهشی-مدیریت راهبردی، دوره ۵، شماره ۲، ۱۹۸-۱۵۱.
- مولایی، محمد مهدی. (۱۳۹۵). *گردش فرهنگ سلبریتی در رسانه‌های اجتماعی: مطالعه فعالیت سلبریتی‌های ایرانی و هواداران‌شان در اینستاگرام*. فصلنامه علمی-پژوهشی جامعه، فرهنگ و رسانه، دوره ۵، شماره ۲۱، ۷۸-۶۰.
- نیری، شهرزاد. صفاری، مرجان. (۱۳۹۵). *کنکاشی در کاربست‌های نظریه‌های ارتباطات در حوزه ورزش: تحلیل مضمون صفحه اینستاگرام باتمركز بر نظریه استفاده و رضایت‌مندی*. فصلنامه علمی پژوهشی-ارتباطات در رسانه‌های ورزشی، دوره ۳، شماره ۴: (پیاپی ۱۲)، ۵۸-۴۵.

- Cashmore, Ellis. (2006). *Celebrity Culture*. Routledge.
- Ferris, Kerry O. (2004). *Seeing And Being Seen*. Journal Of Contemporary Ethnography, 33(3): 236-264.
- Gabler, Neal. (2001). *Toward A New Definition of Celebrity*. Norman Lear Center, University Of Southern California Annenberg School For Communication.
- Marshall, David. (2015). *The Genealogy Of Celebrity. In: A Companion To Celebrity*. P.David Marshall & Sean Redmond (Eds). London: Wiley Blackwell.
- Marshall, David. (2016). *The genealogy Of celebrity: Part One [Introduction]*. In P. D. Marshall & S. Redmond (Eds.), *A companion to Celebrity* (pp. 15–19). Wiley-Blackwell.
- Marwick, Alice E.. (2015). *Instafame: Luxury Selfies In The Attention Economy*. Journal Of Public Culture, 27(1), 137-160.

Type of Article (Research Article)

Analyzing The Role Of Employee Self-Discipline In Fostering Innovative Behavior With An Emphasis On Environmental Contexts And Socio-Cultural Changes In The Organization

Javad Abdi: Department of Business Management, Ta.C., Islamic Azad University, Tabriz, Iran.

***Soleyman Iranzadeh:** Department of Business Management, Ta.C., Islamic Azad University, Tabriz, Iran.

Article Info

Received: 2025/04/11
Accepted: 2025/07/22
PP: 81-89.

Keywords:

Innovation
Employees
Individual Abilities
Self-Discipline
Environmental Contexts
Socio-Cultural Changes

Abstract

In today's highly competitive world, employee innovation is considered a key competitive advantage for organizations. However, the emergence of employees' innovative behavior does not solely depend on individual abilities, but is also influenced by intrapersonal factors such as self-discipline, as well as environmental contexts and socio-cultural changes within the organization. This study aimed to examine the role of self-discipline in fostering innovative behavior, emphasizing organizational environmental contexts and socio-cultural changes. The present research is applied in terms of purpose and descriptive-survey in terms of data collection. The statistical population consisted of employees of service organizations in Tabriz in 2025, from which 384 individuals were selected using stratified random sampling based on Cochran's formula. Data were collected using three standardized questionnaires—self-discipline, environmental context, and innovative behavior. The validity of the instruments was confirmed through expert opinions and confirmatory factor analysis, and their reliability was verified using Cronbach's alpha coefficients (0.81, 0.78, and 0.84, respectively). Data were analyzed using structural equation modeling (SEM) in AMOS software. The results indicated that employees' self-discipline has a positive and significant effect on innovative behavior, and this relationship is strengthened in organizations with supportive environmental contexts and favorable socio-cultural changes. Based on these findings, it can be concluded that developing self-discipline skills along with improving environmental conditions and addressing organizational socio-cultural transformations play a crucial role in enhancing employee innovation.

Citation: Abdi, Javad. Iranzadeh, Soleyman. (2025). Analyzing The Role Of Employee Self-Discipline In Fostering Innovative Behavior With An Emphasis On Environmental Contexts And Socio-Cultural Changes In The Organization. *Journal Of Socio-Cultural Changes*, 22(2; Ser. 86): 81-89.

DOI:

This Article Is Extracted From The Master's Thesis Of 'Javad Abdi', Titled "*Investigation Of Staff Effect Selfdisciplinary On Their Innovation Behavior*", Under The Supervision Of 'Dr. Soleyman Iranzadeh'.

***Corresponding Author:** Soleyman Iranzadeh

E-mail Address: iranazadeh@iaut.ac.ir

Tel: +9891411147553

Extended Abstract

Introduction

In today's world, innovation is recognized as the driving force behind organizational development and survival in competitive environments, and fostering employees' innovative behaviors requires attention to both individual characteristics and environmental contexts. One of the key individual factors is self-discipline, defined as the ability to regulate one's behavior, emotions, and internal motivations, which plays a crucial role in channeling personal energy toward creative activities. Alongside this, organizational culture, supportive structures, and socio-cultural changes also directly and indirectly influence innovative behavior, and organizations that remain sensitive to these dynamics are better equipped to sustain and enhance innovation. The city of Tabriz, with its rich history of industrial innovation and entrepreneurial spirit, provides a unique context for examining this interaction—where a work culture blending traditional values with modern approaches creates both opportunities and challenges for innovation. Accordingly, this study seeks to answer the question: “What role does employees' self-discipline play in shaping innovative behavior, and to what extent is this relationship influenced by environmental contexts and socio-cultural changes?” The study is based on the premise that self-discipline has a positive and significant effect on innovation, and that this relationship is moderated by environmental and socio-cultural factors.

Methodology

This study is applied in terms of its objective and employs a descriptive-survey method for data collection. The statistical population consisted of all employees of service organizations in the city of Tabriz in the year 2025 (approximately 6,500 individuals). Using Cochran's formula with a 95% confidence level, the sample size was determined to be 384 participants, who were selected through stratified random sampling proportional to population size. Data were collected using three standardized questionnaires: the Self-Discipline Questionnaire (20 items), the Environmental Context Questionnaire (15 items), and the Innovative Behavior Questionnaire (12 items). The face and content validity of the instruments were confirmed through expert review by five faculty members, while construct validity was assessed using confirmatory factor analysis (CFA) in AMOS, with model fit indices meeting acceptable thresholds (CFI > 0.90, RMSEA < 0.08). The reliability of the instruments was confirmed using Cronbach's alpha, with coefficients of 0.81, 0.78, and 0.84 for self-discipline, environmental context, and innovative behavior, respectively. Data analysis was conducted using descriptive statistics to summarize the sample and research variables, and structural equation modeling (SEM) in AMOS version 26 was employed to test the hypotheses. Model fit indices, including χ^2/df , GFI, CFI, and RMSEA, were reported accordingly.

Results And Discussion

The findings showed that the collected data were analyzed at both descriptive and inferential levels. In the descriptive section, the demographic composition of the sample included 55.7% male and 44.3% female participants, with the largest age group falling within the 30–40 year range (50%), indicating diversity and balance in gender and age among respondents. The mean score for innovative behavior (3.89 out of 5) was higher than that of self-discipline (3.82) and environmental context (3.75). The Cronbach's alpha values for all three variables exceeded 0.7, confirming acceptable reliability of the instruments. Confirmatory factor analysis (CFA) indicated that the model fit indices for the measurement model were within acceptable ranges (CFI = 0.93, RMSEA = 0.065, χ^2/df = 2.54), demonstrating that the conceptual model aligned well with the data. Furthermore, the structural model test revealed that the direct effects of self-discipline on innovative behavior (path coefficient = 0.47, t = 5.62), environmental context (coefficient = 0.36, t = 4.28), and socio-cultural changes (coefficient = 0.29, t = 3.95) were all positive and statistically significant, thereby confirming the research hypotheses. Overall, the findings indicated that individual, environmental, and socio-cultural dimensions synergistically shape employees' innovative behavior. The study concludes that employees' self-discipline, as an intrinsic personal trait, significantly enhances their ability to generate innovative ideas and plays a vital role in fostering innovation. Supportive work environments, by providing opportunities for learning, dialogue, and psychological support, amplify the effect of self-discipline and create the necessary conditions for employees' creativity to flourish. Moreover, organizational socio-cultural changes and managerial acceptance of these changes contribute to institutionalizing an innovation-oriented culture and enhancing employees' innovative behavior. The good fit of the conceptual model in the SEM analysis and the high reliability of the instruments validate the findings and support the generalizability of the model to similar contexts. Therefore, organizations are advised to simultaneously focus on developing individual skills, improving environmental conditions, and managing socio-cultural transformations. From a practical perspective, it is recommended to implement training programs to strengthen employees' self-discipline, along with reforming organizational structures and promoting a culture of innovation, in order to maximize employees' innovative potential. By presenting a comprehensive model that integrates individual, environmental, and socio-cultural dimensions, this study offers a valuable guide for designing managerial strategies to enhance organizational innovation and serves as an inspiration for future research in related fields.

نوع مقاله (علمی پژوهشی)

تحلیل نقش خودانضباطی کارکنان در شکل‌گیری رفتار نوآورانه باتأکید بر بسترهای محیطی و تغییرات اجتماعی-فرهنگی سازمان

جواد عبدی: گروه مدیریت کسب و کار، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران.

*سلیمان ایران‌زاده: گروه مدیریت کسب و کار، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران.

اطلاعات مقاله	چکیده
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۲۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۳۱ شماره صفحات: ۸۹-۸۱	در دنیای پرقابله امروز، نوآوری نیروی انسانی به عنوان یک مزیت رقابتی کلیدی برای سازمان‌ها محسوب می‌شود. با این حال، شکل‌گیری رفتار نوآورانه کارکنان صرفاً به توانایی‌های فردی وابسته نبوده و تحت تأثیر عوامل درون فردی مانند خودانضباطی و نیز بسترهای محیطی و تغییرات اجتماعی-فرهنگی سازمان قرار دارد. این پژوهش باهدف بررسی نقش خودانضباطی در شکل‌گیری رفتار نوآورانه باتأکید بر بسترهای محیطی و تغییرات اجتماعی-فرهنگی سازمان انجام شد. تحقیق حاضر از نظر هدف، کاربردی و گردآوری داده‌ها، توصیفی-پیمایشی است. جامعه آماری شامل کارکنان سازمان‌های خدماتی شهر تبریز در سال ۱۴۰۴ ش، بود که با استفاده از فرمول کوکران، ۳۸۴ نفر به صورت تصادفی طبقه‌ای انتخاب شدند. داده‌ها از طریق پرسش‌نامه استاندارد - خودانضباطی، بسترهای محیطی و رفتار نوآورانه، گردآوری شد. روایی ابزارها به کمک نظر خبرگان و تحلیل عاملی تأییدی، و پایایی آن‌ها با آلفای کرونباخ (به ترتیب ۰/۸۱، ۰/۷۸ و ۰/۸۴)، تأیید شد. برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از مدل‌سازی معادلات ساختاری در نرم‌افزار AMOS استفاده گردید. نتایج نشان داد خودانضباطی کارکنان اثر مثبت و معناداری بر رفتار نوآورانه دارد و این رابطه در سازمان‌هایی با بستر محیطی حمایت‌گر و تغییرات اجتماعی-فرهنگی مطلوب تقویت می‌شود. براساس این یافته‌ها، می‌توان نتیجه گرفت توسعه مهارت‌های خودانضباطی همراه با بهبود شرایط محیطی و توجه به تحولات اجتماعی و فرهنگی سازمان، نقش مهمی در ارتقای نوآوری کارکنان ایفاء می‌کند.
واژگان کلیدی: نوآوری کارکنان توانایی‌های فردی خودانضباطی بسترهای محیطی تغییرات اجتماعی-فرهنگی	
استناد: عبدی، جواد. ایران‌زاده، سلیمان. (۱۴۰۴). تحلیل نقش خودانضباطی کارکنان در شکل‌گیری رفتار نوآورانه باتأکید بر بسترهای محیطی و تغییرات اجتماعی-فرهنگی سازمان. فصلنامه تغییرات اجتماعی-فرهنگی، دوره ۲۲، شماره ۲؛ (پیاپی ۸۶)، ۸۹-۸۱.	

DOI:

این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد «جواد عبدی»، با عنوان «بررسی تأثیر خودانضباطی کارکنان بر رفتار نوآورانه آنان»، است که به راهنمایی «دکتر سلیمان ایران‌زاده»، استخراج شده است.

*نویسنده مسئول: سلیمان ایران‌زاده

آدرس پست الکترونیک: iranzadeh@iaut.ac.ir

تلفن: ۰۹۱۴۴۱۱۴۷۵۵۳

مقدمه

در جهان امروز، نوآوری به‌عنوان موتور محرک توسعه و بقا در عرصه‌های رقابتی شناخته می‌شود. سازمان‌ها برای پاسخ‌گویی به تغییرات سریع محیطی و نیازهای نوین مشتریان، بیش‌از هر زمان دیگر به پرورش رفتارهای نوآورانه در میان کارکنان خود نیازمند هستند. این رفتار، به‌عنوان یک پدیده چندبعدی، تحت تأثیر مجموعه‌ای از ویژگی‌های فردی و ساختارهای محیطی شکل می‌گیرد (Demerouti et al. 2024: 851). ازمنظر فردی، یکی از مؤلفه‌های کلیدی که می‌تواند بروز نوآوری را در سطح کارکنان تسهیل کند، خودانضباطی است. و به‌عنوان توانایی فرد در مدیریت رفتار، هیجانات و انگیزه‌های درونی، نقشی مهم در هدایت انرژی و تمرکز فرد به سمت فعالیت‌های خلاقانه ایفاء می‌کند (Lian et al. 2017: 705). علاوه بر ویژگی‌های فردی، بسترهای محیطی سازمان و تغییرات اجتماعی-فرهنگی نیز نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌گیری و پایداری رفتار نوآورانه ایفاء می‌کنند. محیط‌های کاری حمایت‌گر، با فرهنگ باز به نوآوری و ساختارهای منعطف، می‌توانند زمینه بروز استعدادها و خلاق را فراهم آورند و مقاومت کارکنان در برابر تغییر را کاهش دهند. تحولات اجتماعی و فرهنگی در سازمان‌ها نیز از عواملی است که غالباً نادیده گرفته می‌شود. تغییر در ارزش‌ها، هنجارها و انتظارات جمعی می‌تواند انگیزه‌ها و نگرش کارکنان نسبت به نوآوری را دگرگون کند. سازمان‌هایی که نسبت به این تحولات حساسیت نشان داده و با آن‌ها حرکت می‌کنند، توان بیشتری در حفظ و تقویت رفتارهای نوآورانه خواهند داشت (Viitala et al. 2023: 2-4). شهر تبریز به‌عنوان یکی از قطب‌های اقتصادی و صنعتی کشور، با سابقه‌ای طولانی در نوآوری‌های صنعتی و تجاری، بستری مناسب برای مطالعه رفتار نوآورانه کارکنان فراهم می‌کند. ویژگی‌های فرهنگی خاص، روحیه کارآفرینی و پیشینه تاریخی نوآورانه این شهر، اهمیت توجه به عوامل اجتماعی-فرهنگی در محیط‌های کاری آن را دوچندان می‌سازد. در سال‌های اخیر، صنایع و سازمان‌های خدماتی تبریز با چالش‌های متعددی در حوزه رقابت‌پذیری و نوآوری مواجه بوده‌اند. تغییرات سریع در بازار، فشارهای اقتصادی و تحولات تکنولوژیک، سازمان‌های این شهر را واداشته تا رویکردهای جدیدی برای توسعه نوآوری در نیروی انسانی خود اتخاذ کنند. در این میان، توانایی کارکنان در مدیریت درونی و هم‌راستایی با تغییرات محیطی و فرهنگی، از اهمیت به‌سزایی برخوردار است. فرهنگ کاری در تبریز که ترکیبی از ارزش‌های سنتی و گرایش‌های نوین است، فرصت‌ها و تهدیدهایی برای نوآوری کارکنان ایجاد می‌کند. بررسی دقیق نقش خودانضباطی در چنین بستری، می‌تواند به شناسایی راهکارهایی کمک کند که هم با ارزش‌های فرهنگی بومی هم‌خوان باشد و هم ظرفیت نوآوری سازمانی را ارتقاء دهد. پرسش پژوهش چنین مطرح می‌شود که - خودانضباطی کارکنان چه نقشی در شکل‌گیری رفتار نوآورانه ایفاء می‌کند و این رابطه تا چه حد تحت تأثیر بسترهای محیطی و تغییرات اجتماعی-فرهنگی سازمان قرار دارد؟ - فرض بر آن است که - خودانضباطی کارکنان اثر مثبت و معناداری بر رفتار نوآورانه دارد و این رابطه توسط بسترهای محیطی و تغییرات اجتماعی-فرهنگی سازمان تعدیل می‌شود.

پیشینه پژوهش

- مهرآفاق پهلوان‌روی و بهاره ناصری (۱۴۰۰)، باعنوان «بررسی رابطه بین اینرسی سازمانی و نوآوری با نقش میانجی اشتیاق شغلی کارکنان تأمین اجتماعی»، به تبیین یکی از موانع نوآوری در سازمان‌ها یعنی اینرسی سازمانی (سختی تغییر، مقاومت فرهنگی در برابر نوآوری)، و چگونگی کاهش اثرات آن از طریق تقویت اشتیاق شغلی در کارکنان پرداخته است. پژوهش به صورت توصیفی-پیمایشی بر روی ۲۱۷ نفر از کارکنان تأمین اجتماعی زاهدان انجام شد. ابزار گردآوری داده‌ها پرسش‌نامه استاندارد بود که روایی آن با تحلیل عاملی و پایایی با آلفای کرونباخ تأیید شد. نتایج نشان داد که اینرسی سازمانی اثر منفی معناداری بر نوآوری دارد اما با تقویت اشتیاق شغلی که یکی از مولفه‌های فرهنگی و اجتماعی سازمان است، می‌توان این اثر منفی را کاهش داد. این یافته می‌تواند الگویی برای تقویت رفتارهای نوآورانه از طریق بهبود بسترهای اجتماعی و فرهنگی سازمان ارائه کند (پهلوان‌روی، ناصری، ۱۴۰۰: ۹۵-۱۱۹).

- زهرا فروتنی و عطیه بحرانی (۱۳۸۷)، در پژوهش «انضباط اجتماعی در سازمان: رویکردی پژوهشی»، به مفهوم انضباط اجتماعی در سازمان و نقش آن در بهبود عملکرد و کاهش تعارضات پرداخته است. و با روش تحلیلی و مرور پیشینه نظری، ابعاد انضباط اجتماعی را فراتر از صرفاً تبعیت فردی از مقررات بررسی کرده‌اند و آن را به‌عنوان پدیده‌ای جمعی و فرهنگی معرفی کرده‌اند که در رفتار و نگرش اعضا ریشه دارد. یافته‌ها حاکی از آن است که ایجاد حس‌تعلق اجتماعی، ایجاد هنجارهای فرهنگی مثبت و ارتقای

مسئولیت‌پذیری جمعی می‌تواند به انضباط اجتماعی مطلوب منجر شود و زمینه‌ای برای بروز خلاقیت و رفتارهای نوآورانه در کارکنان فراهم آورد (فروتی، بحرانی، ۱۳۸۷: ۲۱۸-۱۸۹).

- مینا آقاجانی و علی مه‌دا (۱۳۹۸)، «تأثیر رهبری تحول‌آفرین بر رفتار شهروندی سازمانی و رفتارهای نوآورانه در کارکنان دانشگاه آزاد اصفهان: نقش میانجی‌گرانه اشتیاق شغلی»، به‌بررسی تأثیر سبک رهبری تحول‌آفرین بر رفتار نوآورانه کارکنان بادر نظر گرفتن نقش میانجی اشتیاق شغلی پرداخته است. داده‌ها از ۲۰۰ نفر از کارکنان سازمان‌های دولتی گردآوری و با روش مدل‌سازی معادلات ساختاری تحلیل شد. نتایج نشان داد که رهبری تحول‌آفرین نه تنها به‌طور مستقیم بر نوآوری تأثیر دارد بلکه از طریق افزایش اشتیاق شغلی که بازتابی از بستر اجتماعی-فرهنگی سازمان است، رفتار نوآورانه کارکنان را تقویت می‌کند. یافته‌های این پژوهش بر اهمیت ایجاد محیط کاری با فرهنگ حمایتی و انگیزشی به‌منظور تقویت نوآوری از مسیرهای اجتماعی تأکید می‌کند (آقاجانی، مه‌دا، ۱۳۹۸: ۴۶-۳۵).

- حمید تابلی و یحیی ابراهیم‌زاده (۱۳۹۵)، در مقاله «بررسی راهکارهای تقویت وجدان کاری و انضباط اجتماعی در کارکنان و رابطه آن با بهره‌وری (مطالعه موردی: کارکنان بانک‌های دولتی شهرستان ارومیه)»: هدف این مطالعه بررسی تأثیر وجدان کاری و انضباط اجتماعی بر بهره‌وری کارکنان و پیشنهاد راهکارهایی برای بهبود آن بود. جامعه آماری کارکنان بانک‌های دولتی بودند و داده‌ها از طریق پرسش‌نامه گردآوری شد. یافته‌ها نشان داد میان انضباط اجتماعی و وجدان کاری با بهره‌وری رابطه مثبت و معناداری وجود دارد. علاوه بر این، راهکارهایی همچون آموزش مستمر، طراحی شغل متناسب، سیستم‌های انگیزشی و ارزیابی عملکرد به‌عنوان ابزارهای فرهنگی-اجتماعی مؤثر در بهبود رفتارهای کارکنان شناسایی شدند (تابلی، ابراهیم‌زاده، ۱۳۹۵: ۱۲-۱).

ادبیات و مبانی نظری

خودانضباطی به‌عنوان یکی از مهمترین ویژگی‌های شخصیتی و رفتاری کارکنان، به توانایی افراد در تنظیم رفتارهای خود مطابق با استانداردها و ارزش‌های سازمانی بدون نیاز به نظارت بیرونی اشاره دارد. این مفهوم، ریشه در نظریه‌های روان‌شناسی انگیزش و خودکنترلی دارد و نشان‌دهنده میزان پایبندی فرد به تعهدات و مسئولیت‌های شغلی است (Zhao et al. 2022: 2). کارکنانی که از خودانضباطی بالایی برخوردارند، رفتارهای کاری سازنده، مستمر و سازگار با اهداف سازمانی از خود بروز می‌دهند. در ادبیات سازمانی، خودانضباطی به‌عنوان عامل کلیدی در ارتقای اثربخشی عملکرد و افزایش رضایت شغلی مطرح می‌شود. کارکنانی که قادر به مدیریت احساسات، انگیزه‌ها و اقدامات خود هستند، کمتر نیازمند کنترل‌های رسمی بوده و بار نظارتی مدیران را کاهش می‌دهند. این امر در محیط‌های پویا و تغییرپذیر که به انعطاف‌پذیری نیاز دارند، از اهمیت بیشتری برخوردار است. خودانضباطی نه تنها در سطح فردی، بلکه در سطح گروهی و سازمانی نیز قابل‌بررسی است. سازمان‌هایی که فرهنگ انضباط درونی را در کارکنان تقویت می‌کنند، می‌توانند با کاهش تعارضات و افزایش هماهنگی، بهبود چشمگیری در کیفیت فرایندها و محصولات خود ایجاد کنند. عوامل متعددی همچون سبک رهبری، آموزش و توسعه فردی، عدالت سازمانی و هنجارهای فرهنگی می‌توانند در شکل‌گیری یا تقویت خودانضباطی نقش داشته باشند (Su et al. 2022: 2-6). رفتار نوآورانه سازمانی به مجموعه اقداماتی اطلاق می‌شود که کارکنان برای معرفی، توسعه و پیاده‌سازی ایده‌های جدید به‌منظور بهبود فرایندها، محصولات و خدمات انجام می‌دهند. نوآوری رفتاری فراتر از خلاقیت صرف است و جنبه اجرایی و عملیاتی نیز دارد. این رفتار از اهمیت بالایی برای بقا و رقابت‌پذیری سازمان‌ها در محیط‌های پویا برخوردار است (Saleh Alshebami, 2021: 2-3). عوامل متعددی در بروز رفتار نوآورانه نقش دارند که می‌توان آن‌ها را در ۳ دسته فردی، گروهی و سازمانی طبقه‌بندی کرد. در سطح فردی، ویژگی‌هایی به‌مانند خودانضباطی، انگیزش درونی و توانایی حل مسئله از عوامل پیش‌بینی‌کننده اصلی نوآوری هستند. در سطح گروهی، حمایت اجتماعی و تعاملات مثبت، و در سطح سازمانی، فرهنگ نوآورانه و ساختار منعطف حائز اهمیت هستند (Dongxian, Batool, 2024: 2-4). نوآوری در سازمان‌ها با کاهش مقاومت در برابر تغییر، افزایش بهره‌وری و ارتقای کیفیت خدمات همراه است. سازمان‌هایی که از ظرفیت بالای نوآوری برخوردارند، می‌توانند به‌سرعت به تغییرات محیط پاسخ داده و از فرصت‌های جدید بهره‌برداری کنند. بسترهای محیطی سازمان به مجموعه شرایط فیزیکی، ساختاری و انسانی حاکم بر محیط‌کاری اشاره دارد. کیفیت بسترهای محیطی می‌تواند نقش کلیدی در انگیزش، رضایت و بهره‌وری کارکنان ایفاء کند (He et al. 2019: 2-4). طبق مطالعات محیط‌های کاری باز، انعطاف‌پذیر و همراه با امکانات لازم، به ارتقای تعاملات اجتماعی و

تسهیل فرایندهای نوآوری کمک می‌کنند. در مقابل، محیط‌های محدودکننده، ناکافی و ناکارآمد می‌توانند منجر به استرس، کاهش تعهد و افت کیفیت کار شوند (Zhao, Yi, Chen, 2022: 2). طراحی هوشمندانه بستر محیطی از اهمیت بالایی برخوردار است. بستر محیطی همچنین می‌تواند به عنوان ابزاری برای شکل‌دهی به رفتارهای اجتماعی و فرهنگی کارکنان عمل کند. به عنوان مثال، فضایی که امکان ارتباطات غیررسمی و کار گروهی را فراهم می‌کند، می‌تواند باعث تقویت هنجارهای جمعی و توسعه فرهنگ سازمانی مثبت شود. تغییرات اجتماعی-فرهنگی سازمان به تحول در ارزش‌ها، باورها، هنجارها و الگوهای رفتاری درون سازمان اشاره دارد. چنین تغییراتی می‌تواند ناشی از عوامل درون‌سازمانی به مانند تغییر مدیریت، پیاده‌سازی فناوری‌های جدید یا بازسازی ساختار و یا عوامل بیرونی نظیر تحولات اقتصادی و اجتماعی باشد. سازمان‌ها برای بقاء در محیط‌های پویا ناگزیر به تغییرات اجتماعی و فرهنگی هستند. این تغییرات می‌تواند به صورت برنامه‌ریزی شده یا تدریجی رخ دهد و بر نگرش، رفتار و حتی هویت کارکنان تأثیر بگذارد (Liu, Tong, 2022: 3). در چنین شرایطی، انطباق کارکنان و تقویت سرمایه فرهنگی سازمان اهمیت ویژه‌ای می‌یابد. تغییرات اجتماعی فرهنگی می‌تواند زمینه ساز یا مانع بروز رفتارهای نوآورانه و خودانضباطی کارکنان باشد. سازمان‌هایی که فرهنگ یادگیری، مسئولیت‌پذیری و اعتماد را ترویج می‌دهند، زمینه مناسبی برای ظهور رفتارهای نوآورانه فراهم می‌کنند، در حالی که فرهنگ‌های بسته و مقاوم در برابر تغییر، نوآوری را محدود می‌کنند. برای مدیریت مؤثر تغییرات اجتماعی-فرهنگی، سازمان‌ها باید باتکیه بر آموزش، ارتباطات اثربخش، مشارکت کارکنان در تصمیم‌گیری‌ها و ایجاد فرهنگ حمایتی، فرایند تغییر را تسهیل کنند. چنین اقداماتی ضمن ارتقای انطباق‌پذیری، به توسعه رفتارهای مثبت از جمله نوآوری کمک می‌کند.

مواد و روش تحقیق

پژوهش حاضر از نظر هدف، کاربردی و نوع روش گردآوری داده‌ها، توصیفی-پیمایشی است. جامعه آماری پژوهش شامل کلیه کارکنان سازمان‌های خدماتی شهر تبریز در سال ۱۴۰۴ می‌باشد که براساس برآورد اولیه، حدود ۵۰۰ نفر بودند. برای تعیین حجم نمونه، از فرمول کوکران برای جامعه‌های بزرگ استفاده شد. با در نظر گرفتن سطح اطمینان ۹۵٪ و خطای مجاز ۵٪، حجم نمونه مورد نیاز ۳۸۴ نفر برآورد گردید. نمونه‌ها به روش تصادفی طبقه‌ای متناسب با حجم از میان کارکنان سازمان‌های خدماتی انتخاب شدند تا نمایندگی مناسبی از کلیه طبقات شغلی و سازمانی حاصل شود. برای گردآوری داده‌ها از پرسش‌نامه استاندارد استفاده شد: پرسش‌نامه خودانضباطی (۲۰ گویه)؛ بسترهای محیطی (۱۵ گویه)؛ و رفتار نوآورانه (۱۲ گویه). روایی صوری و محتوایی ابزارها از طریق نظرخواهی از ۵ نفر از اساتید مدیریت و رفتار سازمانی مورد تأیید قرار گرفت. همچنین برای بررسی روایی سازه از تحلیل عاملی تأییدی (CFA)، در نرم‌افزار AMOS، استفاده شد که شاخص‌های برازش مدل برای هر ۳ مقیاس در محدوده مطلوب ($CFI > 0.90$)، $RMSEA < 0.08$ ، قرار گرفت. برای سنجش پایایی پرسش‌نامه‌ها از ضریب آلفای کرونباخ استفاده شد که برای مقیاس‌های خودانضباطی، بسترهای محیطی و رفتار نوآورانه به ترتیب برابر با ۰/۸۱، ۰/۷۸ و ۰/۸۴ به دست آمد که نشان‌دهنده پایایی قابل قبول ابزارهاست. برای تجزیه و تحلیل داده‌ها، ابتدا از آمار توصیفی (میانگین، انحراف معیار، جداول فراوانی)، برای توصیف ویژگی‌های جمعیت‌شناختی و متغیرهای پژوهش استفاده گردید. سپس برای آزمون فرضیه‌ها و مدل مفهومی پژوهش از مدل‌سازی معادلات ساختاری (SEM)، در محیط نرم‌افزار AMOS نسخه ۲۶ استفاده شد. شاخص‌های برازش مدل همچون χ^2/df ، GFI، CFI و RMSEA، جهت ارزیابی مدل اندازه‌گیری و مدل ساختاری گزارش گردید.

بحث و یافته‌های تحقیق

در این بخش، یافته‌های پژوهش حاضر مبتنی بر هدف، روش‌شناسی، ابزارهای گردآوری داده، نرم‌افزار و تحلیل مدل ارائه می‌شود. یافته‌ها در ۲ دسته اصلی: توصیفی و استنباطی، با استفاده از آمار توصیفی، مدل‌سازی معادلات ساختاری (SEM)، و تحلیل عاملی تأییدی (CFA)، در محیط نرم‌افزار AMOS نسخه ۲۶ گزارش شده‌اند.

(جدول ۱)، توزیع فراوانی و درصد کارکنان نمونه پژوهش را برحسب دو متغیر جمعیت‌شناختی اصلی، یعنی جنسیت و سن، نمایش می‌دهد. از مجموع ۳۸۴ نفر پاسخ‌دهنده، ۲۱۴ نفر مرد (۵۵/۷ درصد)، و ۱۷۰ نفر زن (۴۴/۳ درصد)، بوده‌اند. این توزیع نسبتاً متعادل، حاکی از رعایت عدالت جنسیتی در نمونه‌گیری است و امکان تعمیم‌پذیری یافته‌ها به هر دو گروه جنسیتی را فراهم می‌کند. در بخش

سن، بیشترین فراوانی مربوط به گروه سنی ۳۰ تا ۴۰ سال با ۱۹۲ نفر (۵۰ درصد)، است. این گروه سنی، به عنوان نیروی کار اصلی در سازمان‌های خدماتی شناخته می‌شود و معمولاً بیشترین مشارکت و آمادگی برای نوآوری را دارند. سهم دو گروه دیگر یعنی کمتر از ۳۰ سال (۲۵ درصد)، و بالای ۴۰ سال (۲۵ درصد)، به صورت مساوی است که نشان‌دهنده وجود نیروهای جوان‌تر و باتجربه‌تر در محیط کاری می‌باشد. می‌توان چنین نتیجه گرفت که نمونه انتخاب شده از نظر ترکیب سنی و جنسیتی، متنوع و متوازن بوده و ساختار واقعی کارکنان خدماتی تبریز را بازتاب می‌دهد.

جدول ۱. ویژگی‌های جمعیت‌شناختی پاسخ‌دهندگان- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۴)

متغیر	سطح	فراوانی	درصد
جنسیت	مرد	۲۱۴	۵۵/۷
جنسیت	زن	۱۷۰	۴۴/۳
سن	کمتر از ۳۰	۹۶	۲۵/۰
سن	۳۰ تا ۴۰	۱۹۲	۵۰/۰
سن	بیشتر از ۴۰	۹۶	۲۵/۰

(جدول ۲)، میانگین، انحراف معیار و ضریب پایایی (آلفای کرونباخ)، ۳ متغیر اصلی پژوهش یعنی خودانضباطی، بسترهای محیطی و رفتار نوآورانه را ارائه می‌کند. میانگین رفتار نوآورانه (۳/۸۹ از ۵)، بالاتر از ۲ متغیر دیگر است که نشان‌دهنده ارزیابی مثبت کارکنان از نوآوری در سازمان‌های خدماتی است. میانگین خودانضباطی و بستر محیطی نیز به ترتیب ۳/۸۲ و ۳/۷۵ گزارش شده‌اند که در سطح نسبتاً مطلوبی قرار دارند. مقادیر انحراف معیار در محدوده ۰/۶۵ تا ۰/۷۱ است که نشان می‌دهد پراکندگی داده‌ها نسبت به میانگین زیاد نیست و پاسخ‌ها همگن‌تر بوده‌اند. این نکته اعتبار یافته‌ها را تقویت می‌کند زیرا نشان‌دهنده برداشت نسبتاً مشابه کارکنان از شرایط نوآوری و عوامل تأثیرگذار است. آلفای کرونباخ هر ۳ ابزار بالاتر از ۰/۷ به دست آمده (۰/۸۱، ۰/۷۸ و ۰/۸۴)، که نشان‌دهنده پایایی قابل قبول پرسش‌نامه‌هاست. این جدول نشان می‌دهد ابزارهای گردآوری داده از نظر انسجام درونی مناسب بوده و می‌توان به نتایج حاصل از آن‌ها اطمینان داشت.

جدول ۲. شاخص‌های توصیفی متغیرهای پژوهش- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۴)

متغیر	میانگین	انحراف معیار	آلفای کرونباخ
خودانضباطی	۳/۸۲	۰/۶۵	۰/۸۱
بسترهای محیطی	۳/۷۵	۰/۷۱	۰/۷۸
رفتار نوآورانه	۳/۸۹	۰/۶۸	۰/۸۴

(جدول ۳)، به ارزیابی برازش مدل اندازه‌گیری با استفاده از شاخص‌های CFA، پرداخته است. مقدار شاخص CFI، برابر ۰/۹۳ و RMSEA برابر ۰/۰۶۵ است که هر دو در محدوده مقبول قرار دارند (RMSEA < ۰/۰۸، CFI > ۰/۹). همچنین نسبت کای‌دو به درجه آزادی برابر ۲/۵۴ است که از ۳ کمتر بوده و نشان‌دهنده برازش مناسب مدل است. این مقادیر بیانگر آن است که مدل مفهومی پژوهش و روابط بین متغیرهای پنهان و گویه‌های مشاهده‌شده، به خوبی با داده‌های گردآوری شده سازگار است. به عبارتی، ساختار عاملی ابزارها تأیید شده و داده‌ها با الگوی نظری پژوهش هماهنگی دارند. در نتیجه، داده‌ها از نظر آماری توانایی پشتیبانی از مدل مفهومی پیشنهادی را دارند و تحلیل‌های بعدی (مدل ساختاری و آزمون فرضیه‌ها)، می‌تواند با اطمینان بیشتری انجام شود. این یکی از مراحل کلیدی در پژوهش‌های مبتنی بر SEM، است.

جدول ۳. شاخص‌های برازش مدل اندازه‌گیری- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۴)

شاخص	مقدار مجاز	مقدار محاسبه‌شده	توضیح
CFI	> ۰/۹۰	۰/۹۳	برازش مناسب
RMSEA	< ۰/۰۸	۰/۰۶۵	در محدوده مطلوب
χ^2/df	< ۳	۲/۵۴	نسبت معقول

(جدول ۴)، اثرات مستقیم متغیرهای خودانضباطی، بستر محیطی و تغییرات اجتماعی-فرهنگی بر رفتار نوآورانه در مدل ساختاری نمایش داده شده است. اثر خودانضباطی بر رفتار نوآورانه با ضریب مسیر $0/47$ و آماره t برابر $5/62$ معنادار گزارش شده که نشان‌دهنده نقش کلیدی خودانضباطی در ارتقای نوآوری کارکنان است. به علاوه، بسترهای محیطی و تغییرات اجتماعی-فرهنگی نیز به ترتیب با ضرایب $0/36$ ($t=4/28$) و $0/29$ ($t=3/95$)، اثر مثبت و معناداری بر رفتار نوآورانه دارند. این یافته‌ها فرضیات پژوهش را تأیید کرده و نشان می‌دهد علاوه بر ویژگی‌های فردی، شرایط محیطی و فرهنگی نیز به عنوان تقویت‌کننده رفتار نوآورانه عمل می‌کنند.

جدول ۴. اثرات مستقیم متغیرها در مدل ساختاری- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۴)

مسیر	ضریب مسیر (β)	آماره t	نتیجه
خودانضباطی $\rightarrow$ رفتار نوآورانه	$0/47$	$5/62$	معنادار
بستر محیطی $\rightarrow$ رفتار نوآورانه	$0/36$	$4/28$	معنادار
تغییرات اجتماعی-فرهنگی $\rightarrow$ رفتار نوآورانه	$0/29$	$3/95$	معنادار

(جدول ۵)، یافته‌های پژوهش را در ۴ محور اصلی به مثابه؛ ویژگی‌های جمعیت شناختی، متغیرهای پژوهش، برازش مدل و اثر متغیرها. هر کدام از این حوزه‌ها با یافته‌ها و تحلیل مربوطه خود موردتبیین قرار گرفته است. در نتیجه می‌توان اذعان داشت که خودانضباطی کارکنان، تقویت بسترهای محیطی و توجه به تحولات اجتماعی و فرهنگی، به صورت هم‌افزا رفتار نوآورانه را شکل می‌دهند.

جدول ۵. جمع‌بندی یافته‌ها و تحلیل‌ها- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۴)

موضوع	یافته‌ها	تحلیل
ویژگی جمعیت‌شناختی	اکثرأ مرد و در گروه سنی ۳۰ تا ۴۰ سال	نمونه نماینده کارکنان خدماتی شهر تبریز
متغیرهای پژوهش	میانگین بالای رفتار نوآورانه و پایایی مناسب ابزارها	کارکنان خودانضباط و در محیط‌های حمایتگر نوآورترند
برازش مدل	$RMSEA=0/065$ و $CFI=0/93$	مدل مفهومی برازش مطلوب دارد
اثر متغیرها	همه مسیرها مثبت و معنادار	فرضیات پژوهش تأیید شد

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

به طور خاص، یافته‌های حاصل از داده‌های جمع‌آوری شده از کارکنان سازمان‌های خدماتی شهر تبریز نشان‌داد که خودانضباطی به عنوان یک ویژگی درون فردی، اثر مثبت و معناداری بر رفتار نوآورانه کارکنان دارد. پژوهش نشان داد توانایی کارکنان در کنترل و مدیریت خود، برنامه‌ریزی شخصی و رعایت استانداردهای کاری، ظرفیت آن‌ها برای ارائه ایده‌های نوآورانه را به طور قابل توجهی افزایش می‌دهد. همچنین، یافته‌ها بیانگر آن بود که بسترهای محیطی سازمان، شامل حمایت مدیریتی، فرصت‌های یادگیری و فضای باز برای تبادل نظر، نقش تقویت‌کننده‌ای در رابطه بین خودانضباطی و رفتار نوآورانه ایفاء می‌کنند. کارکنانی که در محیطی حمایت‌گر و ایمن فعالیت می‌کنند، احساس امنیت روانی بیشتری دارند و راحت‌تر می‌توانند خلاقیت و نوآوری خود را بروز دهند. این امر اهمیت سرمایه‌گذاری سازمان‌ها در بهبود شرایط کاری و فراهم‌آوردن فرصت‌های مناسب برای رشد و توسعه فردی کارکنان را برجسته می‌سازد. در کنار عوامل فردی و محیطی، تغییرات اجتماعی-فرهنگی سازمان نیز سهم مهمی در تبیین رفتار نوآورانه کارکنان داشت. نتایج نشان داد هرچه سازمان‌ها بیشتر پذیرای تحولات اجتماعی و فرهنگی باشند و فرهنگ نوآوری را در ارزش‌ها و هنجارهای خود نهادینه کنند، زمینه بروز رفتار نوآورانه در کارکنان تقویت می‌شود. این یافته ضرورت ایجاد فرهنگ سازمانی یادگیرنده و نوآور و مدیریت فعالانه تحولات اجتماعی درون و بیرون سازمان را تأکید می‌کند. تحلیل داده‌ها از طریق مدل‌سازی معادلات ساختاری (SEM)، نشان‌داد که مدل مفهومی پژوهش از برازش مناسبی برخوردار است و شاخص‌های CFI ، $RMSEA$ ، و نسبت کای‌دو به درجه آزادی، همگی در محدوده‌های استاندارد قرار داشتند. این امر اعتبار نظری مدل و هم‌خوانی داده‌های گردآوری شده با روابط فرض شده را تأیید می‌کند و امکان بهره‌گیری از این مدل در موقعیت‌های مشابه را فراهم می‌سازد. همچنین، پایایی پرسش‌نامه‌ها با مقادیر آلفای کرونباخ بالاتر از $0/7$ تأیید شد که نشان‌دهنده انسجام و اعتبار ابزارهای گردآوری داده است و صحت استنتاج‌های پژوهش را تقویت می‌کند. در مجموع، نتایج پژوهش حاکی از آن است که توسعه مهارت‌های خودانضباطی در کارکنان، همراه با ایجاد بسترهای محیطی حمایت‌گر و مدیریت مؤثر تغییرات اجتماعی-فرهنگی، به صورت هم‌افزا می‌تواند رفتار نوآورانه کارکنان را ارتقاء دهد. در نتیجه،

سازمان‌ها باید علاوه بر آموزش و پرورش فردی، به اصلاح ساختارهای محیطی و تقویت فرهنگ سازمانی نیز توجه ویژه داشته باشند تا ظرفیت نوآوری کارکنان به حداکثر برسد. از منظر کاربردی، پیشنهاد می‌شود مدیران منابع انسانی برنامه‌های آموزشی برای ارتقای مهارت‌های خودانضباطی کارکنان طراحی و اجرا کنند و در کنار آن، سیاست‌ها و فرایندهایی برای ایجاد محیطی باز، ایمن و حمایت‌گر در پیش بگیرند. همچنین، نهادینه‌سازی فرهنگ نوآوری و توجه مستمر به تحولات اجتماعی، می‌تواند انگیزه و توان کارکنان برای ارائه ایده‌های خلاقانه را افزایش دهد. این پژوهش با تأکید بر بُعد فردی، محیطی و اجتماعی-فرهنگی، مدلی جامع برای تبیین رفتار نوآورانه کارکنان ارائه می‌دهد. یافته‌های آن می‌تواند مبنای تدوین استراتژی‌های مدیریتی در جهت ارتقای نوآوری سازمانی قرار گیرد و مسیر را برای پژوهش‌های آتی در این حوزه، به‌ویژه در سایر بخش‌های خدماتی و صنایع مختلف، هموار سازد.

منابع

- آقاجانی، مینا. مهدا، علی. (۱۳۹۸). *تأثیر رهبری تحول‌آفرین بر رفتار شهروندی سازمانی و رفتارهای نوآورانه در کارکنان دانشگاه آزاد اصفهان: نقش میانجی‌گرانه ائتبیاق شغلی*. فصلنامه علمی پژوهشی-دانش و پژوهش در روان‌شناسی کاربردی، دوره ۲۰، شماره ۱، ۳۵-۴۶.
- پهلوان‌روی، مهرآفاق. نا صری، بهاره. (۱۴۰۰). *بررسی رابطه بین اینرسی سازمانی و نوآوری با نقش میانجی ائتبیاق شغلی کارکنان تأمین اجتماعی*. فصلنامه علمی پژوهشی-مطالعات مدیریت و توسعه پایدار، دوره ۱، شماره ۲، ۹۵-۱۱۹.
- تابلی، حمید. ابراهیم‌زاده، یحیی. (۱۳۹۵). *بررسی راهکارهای تقویت وجدان کاری و انضباط اجتماعی در کارکنان و رابطه آن با بهره‌وری (مطالعه موردی: کارکنان بانک‌های دولتی شهرستان ارومیه)*. هفتمین کنفرانس بین‌المللی اقتصاد و مدیریت، فالون-سوئد، ۱-۱۲.
- فروتنی، زهرا. بحرانی، عطیه. (۱۳۸۷). *از مضابط اجتماعی در سازمان: رویکردی پژوهشی*. فصلنامه علمی پژوهشی-پژوهش‌های مدیریت در ایران، دوره ۱۲، شماره ۱، ۱۸۹-۲۱۸.
- Lian, Huiwen. Yam, Kai Chi Ferris, D. Lance. Brown, Douglas. (2017). *Self-Control At Work*. Journal Of Academy Of Management Annals, 11(2): 703-732.
- Zhao, Xiaoyang. Yi, Changjun. Chen, Chusheng. (2022). *How To Stimulate Employees' Innovative Behavior: Internal Social Capital, Workplace Friendship And Innovative Identity*. Journal Of Frontiers In Psychology, 13:1-12.
- Demerouti, Evangelia. Roth, Colin. Ebner, Katharina. Soucek, Roman. Moser, Klaus. (2024). *Toward A Better Understanding Of Self-Regulation Promoting Interventions: When Performance Management And Job Crafting Meet*. Journal Of Human Resource Management, 63(5): 849-867.
- Dongxian, Liao. Batool, Hira. (2024). *Influence Of Distributed Leadership On Employee Innovative Behaviour: The Mediating Role Of Psychological Empowerment*. Journal Of Innovation And Entrepreneurship, 13(82): 1-21.
- He, Pei-Xu. Wu, Tung-Ju. Zhao, Hong-Dan. Yang, Yang. (2019). *How To Motivate Employees For Sustained Innovation Behavior In Job Stressors? A Cross-Level Analysis Of Organizational Innovation Climate*. International Journal Of Environmental Research And Public Health, 16(23): 1-14.
- Liu, Qiang. Tong, Yuqiong. (2022). *Employee Growth Mindset And Innovative Behavior: The Roles Of Employee Strengths Use And Strengths-Based Leadership*. Journal Of Frontiers in Psychology, 13:1-12.
- Saleh Alshebami, Ali. (2021). *The Influence Of Psychological Capital On Employees' Innovative Behavior: Mediating Role Of Employees' Innovative Intention And Employees' Job Satisfaction*. Journal Of SAGE Open, 11(3): 1-14.
- Su, Xiaofeng. Jiang, Xiaoli. Lin, Wenhe. Xu, Anxin. Zheng, Qiujin. (2022). *Organizational Innovative Climate And Employees' Improvisational Behavior: The Mediating Role Of Psychological Safety And The Moderating Role Of Creative Self-Efficacy*. Journal Of SAGE Open, 12(4): 1-12.
- Viitala, Riitta. Laiho, Maarit. Pajuoja, Maria. Henttonen, Kaisa. (2023). *Managerial Coaching And Employees' Innovative Work Behavior: The Mediating Effect Of Work Engagement*. European Journal Of Innovation Management. 1-14.
- Zhao, Guolong Luan, Yuxiang. Ding, He. Zhou Zixiang. (2022). *Job Control And Employee Innovative Behavior: A Moderated Mediation Model*. Journal Of Frontiers In Psychology, 13, 1-8.

Type Of Article (Research Article)

Evaluation Of The Social Efficiency Model Of Students Based On Uncertainty Tolerance And Psychological Adaptability With The Mediating Role Of Resilience

*Saeed Irani: Department of Sociology, Tehran Branch, Payame Noor University, Tehran, Iran.

Aylin Farzan: Department of Sociology, Ta.C., Islamic Azad University, Tabriz, Iran.

Samereh Ziraki: Department of Curriculum Planning, Mara.C., Islamic Azad University, Marand, Iran.

Fatemeh Kangari: Department of Curriculum Planning, Mara.C., Islamic Azad University, Marand, Iran.

Article Einfo

Received: 2024/07/25
Accepted: 2025/02/21
PP: 90-100.

Keywords:

Social Efficiency
Students
Uncertainty
Psychological Adaptability
Resilience

Abstract

The aim of the present study is to evaluate the social efficiency model of students with regard to uncertainty tolerance and psychological adaptability, considering the mediating role of resilience. This research is descriptive-correlational in nature. The statistical population includes all students in Tabriz County, which, according to the statistics of the Education Department in 2023, comprises a total of 692,868 individuals. Using Cochran's formula, the sample size was calculated to be 330; however, considering the possibility of sample attrition, 400 individuals were selected. Sampling was conducted using a multi-stage cluster method. Data collection tools included the Social Efficiency Questionnaire, the Uncertainty Tolerance Questionnaire, the Cognitive Flexibility Inventory, and the Resilience Scale. SPSS software was used for descriptive statistics, and AMOS software was employed to test the hypotheses using structural equation modeling. The results indicated that the Sobel test statistic for the path "uncertainty tolerance → resilience → social efficiency" was 10.459 with a p-value less than 0.05, indicating a statistically significant indirect effect. Likewise, the Sobel test statistic for the path "psychological adaptability → resilience → social efficiency" was 17.135 with a p-value less than 0.05, also indicating a significant indirect effect.

Citation: Irani, Saeed. Farzan, Aylin. Ziraki, Samereh. Kangari, Fatemeh. (2025). Evaluation Of The Social Efficiency Model Of Students Based On Uncertainty Tolerance And Psychological Adaptability With The Mediating Role Of Resilience. *Journal Of Socio-Cultural Changes*, 22(2; Ser. 86): 90-100.

DOI:

*Corresponding Author: Saeed Irani

E-mail Address: saeed.irani7@gmail.com

Tel: +98949216093

Extended Abstract

Introduction

In the turbulent and unpredictable conditions of the contemporary world, psychological and social competencies—especially among students—play a fundamental role in academic success, social adaptation, and personal growth. Social efficiency, as a manifestation of effective interaction among cognitive, emotional, and behavioral dimensions, is closely linked to variables such as uncertainty tolerance and psychological adaptability. Uncertainty tolerance enhances mental flexibility, enabling individuals to cope effectively with ambiguous situations, while psychological adaptability allows for the regulation of effective emotional and behavioral responses in the face of challenges. In this context, resilience acts as a mediating variable, playing a key role in connecting these factors with social efficiency and facilitating effective coping with academic and social pressures. The present study aims to explain the social efficiency model of students by examining the structural relationships between uncertainty tolerance, psychological adaptability, and resilience.

Methodology

This applied research employs a descriptive-correlational design to investigate the social efficiency model of students based on uncertainty tolerance and psychological adaptability, with the mediating role of resilience among students in Tabriz city. A sample of 400 students was selected from a population of 692,868 students using a multi-stage cluster sampling method. Data were collected using four standardized instruments: the Social Efficiency Questionnaire (47 items, four components), the Uncertainty Tolerance Questionnaire (16 items, three components), the Cognitive Flexibility Inventory (CFI) (20 items), and the Resilience Scale (25 items, five components). The reliability of the instruments was confirmed with satisfactory Cronbach's alpha coefficients. Data analysis was conducted using SPSS 22 for descriptive statistics and AMOS 22 for inferential statistics through structural equation modeling.

Results and Discussion

The results indicated that psychological variables, including uncertainty tolerance and psychological adaptability, have a significant and meaningful role in predicting students' social efficiency. Statistical analyses confirmed that these variables, in addition to their direct effects, influence social efficiency indirectly through the mediation of resilience. In other words, resilience, as a mediating construct, facilitates the impact of uncertainty tolerance and psychological adaptability on social efficiency. Furthermore, the findings showed that the data met normal distribution assumptions and that the conceptual model demonstrated good structural and measurement fit and reliability. Therefore, resilience as a key psychological capacity can significantly contribute to improving students' social behaviors and interpersonal interactions. The findings emphasize that enhancing students' uncertainty tolerance and psychological adaptability, especially through strengthening resilience, plays an important role in increasing their social efficiency. Resilience, as a mediator, amplifies the positive effects of these two variables on students' social interactions and psychological skills, thereby fostering better mental health and social functioning. Consequently, it is recommended that intervention and educational programs focus on enhancing resilience and coping skills to effectively promote students' psychological and social capacities. Such an approach can play a critical role in improving students' psycho-social quality of life and academic success and assist educational policymakers in developing supportive strategies for promoting students' mental and social well-being.

ارزیابی مدل کارآمدی اجتماعی دانش آموزان براساس تحمل عدم قطعیت و سازگاری روانی با نقش میانجی تاب آوری

*سعید ایرانی: گروه جامعه‌شناسی، واحد تهران، دانشگاه پیام‌نور، تهران، ایران.

ایلین فرزانه: گروه جامعه‌شناسی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران.

سامره زیرکی: گروه برنامه‌ریزی درسی، واحد مرند، دانشگاه آزاد اسلامی، مرند، ایران.

فاطمه کنگری: گروه برنامه‌ریزی درسی، واحد مرند، دانشگاه آزاد اسلامی، مرند، ایران.

چکیده	اطلاعات مقاله
هدف پژوهش حاضر، ارزیابی مدل کارآمدی اجتماعی دانش آموزان با توجه به تحمل عدم قطعیت و سازگاری روانی و بادر نظر گرفتن نقش میانجی تاب آوری است. این مطالعه از نوع توصیفی-همبستگی می‌باشد. جامعه آماری پژوهش شامل تمامی دانش آموزان شهرستان تبریز است که براساس آمار اداره آموزش و پرورش در سال ۱۴۰۲ شمسی، جمعیتی برابر با ۶۹۲/۸۶۸ نفر را شامل می‌شود. حجم نمونه با استفاده از فرمول کوکران، ۳۳۰ نفر محاسبه شد که بادر نظر گرفتن احتمال ریزش نمونه، ۴۰۰ نفر انتخاب گردید. نمونه‌گیری به روش خوشه‌ای چندمرحله‌ای انجام گرفت. ابزارهای گردآوری اطلاعات شامل پرسش‌نامه‌های کارآمدی اجتماعی، تحمل عدم قطعیت، سازگاری شناختی و تاب آوری می‌باشند. برای تحلیل داده‌ها از نرم‌افزار SPSS جهت آمار توصیفی و AMOS برای آزمون فرضیه‌ها با بهره‌گیری از مدل سازی معادلات ساختاری استفاده شد. نتایج نشان داد که مقدار آماره سوبل برای مسیر «تحمل عدم قطعیت → تاب آوری → کارآمدی اجتماعی»، برابر با ۱۰/۴۵۹ و مقدار p کمتر از ۰/۰۵ است که بیانگر معناداری اثر غیرمستقیم می‌باشد. همچنین، آماره سوبل برای مسیر «سازگاری روانی → تاب آوری → کارآمدی اجتماعی»، برابر با ۱۷/۱۳۵ و مقدار p کمتر از ۰/۰۵ بوده که نشان‌دهنده معناداری این اثر غیرمستقیم است.	تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۰۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۰۳ شماره صفحات: ۹۰-۱۰۰

واژگان کلیدی:

کارآمدی اجتماعی
دانش آموزان
عدم قطعیت
سازگاری روانی
تاب آوری

استناد: ایرانی، سعید. فرزانه، ایلین. زیرکی، سامره. کنگری، فاطمه. (۱۴۰۴). ارزیابی مدل کارآمدی اجتماعی دانش آموزان براساس تحمل عدم قطعیت و سازگاری روانی با نقش میانجی تاب آوری. فصلنامه تغییرات اجتماعی-فرهنگی، دوره ۲۲، شماره ۲؛ (پیاپی ۸۶)، ۹۰-۱۰۰.

DOI:

*نویسنده مسئول: سعید ایرانی

آدرس پست الکترونیک: saeed.irani7@gmail.com

تلفن: ۰۹۴۹۲۱۶۰۹۳

مقدمه

در جهان پرتلاطم معاصر که با سرعتی بی‌سابقه در حال دگرگونی و پیچیده‌تر شدن است، چالش‌های روان‌شناختی، اجتماعی و فرهنگی بیش از گذشته بر مسیر رشد و شکوفایی افراد تأثیرگذار شده‌اند. دگرگونی‌های ساختاری در نظام‌های اجتماعی و اقتصادی، در کنار گسترش نامعلومی‌ها و پیش‌بینی‌ناپذیری‌های روزافزون، زمینه‌ای فراهم آورده‌اند که در آن، توانمندی‌های روانی و اجتماعی افراد به یکی از تعیین‌کننده‌ترین عوامل در موفقیت تحصیلی، سازگاری اجتماعی و رشد فردی مبدل گشته‌اند (فیضی و دیگران، ۱۳۹۱: ۲۷۷). کارآمدی اجتماعی در ساده‌ترین تعریف خود، نشانگر قابلیت فرد در برقراری تعامل‌های مؤثر، حل مسائل پیچیده اجتماعی، و ایفای نقش فعال و مسئولانه در جامعه است (مصلح، فرید، ۱۴۰۰: ۱۲۵). با این حال، این سازه صرفاً محدود به مهارت‌های بین‌فردی نیست، بلکه تجلی یکپارچگی ابعاد شناختی، هیجانی، و رفتاری فرد در تعامل با محیط اجتماعی می‌باشد (حوصله‌دار صابر، صفری، اکبری‌گوایی، ۱۴۰۰: ۵۵). در محیط‌های آموزشی، به‌ویژه در میان دانش‌آموزان، کارآمدی اجتماعی نه تنها با موفقیت تحصیلی در ارتباط است، بلکه عاملی اساسی در شکل‌گیری هویت، تاب‌آوری در برابر فشارهای تحصیلی، و مهارت‌های زندگی مؤثر تلقی می‌شود. به‌طور خاص، دو متغیر روان‌شناختی مهم، یعنی تحمل عدم قطعیت و سازگاری روانی، به‌عنوان عواملی زمینه‌ساز و تقویت‌کننده کارآمدی اجتماعی، نقش بارزی ایفاء می‌کنند. تحمل عدم قطعیت به‌سان توانایی فرد در مواجهه با موقعیت‌های مبهم و ناپایدار تعریف می‌شود و با فراهم‌آوردن انعطاف‌پذیری ذهنی و کاهش واکنش‌های هیجانی منفی در برابر شرایط ناشناخته، بستری مناسب برای تصمیم‌گیری‌های سنجیده و تعامل مؤثر فراهم می‌سازد. ازسوی، سازگاری روانی که نشان‌دهنده انعطاف‌پذیری فرد در تنظیم پاسخ‌های هیجانی و رفتاری متناسب با ارزش‌ها و موقعیت‌های جدید است، به فرد کمک می‌کند تا در شرایط استرس‌زا عملکرد مطلوبی از خود نشان دهد و از آسیب‌های روانی مصون بماند. در این بین، تاب‌آوری به‌عنوان سازه‌ای میانجی و تقویتی، حلقه ارتباطی میان تحمل عدم قطعیت، سازگاری روانی و کارآمدی اجتماعی را تشکیل می‌دهد. تاب‌آوری به فرد امکان می‌دهد تا پس از مواجهه با ناکامی‌ها، فشارها و بحران‌ها، نه تنها به تعادل روانی بازگردد، بلکه از تجارب منفی برای رشد، یادگیری و ارتقاء شخصیتی بهره‌گیرد. این ظرفیت روان‌شناختی، عامل مهمی در تسهیل رفتارهای سازگارانه، گسترش مهارت‌های مقابله‌ای و در نهایت دستیابی به سطوح بالاتری از کارآمدی اجتماعی است. پژوهش حاضر در پی آن است تا با تلفیق نظریه‌های روان‌شناختی و شواهد تجربی، به بررسی روابط ساختاری بین این متغیرها پرداخته و مدلی کارآمد برای تبیین کارآمدی اجتماعی دانش‌آموزان براساس تحمل عدم قطعیت و سازگاری روانی با نقش میانجی تاب‌آوری ارائه دهد.

— پرسش پژوهش

۱. مناسب‌ترین مدل برای تبیین کارآمدی اجتماعی دانش‌آموزان براساس تحمل عدم قطعیت، سازگاری روانی و تاب‌آوری کدام است؟

پیشینه تحقیق

محمد سلطانی‌زاده، سارا مرتضویان و زهره لطیفی (۱۴۰۲)، در پژوهش «پیش‌بینی اهمال‌کاری تحصیلی براساس تاب‌آوری تحصیلی، عدم تحمل بالاتکلیفی، کمال‌گرایی مثبت و منفی: نقش واسطه‌ای اجتناب تجربه‌ای» با بهره‌مندی از روش توصیفی-هم‌بستگی، مبتنی بر مدل سازی معادلات ساختاری است. شرکت‌کنندگان دانشجویان دانشگاه پیام‌نور اصفهان که در دسترس بودند انتخاب شدند. داده‌ها با استفاده از ۳ ابزار شامل مقیاس عدم تحمل بالاتکلیفی، پرسش‌نامه اجتناب تجربه‌ای و پرسش‌نامه کمال‌گرایی مثبت و منفی گردآوری شد. یافته‌ها نشان داد که عدم تحمل بالاتکلیفی هم‌بستگی مثبت با کمال‌گرایی مثبت و هم‌بستگی منفی با کمال‌گرایی مثبت دارد، و این روابط از طریق متغیر میانجی اجتناب تجربه‌ای تقویت می‌شوند. نتیجه این پژوهش تأکید دارد که فرایندهای هیجانی و شناختی میانجی می‌توانند نقش مهمی در اثرگذاری عدم تحمل بالاتکلیفی بر متغیرهای روان‌شناختی دیگر ایفاء کنند (سلطانی‌زاده، مرتضویان، لطیفی، ۱۴۰۲: ۶۷-۴۹). نوشین پرماسی به‌اتفاق (۱۴۰۱)، در بررسی «اثر بخشی برنامه آموزشی ادراک از محیط مدرسه بر تاب‌آوری و سازگاری اجتماعی دانش‌آموزان دختر»؛ پژوهش از نوع نیمه‌تجربی با طرح پیش‌آزمون و پس‌آزمون با گروه کنترل بود. جامعه آماری شامل دانش‌آموزان دوره دوم متوسطه شهر بوکان که به روش نمونه‌گیری در دسترس انتخاب شدند.

ابزارهای مورد استفاده شامل پرسش‌نامه تاب‌آوری و سازگاری اجتماعی بود. پس از اجرای ۸ جلسه مداخله آموزشی، نتایج تحلیل کوواریانس نشان داد که این آموزش به‌طور معناداری موجب افزایش سطح تاب‌آوری و همچنین بهبود سازگاری اجتماعی در دانش‌آموزان گروه آزمایش شده است. این یافته حاکی از آن است که تاب‌آوری می‌تواند به‌عنوان یک سازوکار مؤثر برای ارتقاء کیفیت روابط اجتماعی و روانی دانش‌آموزان عمل کند (پرماسی و دیگران، ۱۴۰۱: ۱۱-۱). شیواوشیو شو^۱ و همکاران (۲۰۲۳)، با عنوان “The Chain Mediating Role Of Psychological Resilience And Neuroticism Between Intolerance Of Uncertainty And Perceived Stress Among Medical University Students In Southwest China” به بررسی نقش میانجی‌گری زنجیره‌ای تاب‌آوری روان‌شناختی و نوروتسیسم (عصب‌گرایی)، در رابطه میان عدم تحمل بلاتکلیفی و استرس ادراک‌شده پرداخت‌اند. و با شرکت ۶۷۲ دانشجو چینی انجام شده، از ابزارهایی مانند مقیاس عدم تحمل بلاتکلیفی (IUS)، مقیاس تاب‌آوری کانر و دیوید سون، مقیاس نوروتسیسم (NEO) و مقیاس استرس ادراک‌شده (PSS)، استفاده شده است. تحلیل مدل معادلات ساختاری نشان داد که بین عدم تحمل بلاتکلیفی و استرس ادراک‌شده یک رابطه غیرمستقیم معنادار وجود دارد که از طریق کاهش تاب‌آوری و افزایش عصب‌گرایی شکل می‌گیرد. به عبارت دیگر، افرادی که توان تحمل شرایط مبهم و غیرقطعی را ندارند، معمولاً از سطح تاب‌آوری پایین‌تری برخوردارند و این کاهش تاب‌آوری، احتمال بروز ویژگی‌های روان‌رنجورانه (مانند اضطراب و واکنش‌پذیری هیجانی)، را افزایش داده و در نهایت منجر به افزایش استرس ادراک‌شده می‌شود. این پژوهش به‌خوبی نشان می‌دهد که تاب‌آوری به‌عنوان یک متغیر میانجی در مسیر اثرگذاری تحمل بلاتکلیفی بر پیامدهای منفی روان‌شناختی نقش دارد (Xu et al., 2023: 1-9).

ادبیات و مبانی نظری

کارآمدی اجتماعی به توانایی فرد برای برقراری روابط مؤثر با دیگران، درک موقعیت‌های اجتماعی، حل تعارضات بین‌فردی، و مشارکت فعال در امور اجتماعی اطلاق می‌شود. در نظریه‌های تحول‌نگر، این مفهوم به‌عنوان شاخصی از رشد روانی-اجتماعی افراد و به‌ویژه نوجوانان در نظر گرفته می‌شود (خالق‌خواه و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۵۵). آلبرت بندورا^۲ (۱۹۹۷م)، در نظریه خودکارآمدی، بر نقش باور به توانمندی در اجرای رفتارهای موفق تأکید دارد که می‌تواند به‌صورت مشخص در تعاملات اجتماعی نیز نمود یابد. کارآمدی اجتماعی دانش‌آموزان برپایه عواملی همچون خودآگاهی، آگاهی اجتماعی، تنظیم هیجانات، مهارت‌های ارتباطی، و مسئولیت‌پذیری اجتماعی بنا شده است (قنبری، پورشهریاری، ۱۳۹۵: ۸۲). اهمیت این سازه در محیط‌های مدرسه‌ای به‌ویژه در مواجهه با تنش‌ها، قلدری، اضطراب تحصیلی و کاهش انگیزه تحصیلی بیش‌ازپیش آشکار شده است. تحمل عدم قطعیت، سازه‌ای روان‌شناختی است که به میزان توانایی فرد در پذیرش شرایط مبهم، متغیر و غیرقابل پیش‌بینی اشاره دارد (شاطریان محمدی، عزیزاده، نیکوکار، ۱۳۹۲: ۳۳). افراد با سطح بالای تحمل عدم قطعیت، از انعطاف‌پذیری شناختی بیشتری برخوردار بوده و در تصمیم‌گیری و حل مسئله عملکرد بهتری دارند. در مقابل، افراد دارای تحمل پایین، بیشتر مستعد اضطراب، اجتناب، و ارزیابی‌های منفی از آینده هستند. *النا آنتوناکوپولو*^۳ (۲۰۰۹م)، بیان می‌کند که این توانایی می‌تواند به‌عنوان یک مهارت پایه‌ای در محیط‌های آموزشی مدنظر قرار گیرد، چراکه بسیاری از موقعیت‌های مدرسه‌ای با ابهام و فشارهای روانی همراه هستند (سلیمانی، شیخ‌الاسلامی، موسوی، ۱۳۹۵: ۱۰۵). طوری که تحمل عدم قطعیت می‌تواند به کاهش رفتارهای اجتنابی، افزایش انگیزه کاوش و پذیرش تفاوت‌ها منجر شود و از این مسیر، کارآمدی اجتماعی را ارتقاء بخشد (Barrett et al., 2013: 689). سازگاری روانی که در ادبیات (ACT)^۴، نیز جایگاه برجسته‌ای دارد، به توانایی فرد برای زیستن در لحظه حال، پذیرش هیجانات منفی و عمل هدفمند مبتنی بر ارزش‌ها گفته می‌شود (ابراهیمی‌بادشتیانی، طلایی، حبیب، ۱۴۰۳: ۱۰۵). این سازه، برخلاف انعطاف‌ناپذیری روان‌شناختی که بر اجتناب تجربی و همجوشی شناختی استوار است، به‌عنوان عاملی مهم در عملکرد بهنجار روانی در نظر گرفته می‌شود (دبده، ۱۴۰۰: ۷۹-۴۷). درواقع، سازگاری روانی توانایی انطباق با چالش‌های محیطی را افزایش داده و با تقویت منابع درونی، افراد را برای رویارویی با موقعیت‌های تهدیدآمیز آماده می‌سازد. از این رو، سازگاری روانی نه تنها خود عاملی تسهیل‌گر در کارآمدی اجتماعی است، بلکه می‌تواند زمینه‌ساز شکل‌گیری تاب‌آوری نیز باشد.

^۱ Xiaoxiao Xu

^۲ Albert Bandura

^۳ Elena P. Antonacopoulou

^۴ Acceptance And Commitment Therapy

(کوزولین، ۱۳۹۲: ۲۸). تاب‌آوری مفهومی چندوجهی است که به ظرفیت روانی فرد برای بازگشت به تعادل پس از رویدادهای تنش‌زا یا آسیب‌زا اشاره دارد. نورمن گارمزی^۵ و آن‌اس. ماستن^۶ (۲۰۱۶م) و کاترین ام. کانر^۷ و جانان آر. تی. دیویدسون^۸ (۲۰۰۳م)، تاب‌آوری را نه به عنوان ویژگی‌ای ثابت، بلکه به مثابه فرایندی پویا در پاسخ به شرایط تهدیدآمیز توصیف می‌کنند. براین اساس، افراد تاب‌آور نه تنها مقاومت بیشتری در برابر فشارها دارند، بلکه از رویدادهای منفی برای رشد روانی بهره می‌برند (غفاری، عباس‌زاده، ۱۳۹۷: ۸۵). به‌بیانی، تاب‌آوری به عنوان عاملی پیش‌بین در سلامت روان و عملکرد اجتماعی نوجوانان معرفی شده است. همچنین شواهد حاکی از آن است که تاب‌آوری نقش میانجی بین متغیرهایی چون سازگاری روانی و کارآمدی اجتماعی ایفاء می‌کند و می‌تواند مسیر اثرگذاری تحمل عدم قطعیت را نیز تعدیل کند.

مواد و روش تحقیق

این پژوهش که از نظر هدف، کاربردی و از نظر روش، توصیفی-هم‌بستگی است، با استفاده از فرضیه‌های مشخص، به بررسی ارزیابی مدل کارآمدی اجتماعی دانش‌آموزان براساس تحمل عدم قطعیت و سازگاری روانی با نقش میانجی تاب‌آوری در بین دانش‌آموزان شهرستان تبریز می‌پردازد. جامعه آماری پژوهش، شامل ۶۹۲/۸۶۸ دانش‌آموز شهرستان تبریز (سال تحصیلی ۱۴۰۲ شمسی، براساس آمار اداره آموزش و پرورش)، می‌باشد برپایه (جدول ۱).

جدول ۱. جامعه آماری گستره مطالعه- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

تعداد مدارس: ۸/۰۷۷ مدرسه
تعداد کلاس درس: ۳۲/۸۱۳ کلاس
تعداد کل دانش‌آموزان: ۶۹۲/۸۶۸ نفر
تعداد دانش‌آموزان دختر: ۳۳۹/۲۷۸ نفر
تعداد دانش‌آموزان پسر: ۳۵۳/۵۹۰ نفر

حجم نمونه با استفاده از فرمول کوکران و با در نظر گرفتن سطح خطای ۵٪ و ضریب اطمینان ۹۵٪، برابر با ۳۳۰ نفر محاسبه شد. با احتساب ۴۰۰ نفر جهت جبران احتمالی ریزش نمونه، از روش نمونه‌گیری خوشه‌ای چندمرحله‌ای، داده‌ها جمع‌آوری گردیدند. ابزار جمع‌آوری اطلاعات شامل پرسش‌نامه‌های به‌قرار: (پرسش‌نامه کارآمدی اجتماعی)؛ هر سؤال دارای ۷ گزینه شامل: کاملاً موافقم، موافقم، تاحدی موافقم، نظری ندارم، تاحدی مخالفم، مخالفم و کاملاً مخالفم، می‌باشد و آزمودنی باید گزینه‌ای را انتخاب کند که بیشتر بیانگر احساسات و نظرات او باشد. روش نمره‌گذاری به شیوه لیکرتی بوده و از سیستم ۷ تا ۱ پیروی می‌کند؛ به این ترتیب که اگر آزمودنی گزینه کاملاً مخالفم را انتخاب کند نمره ۱، مخالفم نمره ۲، تاحدی مخالفم ۳، نظری ندارم ۴، تاحدی موافقم ۵، موافقم ۶ و کاملاً موافقم نمره ۷ می‌گیرد. همچنین سؤالات شماره ۳، ۴، ۵، ۶، ۸، ۹، ۱۱، ۱۲، ۱۵، ۱۶، ۲۱، ۲۵، ۲۶، ۲۸، ۳۲، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۴۳، ۴۴ و ۴۵ به صورت معکوس نمره‌گذاری می‌شود، به این صورت که به کاملاً موافقم نمره ۱ و به کاملاً مخالفم نمره ۷ تعلق می‌گیرد. پرسش‌نامه شامل: ۴ مؤلفه عامل مهارت‌های رفتاری (۳۴ گویه، طیف نمره‌دهی ۲۳۸-۳۴)، عامل آمایه‌های انگیزش و انتظارات (۷ گویه، طیف نمره‌دهی ۴۹-۷)، عامل مهارت‌های شناختی (۳ گویه، طیف نمره‌دهی ۳-۲۱)، و عامل کفایت هیجانی (۳ گویه، طیف نمره‌دهی ۳-۲۱)، می‌باشد. در کل پرسش‌نامه ۴۷ گویه دارد. کسب نمره بالا نشان‌دهنده بالابودن کارآمدی اجتماعی و برعکس می‌باشد. (پرسش‌نامه تحمل عدم قطعیت)؛ ۱۶ سؤال و در ۳ بُعد می‌باشد و براساس طیف لیکرت (کاملاً موافقم=۴ تا کاملاً مخالفم=۰)، نمره‌گذاری شده است. در این پژوهش منظور از تحمل عدم قطعیت نمره‌ای است که نمونه مورد مطالعه به سؤالات ۱۶ گویه‌ای پرسش‌نامه تحمل عدم قطعیت می‌دهند. برپایه (جدول ۲).

جدول ۲. تبیین پرسش‌نامه تحمل عدم قطعیت - (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

سؤالات	مؤلفه‌های پرسش‌نامه
۱ تا ۴	تازگی و بداعت

^۵ Norman Garnezy

^۶ Ann S. Masten

^۷ Kathryn M. Connor

^۸ Jonathan R. T. Davidson

۱۳ تا ۵	پیچیدگی
۱۴ تا ۱۶	مسائل غیرقابل حل

پرسش‌نامه سازگاری شناختی (CFI)؛ مشتمل بر ۲۰ سؤال می‌باشد. برای ارزیابی میزان پیشرفت فرد در کار بالینی و غیربالینی و برای ارزیابی میزان پیشرفت فرد در ایجاد تفکر انعطاف‌پذیر در درمان شناختی-رفتاری افسردگی و سایر بیماری‌های روانی به کار می‌رود. این پرسش‌نامه دارای مقیاس ۵ درجه‌ای لیکرت است. (کاملاً مخالف، مخالف، تاحدی مخالف، نه موافق و نه مخالف، تاحدی موافق، موافق، کاملاً موافق: ۷). نمره‌گذاری معکوس: سؤالات ۲، ۴، ۷، ۹، ۱۱ و ۱۷، به‌طور معکوس نمره‌گذاری می‌شود (کاملاً مخالف، مخالف، تاحدی مخالف، نه موافق و نه مخالف، تاحدی موافق، موافق، کاملاً موافق: ۱). (پرسش‌نامه تاب‌آوری)؛ شامل ۲۵ گویه با مقیاس لیکرت ۵ درجه‌ای از ۰ (کاملاً نادرست) تا ۴ (همیشه درست)، بوده و نمره کل آن در دامنه ۰ تا ۱۰۰ قرار می‌گیرد؛ به‌طوری‌که نمرات بالاتر نشانگر تاب‌آوری بیشتر فرد هستند. این پرسش‌نامه دارای ۵ عامل اصلی به‌مثابه تصور کفایت فردی، اعتماد به غرایز، تحمل عاطفه منفی، پذیرش مثبت تغییر و روابط ایمن، و کنترل و معنویت است. پایایی این ابزار با *آلفای کرونباخ* ۰/۸۹ و پایایی بازآزمایی ۰/۸۷ در فاصله ۴ هفته‌ای توسط جانان‌ان آر. تی. کونور^۹ و چارلز دیویدسون^{۱۰}، ابداع این پرسش‌نامه تأیید شده است. همچنین پس از گردآوری داده‌ها برای توصیف و تجزیه و تحلیل داده‌ها از روش آماری استفاده شد. *آمار توصیفی*؛ به‌منظور جمع‌آوری و طبقه‌بندی داده‌ها و محاسبه شاخص‌های آماری از جمله فراوانی نسبی، میانگین، واریانس و انحراف معیار با استفاده از نرم‌افزار SPSS 22، استفاده شد. *آمار استنباطی*؛ در این پژوهش برای آزمون فرضیه‌ها از مدل‌سازی معادلات ساختاری با استفاده از نرم‌افزار Amos 22، بهره گرفته شد.

بحث و یافته‌های تحقیق

در این قسمت ابتدا به بررسی توصیفی متغیرها و سپس به ارزیابی فرضیه‌های پژوهش پرداخته شد. استفاده از آمار توصیفی به‌منظور تلخیص اطلاعات جمع‌آوری شده و شناخت بیشتر متغیرها با استفاده از شاخص‌های آماری مورد بررسی صورت پذیرفته است و هدف آن نیز توصیف، استخراج نکات اساسی و ترکیب داده‌ها به کمک زبان اعداد می‌باشد. در تبیین نتایج تحلیل توصیفی متغیرها برپایه (جدول ۳)، به‌منظور ارزیابی سؤالات لازم است آماره‌های چولگی و کشیدگی متغیرها جهت ارزیابی نرمال بودن توزیع داده‌ها مورد آزمون قرار گیرد.

جدول ۳. نتایج تحلیل توصیفی برای متغیرهای تحقیق- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

متغیر	چولگی	کشیدگی	انحراف معیار	میانگین	بیشترین	کمترین
تاب‌آوری	0/549	-0/616	0/728	3/85	5/000	1/33
تأثیرات معنوی	0/564	-0/874	0/933	4/04	5	1
تصور شایستگی فردی	-0/250	-0/405	0/960	3/75	5	1
اعتماد به غرایز فردی	0/097	-0/555	0/959	3/81	5	1
تحمل عاطفه منفی	-0/307	-0/507	1/052	3/63	5	1
پذیرش مثبت تغییر و روابط ایمن	-0/445	-0/357	0/957	3/74	5	1
کنترل	0/982	-1/156	0/927	4/18	5	1
کارآمدی اجتماعی	0/512	-0/764	0/728	3/96	5/00	1/25
آمایه‌های انگیزشی	1/116	-0/865	0/772	4/17	5	1
مهارت‌های هیجانی	1/240	-0/917	0/864	3/96	5	1
مهارت شناختی	-0/409	-0/365	0/869	3/93	5	1
مهارت رفتاری	0/528	-0/765	0/980	3/80	5	1
تحمل عدم قطعیت	1/247	-0/741	0/662	3/93	5/000	1/000
مسائل غیر قابل حل	0/157	-0/685	1/005	3/75	5	1
تازگی و بدانت	1/246	-1/079	0/917	4/10	5	1
پیچیدگی	1/037	-0/606	0/778	3/97	5	1
سازگاری روانی	1/168	-0/741	0/599	3/91	5/000	1/62
جایگزین رفتارهای انسانی	0/788	-0/878	1/011	3/87	5	1

^۹ Lonathan R.T. Connor

^{۱۰} Charles Davidson

1	5	3/96	0/833	-1/003	1/872	کنترل
1	5	4/06	0/848	-0/739	0/617	جایگزین‌ها

چولگی برآورد شده برای کلیه متغیرها در یک بازه نرمال قرار دارد. جهت تحلیل یافته‌های فوق می‌توان اینگونه بیان نمود که متغیرهای فوق از توزیع نرمال برخوردار بوده و می‌توان در تحلیل عاملی (معادلات ساختاری بارویکرد کواریانس محور)، از سؤالات موردنظر استفاده نمود. به‌طورخاص از آزمون کولموگروف-اسمیرنوف جهت بررسی توزیع داده‌ها استفاده شد برپایه (جدول ۴). باتوجه‌به اینکه داده‌ها نرمال هستند از آزمون‌های پارامتریک استفاده شد.

جدول ۴. آزمون کولموگروف-اسمیرنوف- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

متغیر	سطح معنی‌داری	آماره KS	نتیجه گیری
تاب‌آوری	0/083	0/082	توزیع نرمال
تأثیرات معنوی	0/070	0/229	توزیع نرمال
تصور شایستگی فردی	0/072	0/205	توزیع نرمال
اعتماد به غرایز فردی	0/071	0/214	توزیع نرمال
تحمل عاطفه منفی	0/070	0/225	توزیع نرمال
پذیرش مثبت تغییر و روابط ایمن	0/068	0/212	توزیع نرمال
کنترل	0/078	0/255	توزیع نرمال
کارآمدی اجتماعی	0/068	0/138	توزیع نرمال
آمایش‌های انگیزشی	0/065	0/256	توزیع نرمال
مهارت‌های هیجانی	0/065	0/287	توزیع نرمال
مهارت شناختی	0/072	0/210	توزیع نرمال
مهارت رفتاری	0/069	0/245	توزیع نرمال
تحمل عدم قطعیت	0/078	0/137	توزیع نرمال
مسائل غیر قابل حل	0/068	0/247	توزیع نرمال
تازگی و بدانت	0/068	0/247	توزیع نرمال
پیچیدگی	0/067	0/267	توزیع نرمال
سازگاری روانی	0/086	0/056	توزیع نرمال
جایگزین رفتارهای انسانی	0/071	0/221	توزیع نرمال
کنترل	0/064	0/299	توزیع نرمال
جایگزین‌ها	0/070	0/234	توزیع نرمال

باتوجه‌به اینکه آماره کولموگروف-اسمیرنوف در تمام متغیرها در بازه موردقبول (۱/۹۶- تا ۱/۹۶+)، قرار دارند داده‌ها نرمال بوده و از آنجاکه سطح معناداری (sig)، در تمام موارد از مقدار خطا (۰/۰۵)، بزرگتر است می‌توان ادعا نمود که توزیع داده‌های مربوط به متغیرها نرمال است.

پیش از ارزیابی مدل ساختاری ارائه شده، لازم است معناداری وزن رگرسیونی (بار عاملی)، سازه‌های مختلف پرسش‌نامه و همچنین ابعاد آن‌ها در پیش‌بینی گویه‌های مربوطه، بررسی شده تا از برازندگی مدل‌های اندازه‌گیری و قابل قبول بودن نشان‌گرهای آن‌ها در اندازه‌گیری سازه‌ها اطمینان حاصل شود. این مهم، با استفاده از تکنیک تحلیل عاملی اکتشافی مرتبه دوم (EFA) و نرم‌افزار AMOS، به‌انجام رسید. جهت تعیین پایایی در این پژوهش از شاخص‌های ضریب آلفای کرونباخ معیار پایایی ترکیبی (CR)، استفاده شده است. روایی سؤالات با استفاده از شاخص میانگین واریانس استخراج شده (AVE)، موردتأیید قرار گرفت برپایه (جدول ۵).

جدول ۵. روایی و پایایی سازه- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

متغیر	سطح آماره پایایی مرکب (CR)	ضریب آلفای کرونباخ	میانگین واریانس استخراج شده (AVE)
تاب‌آوری	0/943	0/927	0/857
کارآمدی اجتماعی	0/868	0/798	0/907
تحمل عدم قطعیت	0/860	0/755	0/819
سازگاری روانی	0/935	0/917	0/841

مقدار پایایی ترکیبی متغیرهای تحقیق باتوجه‌به آنکه از مقدار استاندارد ۰/۷ بزرگتر است موردتأیید قرار گرفته است. این امر بیانگر آن است که مدل از نظر اعتبار بیرونی قابل قبول است و می‌توان به ابعاد ساختاری مدل استناد نمود. مطابق با جدول بالا ضریب آلفای کرونباخ برای تمام سازه‌ها موردنظر بالاتر از ۰/۷ است که حاکی از پایایی مناسب مدل دارد. لازم به ذکر است که روایی همگرایی مدل

پژوهش باتوجه به بزرگتر بودن مقادیر واریانس‌های استخراجی برای متغیرها از مقدار ۰/۵ تأیید شد. برپایه (جدول ۶)، مقادیر آماره Z در سطح اطمینان ۰/۹۵ از مقدار بحرانی ۱/۹۶ بزرگتر است که نشان می‌دهد بارهای عاملی برآورد شده معنی‌دار هستند.

جدول ۶. تخمین استاندارد مدل- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

تبیین	متغیر	بار عاملی	مقدار آماره Z	انحراف معیار	سطح معناداری
تاب‌آوری	تأثیرات معنوی	0/687	11/639	0/036	۰/۰۰۱
	تصور شایستگی فردی	0/716	11/382	0/036	۰/۰۰۱
	اعتماد به غرایز فردی	0/749	11/063	0/033	۰/۰۰۱
	تحمل عاطفه منفی	0/739	11/103	0/041	۰/۰۰۱
	پذیرش مثبت تغییر و روابط ایمن	0/790	10/385	0/030	۰/۰۰۱
	کنترل	0/331	12/945	0/058	۰/۰۰۱
کارآمدی اجتماعی	آمایش‌های انگیزشی	0/623	12/079	0/029	۰/۰۰۱
	مهارت‌های هیجانی	0/830	9/240	0/024	۰/۰۰۱
	مهارت شناختی	0/848	8/804	0/023	۰/۰۰۱
	مهارت رفتاری	0/757	10/845	0/036	۰/۰۰۱
تحمل عدم قطعیت	مسائل غیر قابل حل	0/336	12/468	0/072	۰/۰۰۱
	تازگی و بدایت	0/801	3/839	0/082	۰/۰۰۱
	پیش‌بینی	0/636	7/474	0/047	۰/۰۰۱
سازگاری روانی	جایگزین رفتارهای انسانی	0/453	12/169	0/067	۰/۰۰۱
	کنترل	0/612	10/626	0/042	۰/۰۰۱
	جایگزین‌ها	0/821	4/635	0/048	۰/۰۰۱

شاخص‌های نیکویی برازش مدل ساختاری برپایه (جدول ۷)، بوده و تبیین مطلوب را نشان می‌دهد.

جدول ۷. شاخص‌های نیکویی برازش مدل- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

نام شاخص	مقدار مطلوب	مقدار نمایش داده شده در مدل
درجه آزادی (df)	-	۹۹
کای اسکور (χ^2)	$2 df \leq \chi^2 \leq 3 df$	۱۶۳/۲۰۱
کای اسکور بهینه شده (χ^2/df)	از ۳ کمتر	۱/۶۴۸
نیکویی برازش (GFI)	۰/۸ به بالا	۰/۸۳۹
ریشه میانگین مربعات باقی مانده (RMR)	زیر ۰/۰۹	۰/۰۷۷
شاخص برازش تطبیقی (CFI)	۰/۹ به بالا	۰/۹۴۸
ریشه میانگین مربعات خطای برآورد (RMSEA)	زیر ۰/۰۸	۰/۰۴۳
شاخص نیکویی برازش ایجازی (PCFI)	بین ۰/۶ تا ۱	۰/۶۶۴
شاخص برازش ایجازی هنجار شده (PNFI)	بین ۰/۶ تا ۱	۰/۶۳۲

فرضیه اصلی؛ تحمل عدم قطعیت، سازگاری روانی روان شناختی با میانجی‌گری تاب‌آوری بر کارآمدی اجتماعی دانش‌آموزان تأثیر معنی‌داری دارند. به‌منظور ارزیابی این فرضیه ابتدا کلیه روابط مستقیم بین متغیرها موردبررسی قرار می‌گیرد برپایه (جدول ۸)، و سپس با استفاده از آزمون سوبل روابط میانجی موردواکاوی قرار می‌گیرد برپایه (جدول ۹).

جدول ۸. فرضیه اصلی؛ روابط مستقیم بین متغیرها- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

متغیر	ضریب مسیر	مقدار آماره t	P-VALUE
تحمل عدم قطعیت--> کارآمدی اجتماعی	-۰/۱۳۱	۲/۱۲۵	۰/۰۴۶
سازگاری روانی--> کارآمدی اجتماعی	۰/۱۵۴	۲/۳۴۶	۰/۰۳۱
تاب‌آوری--> کارآمدی اجتماعی	۰/۵۲۹	۷/۳۸۵	۰/۰۰۱
تحمل عدم قطعیت--> تاب‌آوری	۰/۴۶۹	۴/۴۰۱	۰/۰۰۱
سازگاری روانی--> تاب‌آوری	۰/۵۷۴	۷/۳۹۹	۰/۰۰۱

جدول ۹. فرضیه اصلی؛ آزمون سوبل و مدل با اثرات مستقیم و میانجی- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

روابط مستقیم	ضریب بتا استاندارد نشده (B)	خطای استاندارد (S.E)	آماره سوبل	P-VALUE
تحمل عدم قطعیت--> تاب‌آوری	0/623	0/049	10/459	0/001
تاب‌آوری--> کارآمدی اجتماعی	0/699	0/038		
سازگاری روانی--> تاب‌آوری	1/131	0/024	17/135	0/001
تاب‌آوری--> کارآمدی اجتماعی	0/699	0/038		

فرضیات فرعی؛ تحمل عدم قطعیت با میانجی‌گری تاب‌آوری بر کارآمدی اجتماعی دانش‌آموزان اثر معناداری دارند. باتوجه‌به اینکه روابط مستقیم بین متغیرها از نظر آماری معنی‌دار است، طوری‌که می‌توان نقش میانجی متغیر تاب‌آوری را موردبررسی قرار داد. از آزمون سوبل جهت ارزیابی این فرضیه استفاده شد برپایه (جدول ۱۰). و در سازگاری روانی روان‌شناختی با میانجی‌گری تاب‌آوری بر کارآمدی اجتماعی دانش‌آموزان اثر معناداری دارند. مبنی‌بر اینکه روابط مستقیم بین متغیرها از نظر آماری معنی‌دار بود می‌توان نقش میانجی متغیر تاب‌آوری را موردتفحص قرار داد. از آزمون سوبل جهت ارزیابی این فرضیه استفاده شد. برپایه (جدول ۱۰).

جدول ۱۰. فرضیه فرعی (۱): آزمون سوبل و مدل با اثرات مستقیم و میانجی- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

روابط مستقیم	ضریب بتا استاندارد نشده (B)	خطای استاندارد (S.E)	آماره سوبل	P-VALUE
تحمل عدم قطعیت--> تاب‌آوری	0/623	0/049	10/459	0/001
تاب‌آوری--> کارآمدی اجتماعی	0/699	0/038		

جدول ۱۱. فرضیه فرعی (۲): آزمون سوبل و مدل با اثرات مستقیم و میانجی- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۳)

روابط مستقیم	ضریب بتا استاندارد نشده (B)	خطای استاندارد (S.E)	آماره سوبل	P-VALUE
سازگاری روانی --> تاب‌آوری	1/131	0/024	17/135	0/001
تاب‌آوری--> کارآمدی اجتماعی	0/699	0/038		

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

یافته‌های حاصل از این پژوهش که در بین دانش‌آموزان شهر تبریز انجام گرفته است، نشان می‌دهد که متغیرهای روان‌شناختی همچون تحمل عدم قطعیت و سازگاری روانی نقش مؤثری در ارتقاء کارآمدی اجتماعی ایفاء می‌کنند. براساس نتایج تحلیل مدل مفهومی، این دو مؤلفه نه تنها به صورت مستقیم با کارآمدی اجتماعی مرتبط هستند، بلکه به واسطه متغیر تاب‌آوری نیز تأثیرگذاری معناداری از خود نشان می‌دهند. تحمل عدم قطعیت، به عنوان یکی از ابعاد مهم ظرفیت روان‌شناختی فرد در مواجهه با موقعیت‌های مبهم و پرتنش، با تسهیل سازوکارهای مقابله‌ای، از جمله افزایش تاب‌آوری، نقش مهمی در بهبود تعاملات اجتماعی دانش‌آموزان دارد. در این مطالعه، مشخص شد که هرچه میزان تحمل عدم قطعیت بالاتر باشد، میزان تاب‌آوری افزایش یافته و در نتیجه، فرد قادر است با موقعیت‌های دشوار به صورت سازگارانه‌تر و مؤثرتر برخورد کند. این موضوع زمینه‌ساز دستیابی به سطح بالاتری از کارآمدی اجتماعی می‌شود. در کنار آن، سازگاری روانی که به توانایی فرد در پذیرش شرایط، انعطاف‌پذیری شناختی و تنظیم رفتار بر اساس ارزش‌ها و مقتضیات موقعیتی اشاره دارد، نیز در تعامل با تاب‌آوری، عاملی تعیین‌کننده در شکل‌گیری رفتارهای اجتماعی سازگارانه تلقی می‌شود. یافته‌ها حاکی از آن است که سازگاری روانی، از طریق ارتقاء تاب‌آوری، به بهبود عملکرد اجتماعی و بین‌فردی دانش‌آموزان منجر می‌شود. تحلیل‌های آماری، به‌ویژه استفاده از آزمون سوبل، نقش میانجی‌گری تاب‌آوری را در روابط بین این متغیرها به‌طور معناداری تأیید کرد. بدین معنا که تاب‌آوری به عنوان یک سازه واسطه‌ای، مسیر تأثیر تحمل عدم قطعیت و سازگاری روانی بر کارآمدی اجتماعی را هموار کرده و با تعدیل اثرات منفی موقعیت‌های تنش‌زا، سبب ارتقاء ظرفیت‌های اجتماعی در دانش‌آموزان شده است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که طراحی برنامه‌های مداخله‌ای و آموزشی با محوریت تاب‌آوری و مهارت‌های اجتماعی می‌تواند نقش مؤثری در بهبود سلامت روان و افزایش کفایت اجتماعی دانش‌آموزان در محیط‌های آموزشی شهر تبریز ایفاء کند. این برنامه‌ها می‌توانند شامل کارگاه‌های گروهی، آموزش مهارت‌های مقابله‌ای، مشاوره روان‌شناختی و فعالیت‌های تقویت‌کننده روابط بین‌فردی باشند. در نهایت، یافته‌های پژوهش حاضر بر اهمیت تدوین سیاست‌های آموزشی مبتنی بر ارتقاء مؤلفه‌های روان‌شناختی تأکید دارند. سیاست‌گذاران و متولیان آموزش و پرورش می‌توانند با توسعه راهبردهای جامع، مبتنی بر تقویت تاب‌آوری، افزایش تحمل ابهام، و ارتقاء سازگاری روان‌شناختی، زمینه‌ساز رشد همه‌جانبه دانش‌آموزان و ارتقاء کیفیت زندگی روانی-اجتماعی آنان در بستر آموزش رسمی شوند.

منابع

- ابراهیمی‌بادشتیانی، فاطمه. طلایی، آویده. حبیب، فرح. (۱۴۰۳). تبیین اصول و معیارهای طراحی مدارس مهارت‌محور. فصلنامه علمی پژوهشی- معمار شهر، دوره ۳، شماره ۱۰، ۱۱۹-۱۰۳.

- پرما سی، نو شین. ساممهر، وحید. مامقادی، کامران. کاکدروی، شایا سرین. (۱۴۰۱). *اثربخشی برنامه آموزشی ادراک از محیط مدرسه بر تاب‌آوری و سازگاری اجتماعی دانش‌آموزان دختر*. هفتمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در مدیریت، روان‌شناسی و آموزش و پرورش، تهران-ایران، ۱۱-۱.
- حوصله‌دار صابر، ریحانه. صفری، حسین. اکبری‌گوایی، بهمن. (۱۴۰۰). *بررسی و تحلیل عوامل کالبدی مؤثر بر نقش ذهنی کودکان از محیط‌های آموزشی (مطالعه موردی: مقطع دوم مدارس ابتدایی شهر رشت)*. فصلنامه علمی پژوهشی-مطالعات محیطی هفت‌حصار، دوره ۱۰، شماره ۳۷، ۶۴-۵۱.
- خالق‌خواه، علی. رضایی‌شریف، علی. زاهدبابلان، عادل. هاشمی، سیده‌زهرا. (۱۳۹۴). *بررسی اثربخشی آموزش یادگیری مشارکتی از نوع جیگ ساو بر خودتنظیمی و انگیزش تحصیلی دانش‌آموزان ابتدایی*. فصلنامه علمی پژوهشی-مطالعات آموزش و یادگیری، دوره ۲، شماره ۲: (پیاپی ۶۹/۱)، ۱۵۴-۱۸۲.
- دبدبه، محمد. (۱۴۰۰). *طراحی براساس ادراک و رفتار انسانی*. چاپ‌اول، تهران: انتشارات طحان‌گستر.
- سلطانی‌زاده، محمد. مرتضویان، سارا. لطیفی، زهره. (۱۴۰۲). *پیش‌بینی افعال کاری تحصیلی بر اساس تاب‌آوری تحصیلی، عدم تحمل بالاترین، کمال‌گرایی مثبت و منفی: نقش واسطه‌ای اجتناب تجربه‌ای*. فصلنامه علمی پژوهشی-مطالعات روان‌شناسی تربیتی، دوره ۲۰، شماره ۵۱، ۶۷-۴۹.
- سلیمانی، اسماعیل. شیخ‌الاسلامی، علی. موسوی، مهناز. (۱۳۹۵). *اثربخشی هوش هیجانی بر کفایت اجتماعی و تنظیم هیجانی دانش‌آموزان زورگو (غیرمنضبط)*. فصلنامه علمی پژوهشی-روان‌شناسی تربیتی، دوره ۱۲، شماره ۴۷، ۱۲۸-۱۰۳.
- شاطریان‌محمدی، فاطمه. عزیززاده، فاطمه. نیکوکار، اعظم. (۱۳۹۲). *تأثیر تحمل ابهام بر باورهای فراشناختی و درگیری تحصیلی دانشجویان*. فصلنامه علمی پژوهشی-راهنمای شناختی در یادگیری، دوره ۱، شماره ۱، ۴۷-۳۱.
- غفاری، اسلام. عباس‌زاده، خداوردی. (۱۳۹۷). *تحلیلی بر رشد شناختی ژان پیاژه*. چاپ‌اول، چارواپماق: انتشارات اخلاق الهی.
- فیضی، آوات. محبوبی، طاهر. زارع، حسین. مصطفایی، علی. (۱۳۹۱). *رابطه هوش شناختی و تحمل ابهام با کارآفرینی در دانشجویان دانشگاه پیام‌نور استان آذربایجان غربی*. فصلنامه علمی پژوهشی-تحقیقات علوم رفتاری، دوره ۱۰، شماره ۴: (پیاپی ۲۵)، ۲۸۴-۲۷۶.
- قنبری، حمیده. پورشریاری، مه‌سیما. (۱۳۹۵). *سبک‌های شیوخ‌طبعی، هوش هیجانی و کفایت اجتماعی در دانشجویان*. فصلنامه علمی پژوهشی اندیشه‌های نوین تربیتی، دوره ۱۲، شماره ۳، ۱۰۸-۷۹.
- کوزولین، آلکس. (۱۳۹۲). *خلوت‌نگه سایه‌ها: روان‌شناسی هنر و سیر و تحول اندیشه‌های ویگوتسکی*. ترجمه حبیب‌الله قاسم‌زاده، چاپ‌اول، تهران: انتشارات ارجمند.
- مصلح، سیدقاسم. فرید، ابولفضل. (۱۴۰۰). *مدل ساختاری رابطه ادراک جو مدرسه و رفتارهای برونی‌سازی شده با نقش واسطه‌ای شایستگی اجتماعی-هیجانی*. فصلنامه علمی پژوهشی-پژوهش‌های علوم شناختی و رفتاری، دوره ۱۱، شماره ۲: (پیاپی ۲۱)، ۱۳۸-۱۲۳.
- Barrett, Peter. Zhang, Yufan. Moffat, Joanne. Kobbacy, Khairy. (2013). *A Holistic, Multi-Level Analysis Identifying The Impact Of Classroom Design On Pupils' Learning*. Journal OF Building And Environment, 59(1): 678-689.
- Xu, Xiaoxiao. Yan, Xiaofan. Zha, Qianhui. Xu, Chen. (2023). *The Chain Mediating Role Of Psychological Resilience And Neuroticism Between Intolerance Of Uncertainty And Perceived Stress Among Medical University Students In Southwest China*. BMC Psychiatry 23(1): 1-9.

Type Of Article (Research Article)

Analysis Of Primary School Teachers' Awareness Of The Fundamental Reform Document And Its Impact On Professional Ethics In The Context Of Cultural And Social Changes

Somayeh Ahmadi Jokar: Department of Educational Sciences, Mal.C., Islamic Azad University, Malayer, Iran.

***Farideh Godarzi:** Department of Educational Sciences, Mal.C., Islamic Azad University, Malayer, Iran.

Article Einfo

Received: 2025 /03/22

Accepted: 2025/06/24

PP: 101-111.

Keywords:

Primary Education
Fundamental Reform Document
Professional Ethics
Cultural And Social Changes
Social Interactions

Abstract

This study examines the level of awareness among primary school teachers regarding the Fundamental Reform Document of Education and its impact on their professional ethics within the context of cultural and social changes. The aim was to analyze the relationship between awareness of the document and components of professional ethics, including educational justice, professional commitment, and ethical upbringing. A mixed-method (qualitative and quantitative) approach was employed. The statistical population included primary school teachers and principals in Malayer during the 2024–2025 academic year. In the qualitative phase, 12 participants were selected through purposive sampling for semi-structured interviews, and the data were analyzed using MAXQDA software. In the quantitative phase, 225 teachers were selected through simple random sampling and completed a researcher-developed questionnaire. The quantitative data were analyzed using SPSS and Smart PLS software, employing t-tests, ANOVA, and structural equation modeling. The results revealed that awareness of the document had a significant positive effect on educational justice ($\beta=0.546$), professional commitment ($\beta=0.338$), and ethical upbringing ($\beta=0.651$), but no significant effect on social interactions ($\beta=0.102$). Therefore, enhancing teachers' awareness of the Fundamental Reform Document can improve their professional ethics and contribute to the overall quality of education.

Citation: Ahmadi Jokar, Somayeh. Godarzi, Farideh. (2025). Analysis Of Primary School Teachers' Awareness Of The Fundamental Reform Document And Its Impact On Professional Ethics In The Context Of Cultural And Social Changes. *Journal Of Socio-Cultural Changes*, 22(2; Ser. 86): 101-111.

DOI:

***Corresponding Author:** Farideh Godarzi

E-mail Address: 4130774832@iau.ir

Tel: +989167749184

Extended Abstract

Introduction

In primary education, which lays the foundation for students' character development, social skills, and academic structure, the role of teachers as key agents in achieving educational goals becomes particularly critical. In this context, teachers' awareness of and adherence to top-level educational documents—especially the Fundamental Reform Document of Education, regarded as the roadmap for the national education system—plays a pivotal role in enhancing educational quality and institutionalizing professional ethics. However, evidence suggests that many primary school teachers lack sufficient familiarity with this document, which may lead to shortcomings in their educational roles, diminished ethical commitment, and reduced instructional quality. In light of these concerns, analyzing the relationship between teachers' level of awareness of the Reform Document and their adherence to principles of professional ethics—particularly in the face of cultural and social transformations—is an essential step toward reconstructing the education system and formulating effective strategies for shaping the future generation.

Methodology

This study employed a mixed-method approach to examine primary school teachers' awareness of the Fundamental Reform Document of Education and its impact on their professional ethics in Malayer during the 2024–2025 academic year. In the qualitative phase, 8 to 12 teachers and principals with relevant expertise and experience were selected using purposive sampling to participate in semi-structured interviews. The data were coded and analyzed thematically using MAXQDA software. In the quantitative phase, the statistical population consisted of all primary school teachers in Malayer, from which a sample was selected through simple random sampling based on standard statistical formulas. Data were collected via standardized questionnaires measuring awareness and professional ethics and analyzed using SPSS. Additionally, the conceptual model was evaluated using Smart PLS software and the partial least squares (PLS) method. Instrument validity was confirmed through expert review and Cronbach's alpha, while the reliability of qualitative analyses was ensured through independent coding. By integrating qualitative and quantitative data, this mixed-method approach offered a comprehensive understanding of how teacher awareness influences professional ethics in the context of cultural and social change.

Results and Discussion

The findings of the study indicate that primary school teachers' awareness of the Fundamental Reform Document is significantly and positively related to key components of their professional ethics, especially educational justice, professional commitment, and the ethical upbringing of students. Thematic analysis of the qualitative data showed that teachers placed strong emphasis on the educational goals outlined in the document and the realization of educational justice, while challenges such as lack of specialized training and workload pressure were identified as major obstacles to full implementation. Structural analysis of the quantitative data using Smart PLS confirmed a direct and significant effect of awareness on professional ethics (e.g., path coefficient of 0.691 for the overall effect of awareness on professional ethics). Among the dimensions assessed, only the relationship between awareness and social interactions was not statistically significant ($p = 0.059$). Model fit indices (SRMR = 0.05, NFI = 0.93, GFI = 0.96) indicated a good fit between the conceptual model and empirical data. The results of this study suggest that teachers' awareness of the Fundamental Reform Document serves as a key factor in enhancing their professional ethics within the primary education setting. The high level of teacher engagement with the document's overarching goals—particularly in areas such as educational justice, professional commitment, and ethical role-modeling—demonstrates that increased awareness correlates with more structured and responsible professional behavior. Nevertheless, obstacles such as insufficient capacity-building programs and systemic pressures negatively affect the full realization of the document's objectives. Therefore, strengthening support structures, designing targeted training programs, and addressing the professional needs of teachers can pave the way for the effective implementation of the document's transformative goals and elevate the quality of education in primary schools.

تحلیل آگاهی معلمان دوره ابتدایی از سند تحول بنیادین و تأثیر آن بر اخلاق حرفه‌ای در بستر تغییرات فرهنگی و اجتماعی

سمیه احمدی جوکار: گروه علوم تربیتی، واحد ملایر، دانشگاه آزاد اسلامی، ملایر، ایران.

*فریده گودرزی: گروه علوم تربیتی، واحد ملایر، دانشگاه آزاد اسلامی، ملایر، ایران.

چکیده	اطلاعات مقاله
این پژوهش به بررسی میزان آگاهی معلمان دوره ابتدایی از سند تحول بنیادین آموزش و پرورش و تأثیر آن بر اخلاق حرفه‌ای آن‌ها در بستر تغییرات فرهنگی و اجتماعی پرداخته است. هدف مطالعه، تحلیل رابطه بین آگاهی از سند و مؤلفه‌های اخلاق حرفه‌ای شامل عدالت آموزشی، تعهد حرفه‌ای و تربیت اخلاقی بود. روش تحقیق آمیخته (کیفی و کمی)، بوده و جامعه آماری شامل معلمان و مدیران دوره ابتدایی شهر ملایر در سال تحصیلی ۱۴۰۳-۱۴۰۴ شمسی، بود. در بخش کیفی، ۱۲ نفر با نمونه‌گیری هدفمند برای مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته انتخاب شدند و داده‌ها با نرم‌افزار MAXQDA تحلیل شدند. در بخش کمی، ۲۲۵ معلم با نمونه‌گیری تصادفی ساده پرسش‌نامه محقق ساخته را تکمیل کردند. داده‌های کمی با نرم‌افزار SPSS و Smart PLS و آزمون‌های t، ANOVA و معادلات ساختاری تحلیل شدند. نتایج نشان داد آگاهی از سند بر عدالت آموزشی ($\beta=0/546$)؛ تعهد حرفه‌ای ($\beta=0/338$)؛ و تربیت اخلاقی ($\beta=0/651$)؛ تأثیر مثبت و معناداری دارد، اما بر تعاملات اجتماعی ($\beta=0/102$)؛ اثر معناداری نداشت. در نتیجه، تقویت آگاهی معلمان از سند تحول بنیادین می‌تواند اخلاق حرفه‌ای آن‌ها را بهبود بخشد و به ارتقای کیفیت آموزش کمک کند.	تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۰۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۰۳ شماره صفحات: ۱۱۱-۱۰۱ واژگان کلیدی: - دوره ابتدایی - سند تحول بنیادین - اخلاق حرفه‌ای - تغییرات فرهنگی و اجتماعی - تعاملات اجتماعی

استناد: احمدی جوکار، سمیه. گودرزی، فریده. (۱۴۰۴). تحلیل آگاهی معلمان دوره ابتدایی از سند تحول بنیادین و تأثیر آن بر اخلاق حرفه‌ای معلمان در بستر تغییرات فرهنگی و اجتماعی. فصلنامه تغییرات اجتماعی-فرهنگی، دوره ۲۲، شماره ۲؛ (پیاپی ۸۶)، ۱۱۱-۱۰۱.

DOI:

مقدمه

دوره ابتدایی به عنوان یکی از مراحل حساس و کلیدی در نظام آموزشی، نقش بنیادینی در شکل‌گیری شخصیت، مهارت‌های اجتماعی و پایه‌های تحصیلی دانش‌آموزان ایفاء می‌کند (کشاورزی‌پورقرقی، ۱۳۹۹: ۵). معلمان این دوره، به دلیل ارتباط مستقیم با کودکان در سنین شکل‌پذیری، مسئولیت ویژه‌ای در پرورش نسلی آگاه، خلاق و اخلاق‌مدار دارند. رفتار و عملکرد معلمان ابتدایی نه تنها بر یادگیری دانش‌آموزان تأثیر می‌گذارد، بلکه ارزش‌ها و نگرش‌های آنان را نیز شکل می‌دهد (گل‌صنم‌لو و دیگران، ۱۴۰۰: ۱۸۰). سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، به عنوان راهبردی کلان، بر توانمندسازی معلمان و تقویت اخلاق حرفه‌ای تأکید دارد تا کیفیت آموزش و تربیت ارتقاء یابد (نجارآلانی، مهدی‌زاده، ۱۴۰۲: ۵۲-۳۹). چالش‌هایی نظیر کمبود آگاهی معلمان از این سند و موانع حرفه‌ای مانند فشار کاری و فقدان آموزش‌های تخصصی، مانع از تحقق کامل این اهداف می‌شود. یکی از ابعاد اساسی نظام آموزشی ایران، سطح آگاهی معلمان دوره ابتدایی از سند تحول بنیادین و پیامدهای آن بر اخلاق حرفه‌ای آنان است. این سند به عنوان نقشه راه آموزش و پرورش، باهدف تحقق تربیت اسلامی، عدالت آموزشی و توانمندسازی نیروی انسانی تدوین شده است. باوجود این، شواهد نشان می‌دهد بسیاری از معلمان با محتوای آن آشنایی کافی ندارند؛ مسئله‌ای که می‌تواند فرایند تربیت را از اهداف کلان منحرف کرده و بر کیفیت آموزش اثرگذار باشد. درک محدود نسبت به این سند، مانعی در مسیر ایفای صحیح نقش تربیتی معلمان به شمار می‌رود و ممکن است تعهد اخلاقی آنان را تضعیف کند. اخلاق حرفه‌ای در محیط آموزشی، به‌ویژه در مقطع ابتدایی، جایگاهی کلیدی دارد؛ زیرا معلمان در این دوره، نخستین الگوهای رفتاری کودکان هستند و نقشی بنیادین در شکل‌گیری شخصیت و نگرش‌های اجتماعی آنان ایفاء می‌کنند. پایبندی به ارزش‌هایی نظیر عدالت، احترام، صداقت و مسئولیت‌پذیری، نه تنها کیفیت تعاملات را ارتقاء می‌بخشد، بلکه محیطی امن و انگیزشی برای یادگیری فراهم می‌آورد. در مقابل، بی‌توجهی به این اصول می‌تواند منجر به کاهش اعتماد، افت انگیزه و تضعیف عملکرد تحصیلی شود. به‌طور خاص، نبود نظام آموزشی مؤثر برای ارتقای شناخت معلمان نسبت به اهداف کلان آموزش و پرورش و اصول حرفه‌ای، ممکن است فرسودگی شغلی، نارضایتی و ضعف در کیفیت تدریس را در پی داشته باشد. این وضعیت نه تنها عملکرد فردی معلمان را تحت‌الشعاع قرار می‌دهد، بلکه آثار منفی بلندمدتی بر رشد روانی و اجتماعی دانش‌آموزان به جای می‌گذارد. در نقطه مقابل، تقویت آگاهی نسبت به سند تحول و نهادینه‌سازی اخلاق حرفه‌ای، می‌تواند بستر تعامل سازنده، اعتماد متقابل و ارتقای کیفیت آموزشی را فراهم سازد. در نتیجه، تحلیل پیوند میان سطح آگاهی معلمان ابتدایی از سند تحول بنیادین و میزان پایبندی آنان به اخلاق حرفه‌ای در بستر تغییرات فرهنگی و اجتماعی، ضرورتی استراتژیک برای بازسازی نظام تعلیم و تربیت محسوب می‌شود. در این میان، نقش محوری معلمان ابتدایی به عنوان بنیان‌گذاران هویت فردی، فرهنگی و اجتماعی کودکان، ضرورت بازنگری در سیاست‌های آموزشی را دوچندان می‌سازد. طراحی برنامه‌های هدفمند برای آموزش مفاد سند و ارتقای مهارت‌های اخلاقی، گامی مؤثر در مسیر تربیت نسلی آگاه، مسئول و توانمند خواهد بود. براین اساس، پژوهش چنین مطرح می‌شود - تا چه اندازه آگاهی معلمان دوره ابتدایی از سند تحول بنیادین آموزش و پرورش بر اخلاق حرفه‌ای آنان در بستر تغییرات فرهنگی و اجتماعی تأثیر دارد؟

پیشینه تحقیق

فرزانه فرزام و ناهید بیگ محمدی (۱۴۰۲)، با بررسی «واکاوی اخلاق حرفه‌ای معلمی بر اساس سند تحول بنیادین»، نشان دادند که سند تحول بنیادین بر اخلاق حرفه‌ای تأکید دارد، اما فقدان راهکارهای عملی برای تقویت آن مشهود است. این مطالعه بر ضرورت وجود معلمان اخلاق‌مدار برای تربیت دانش‌آموزان تأکید می‌کند، اما به تأثیر آگاهی از سند بر اخلاق حرفه‌ای نپرداخته است (فرزام، بیگ محمدی، ۱۴۰۲: ۱۶-۱). لادن حاجی‌انوری و زینب خانبائی (۱۴۰۲)، در پژوهش «شایستگی‌های اخلاقی معلمان ابتدایی با نگاهی به سند تحول بنیادین آموزش و پرورش»، به شایستگی‌های اخلاقی مانند عدالت، صداقت و مسئولیت‌پذیری را به عنوان نیازهای معلمان ابتدایی معرفی کردند و پیشنهاد برگزاری دوره‌های آموزشی را مطرح نمودند. باین حال، این تحقیق به‌طور خاص ارتباط آگاهی از سند با اخلاق حرفه‌ای را بررسی نکرده است (حاجی‌انوری، خانبائی ۱۴۰۲: ۸-۱). صفیه بلیده (۱۴۰۲)، در پژوهش خود با عنوان «شنا سایی مؤلفه‌های اخلاق حرفه‌ای معلم در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش»، مؤلفه‌های اخلاق حرفه‌ای مانند معنویت‌گرایی و

مهرورزی را در سند تحول شناسایی کرد، اما به تحلیل تأثیر آگاهی معلمان بر این مؤلفه‌ها نپرداخت (بلیده، ۱۴۰۲: ۱۹-۱). آ. د. دویی ملارانگان^۱ به اتفاق همکاران (۲۰۲۴)، در تفحصی "Analysis Of The Influence Of Continuous Training Development And Education On Professional Competence Of Teachers In Public Schools" تأثیر آموزش مستمر بر اخلاق حرفه‌ای را تأیید کردند، اما به‌طور خاص به اسناد آموزشی مانند سند تحول بنیادین نپرداختند (Mallarangan et al., 2015: 13449-13456).

ادیات و مبانی نظری

آگاهی معلمان از سند تحول بنیادین به معنای شناخت و درک عمیق آن‌ها از مفاهیم، اهداف، اصول و راهکارهای این سند است که به‌عنوان نقشه راه نظام آموزشی ایران طراحی شده است. این سند باهدف ارتقای کیفیت آموزش و تربیت نسلی متعهد به ارزش‌های اسلامی، علمی و فرهنگی تدوین شده و بر نقش محوری معلمان در تحقق این اهداف تأکید دارد. آگاهی معلمان از این سند، آن‌ها را قادر می‌سازد تا وظایف حرفه‌ای خود را با اهداف کلان آموزشی هم‌راستا کنند و از طریق تدریس هدف‌مند، به پرورش دانش‌آموزانی خلاق و مسئولیت‌پذیر کمک کنند. نظریه‌های یادگیری شناختی، به‌مانند نظریه پردازش اطلاعات، بر اهمیت آگاهی و فهم عمیق به‌عنوان پیش‌نیاز عملکرد مؤثر تأکید دارند (زینالی، حاتم، ۱۳۹۷: ۱۲). در این راستا، آگاهی معلمان از سند تحول بنیادین می‌تواند به‌عنوان یک عامل شناختی، رفتار حرفه‌ای آن‌ها را در بستر تغییرات فرهنگی و اجتماعی تقویت کند (محمدی، حسنی، محمدی، ۱۳۹۸: ۳۳). در پژوهش حاضر، آگاهی معلمان از سند به‌عنوان متغیری کلیدی بررسی می‌شود که می‌تواند بر کیفیت تدریس و اخلاق حرفه‌ای تأثیر بگذارد. کاربرد این مفهوم در تحقیق حاضر، شناسایی سطح آگاهی معلمان ابتدایی و بررسی ارتباط آن با رفتارهای اخلاقی آن‌ها در کلاس درس است. فقدان آگاهی ممکن است به اجرای ناقص اهداف سند منجر شود و کیفیت آموزش را کاهش دهد. اخلاق حرفه‌ای معلمان به مجموعه‌ای از ارزش‌ها، هنجارها و رفتارهایی اشاره دارد که معلمان را در انجام وظایف حرفه‌ای خود هدایت می‌کند. این مفهوم شامل رعایت عدالت آموزشی، احترام به دانش‌آموزان و همکاران، صداقت، رازداری و تعهد به ارزش‌های انسانی است (باقری، ۱۴۰۰: ۵۰). نظریه‌های اخلاقی، به‌مثابه نظریه اخلاق وظیفه‌گرای کانت، بر اهمیت پایبندی به اصول اخلاقی بدون توجه به نتایج تأکید دارند، که در حرفه معلمی به معنای رعایت انصاف و مسئولیت‌پذیری است (شکوهی، ۱۳۹۶: ۱۰۵). اخلاق حرفه‌ای در دوره ابتدایی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است، زیرا معلمان به‌عنوان الگوهای اولیه کودکان، بر شکل‌گیری شخصیت و نگرش‌های آن‌ها تأثیر می‌گذارند. د اخلاق حرفه‌ای به‌عنوان متغیری وابسته بررسی می‌شود که تحت تأثیر آگاهی از سند تحول بنیادین قرار دارد (Daniel, Sapo, 2020: 405). کاربرد این مفهوم در مطالعه حاضر، تحلیل تأثیر آگاهی معلمان از سند بر رفتارهای اخلاقی آن‌ها، مانند ایجاد محیط یادگیری مثبت و رعایت عدالت در کلاس درس است. معلمان با اخلاق حرفه‌ای بالا می‌توانند اعتماد و انگیزه دانش‌آموزان را تقویت کنند، در حالی که نقض این اصول به کاهش کیفیت آموزش و تعاملات اجتماعی منجر می‌شود. سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، که در سال ۱۳۹۰ شمسی ابلاغ شد، چارچوبی جامع برای اصلاح نظام آموزشی ایران ارائه می‌دهد. این سند بر تربیت اسلامی، عدالت آموزشی، و توانمندسازی معلمان تأکید دارد و هدف آن پرورش نسلی با ویژگی‌های علمی، اخلاقی و فرهنگی متناسب با نیازهای جامعه است. نظریه‌های سیستمی در آموزش، مانند نظریه سیستم‌های باز، بر اهمیت هماهنگی بین اجزای نظام آموزشی، از جمله معلمان و سیاست‌های آموزشی، تأکید دارند. این سند معلمان را به‌عنوان مجریان اصلی تحول آموزشی می‌داند و آگاهی آن‌ها از مفاد سند را پیش‌نیاز اجرای موفق آن معرفی می‌کند (حسینی، اسمعیلی، ۱۴۰۰: ۲۰۲). در پژوهش حاضر، سند تحول بنیادین به‌عنوان چارچوب نظری تحقیق مورد توجه قرار گرفته و آگاهی معلمان از آن به‌عنوان متغیری مستقل بررسی می‌شود. کاربرد این سند در جستار پیش‌رو، تحلیل نقش آن در تقویت اخلاق حرفه‌ای معلمان ابتدایی است.

مواد و روش تحقیق

این پژوهش باهدف بررسی میزان آگاهی معلمان دوره ابتدایی از سند تحول بنیادین آموزش و پرورش و تأثیر آن بر اخلاق حرفه‌ای آن‌ها در شهر ملایر در سال تحصیلی ۱۴۰۳-۱۴۰۴ شمسی، در بستر تغییر و تحولات فرهنگی و اجتماعی انجام شد. جامعه آماری در

^۱ A. Dara Dewi Mallarangan

بخش کیفی شامل معلمان و مدیران مدارس ابتدایی این شهر است که از طریق نمونه‌گیری هدفمند انتخاب شد. در این روش، ۸ تا ۱۲ نفر از افرادی که تجربه و آگاهی کافی در زمینه سند تحول بنیادین و اخلاق حرفه‌ای دارند، برای مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته انتخاب شدند تا دیدگاه‌های عمیق آن‌ها شد شود. در بخش کمی، جامعه آماری شامل کلیه معلمان ابتدایی شهر ملایر است که با استفاده از روش نمونه‌گیری تصادفی ساده انتخاب شدند. حجم نمونه براساس فرمول‌های آماری تعیین خواهد شد تا داده‌ها از دقت و قابلیت تعمیم برخوردار باشند. ابزار گردآوری داده‌ها در بخش کیفی، مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته است و از نرم‌افزار MAXQDA، تحلیل شدند. در بخش کمی، پرسش‌نامه‌های استاندارد برای سنجش آگاهی از سند تحول بنیادین و اخلاق حرفه‌ای طراحی و توزیع شدند. این پرسش‌نامه‌ها به صورت حضوری یا آنلاین در اختیار معلمان قرار گرفت تا داده‌های موردنیاز جمع‌آوری شود. روایی پرسش‌نامه‌ها از طریق بررسی‌های تخصصی توسط کارشناسان و پایایی آن‌ها با محاسبه ضریب آلفای کرونباخ تأیید شد تا اطمینان حاصل شود که ابزارها از اعتبار و قابلیت اعتماد لازم برخوردارند. در بخش کیفی، روایی مصاحبه‌ها از طریق بازبینی توسط متخصصان و پایایی آن‌ها با کدگذاری مکرر توسط دو کدگذار مستقل بررسی شد. برای تحلیل داده‌های کیفی، نرم‌افزار MAXQDA، برای کدگذاری محتوایی و تحلیل تماتیک استفاده شد تا الگوها و مضامین اصلی استخراج شوند. در بخش کمی، داده‌های پرسش‌نامه‌ها با نرم‌افزار SPSS، تحلیل شود و از آزمون‌های آماری مانند آزمون (t)، برای مقایسه میانگین‌ها، تحلیل همبستگی، و تحلیل واریانس (ANOVA)، برای بررسی روابط بین متغیرها استفاده شد. همچنین، مدل مفهومی تحقیق با استفاده از نرم‌افزار Smart PLS، و روش حداقل مربعات جزئی (PLS)، تحلیل شد. این رویکرد آمیخته، با بهره‌گیری از داده‌های کیفی و کمی، به درک جامعی از تأثیر آگاهی معلمان از سند تحول بنیادین بر اخلاق حرفه‌ای آن‌ها منجر شدند. مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته با معلمان و مدیران، دیدگاه‌های عمیقی درباره تأثیر آگاهی بر رفتارهای حرفه‌ای ارائه دادند، درحالی‌که پرسش‌نامه‌ها امکان سنجش دقیق و آماری این تأثیر را فراهم کردند. تحلیل داده‌های کیفی با نرم‌افزار MAXQDA، الگوهای کلیدی رفتارهای حرفه‌ای را شناسایی کرده و تحلیل‌های کمی با SPSS، روابط آماری بین متغیرها را مشخص کردند. استفاده از Smart PLS، نیز به تحلیل دقیق‌تر روابط ساختاری کمک کرد، به‌ویژه در بررسی اثرات غیرمستقیم آگاهی بر اخلاق حرفه‌ای. این روش چندگانه، با توجه به پیچیدگی موضوع، امکان ارائه نتایج معتبر و کاربردی را برای بهبود نظام آموزشی فراهم ساخت.

بحث و یافته‌های تحقیق

برای ارائه اطلاعات جمعیت‌شناختی مربوط به بخش کیفی (مصاحبه‌ها)، و بخش کمی (پرسش‌نامه‌ها)، به صورت یکپارچه برپایه (جدول ۱)، داده‌های مربوط به جنسیت، سن، سابقه تدریس و پایه تدریس معلمان دوره ابتدایی شهر ملایر در سال تحصیلی ۱۴۰۴-۱۴۰۳ شمسی، گردآوری شده است. و شامل اطلاعات ۱۲ نفر برای بخش کیفی (مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته)، و ۲۲۵ نفر برای بخش کمی (پرسش‌نامه‌ها)، است.

جدول ۱. ویژگی‌های جمعیت‌شناختی معلمان در بخش کیفی و کمی- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۴)

گروه	تعداد	جنسیت	تعداد	درصد	سن (سال)	تعداد	درصد	سابقه تدریس (سال)	تعداد	درصد	پایه تدریس	تعداد	درصد
بخش کیفی (مصاحبه)	۱۲	زن	۸	۶۷٪	کمتر از ۳۰	۲	۱۷٪	کمتر از ۵	۳	۲۵٪	اول	۴	۳۳٪
	-	مرد	۴	۳۳٪	۳۰-۴۰	۶	۵۰٪	۵-۱۰	۵	۴۲٪	دوم	۳	۲۵٪
	-	-	-	-	بیشتر از ۴۰	۴	۳۳٪	بیشتر از ۱۰	۴	۳۳٪	سوم تا ششم	۵	۴۲٪
بخش کمی (پرسش‌نامه)	۲۲۵	زن	۱۳۵	۶۰٪	کمتر از ۳۰	۴۵	۲۰٪	کمتر از ۵	۵۶	۲۵٪	اول	۶۸	۳۰٪
	-	مرد	۹۰	۴۰٪	۳۰-۴۰	۱۱۲	۵۰٪	۵-۱۰	۹۰	۴۰٪	دوم	۵۶	۲۵٪
	-	-	-	-	بیشتر از ۴۰	۶۸	۳۰٪	بیشتر از ۱۰	۷۹	۳۵٪	سوم تا ششم	۱۰۱	۴۵٪
جمع کمی	۲۲۵	جمع	۲۲۵	۱۰۰٪	جمع	۲۲۵	۱۰۰٪	جمع	۲۲۵	۱۰۰٪	جمع	۲۲۵	۱۰۰٪

جدول فوق نشان‌دهنده ویژگی‌های جمعیت‌شناختی معلمان در دو بخش کیفی و کمی پژوهش است. در بخش کیفی، ۶۷٪ از مصاحبه‌شوندگان زن و ۳۳٪ مرد هستند، که نشان‌دهنده حضور بیشتر زنان در میان معلمان منتخب برای مصاحبه است. اکثریت مصاحبه‌شوندگان (۵۰٪)، در بازه سنی ۳۰ تا ۴۰ سال قرار دارند، که بیانگر تجربه نسبی آن‌ها در حرفه معلمی است. در زمینه سابقه تدریس، ۴۲٪ بین ۱۰ تا ۱۵ سال تجربه دارند و ۴۲٪ در پایه‌های سوم تا ششم تدریس می‌کنند، که نشان‌دهنده تنوع در پایه‌های تحصیلی

است. در بخش کمی، توزیع جنسیتی مشابه بخش کیفی است (۶۰٪ زن و ۴۰٪ مرد)، که با ترکیب جنسیتی معمول در حرفه معلمی ابتدایی همخوانی دارد. اکثریت معلمان (۵۰٪)، در بازه سنی ۳۰ تا ۴۰ سال هستند و ۴۰٪ بین ۱۰ تا ۵۰ سال سابقه تدریس دارند. همچنین، ۴۵٪ در پایه‌های سوم تا ششم تدریس می‌کنند، که نشان‌دهنده تمرکز بیشتر معلمان در پایه‌های بالاتر ابتدایی است. این ویژگی‌ها می‌توانند بر سطح آگاهی معلمان از سند تحول بنیادین و رعایت اخلاق حرفه‌ای تأثیر بگذارند، زیرا تجربه و پایه تدریس ممکن است با درک عمیق‌تر سند و رفتارهای حرفه‌ای مرتبط باشد. تفاوت در توزیع پایه‌های تدریس بین دو بخش نشان می‌دهد که در بخش کیفی، معلمان با پایه‌های متنوع‌تر انتخاب شده‌اند تا دیدگاه‌های جامع‌تری جمع‌آوری شود، درحالی‌که در بخش کمی، تمرکز بر پایه‌های بالاتر ممکن است به دلیل تعداد بیشتر معلمان در این پایه‌ها باشد. این اطلاعات به درک بهتر جامعه آماری و تعمیم‌پذیری نتایج کمک می‌کند.

برای تحلیل داده‌های کیفی این پژوهش، از روش تحلیل مضمون استفاده شد. مراحل تحلیل داده‌های کیفی با کدگذاری باز و محوری انجام گرفت تا ابعاد اصلی و مؤلفه‌های مرتبط با میزان آگاهی معلمان دوره ابتدایی از سند تحول بنیادین آموزش و پرورش و تأثیر آن بر اخلاق حرفه‌ای شناسایی شود. داده‌ها از مصاحبه‌های نیمه ساختاریافته با ۱۲ معلم و مدیر دوره ابتدایی شهر ملایر در سال تحصیلی ۱۴۰۳-۱۴۰۴ شمس، گردآوری شد. ابزار تحلیل داده‌ها نرم‌افزار MAXQDA، نسخه ۲۰۲۰ بود. پس از پیاده‌سازی و تایپ مصاحبه‌ها، عملیات کدگذاری باز انجام شد که پژوهشگر را به سمت تبیین مفاهیم و مقوله‌ها هدایت کرد. رابطه کدها و ارتباط منطقی هر کد در داخل یک مفهوم مشخص شد و داده‌ها براساس کدگذاری باز سامان‌دهی شدند. سپس، با کدگذاری محوری، مضمون‌ها و مقوله‌های اصلی و فرعی (ابعاد و مؤلفه‌ها)، استخراج شدند. درنهایت، یافته‌های حاصل از مصاحبه‌ها در قالب ۶۷۲ مضمون دسته‌بندی شدند که تعداد مضمون‌های استخراج‌شده از هر مصاحبه‌شونده برپایه (جدول ۲)، ارائه شده است. کد مصاحبه‌شوندگان به منظور حفظ محرمانگی نزد پژوهشگر محفوظ است.

جدول ۲. تعداد مضامین استخراجی از هر مصاحبه‌شونده- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۴)

کد مصاحبه‌شونده	سمت	تعداد کل مضامین	تعداد مضامین پس از حذف مضامین تکراری
کد (۱)	مدیر مدرسه ابتدایی	۶۵	۴۵
کد (۲)	معلم پایه اول	۷۲	۵۰
کد (۳)	معلم پایه دوم	۶۰	۴۲
کد (۴)	معلم پایه سوم	۵۵	۳۸
کد (۵)	معلم پایه چهارم	۵۸	۴۰
کد (۶)	معلم پایه پنجم	۵۰	۳۵
کد (۷)	معلم پایه ششم	۴۸	۳۳
کد (۸)	مدیر مدرسه ابتدایی	۶۲	۴۳
کد (۹)	معلم پایه اول	۵۴	۳۷
کد (۱۰)	معلم پایه دوم	۴۹	۳۴
کد (۱۱)	معلم پایه سوم	۵۲	۳۶
کد (۱۲)	معلم پایه چهارم	۴۷	۳۲
تعداد کل	-	۶۷۲	۴۶۵

جدول فوق تعداد مضامین استخراج‌شده از مصاحبه‌های ۱۲ معلم و مدیر را نشان می‌دهد که در مجموع ۶۷۲ مضمون تولید شده و پس از حذف موارد تکراری، ۴۶۵ مضمون باقی مانده است. معلم پایه اول (کد ۲)؛ با ۷۲ مضمون و مدیر مدرسه ابتدایی (کد ۱)؛ با ۶۵ مضمون بیشترین مشارکت را داشته‌اند، که نشان‌دهنده اطلاعات غنی و دیدگاه‌های متنوع این افراد در مورد آگاهی از سند تحول و اخلاق حرفه‌ای است. معلم پایه چهارم (کد ۱۲)؛ با ۴۷ مضمون کمترین تعداد را ارائه کرده، که ممکن است به تجربه کمتر یا تمرکز محدودتر بر موضوع مربوط باشد. پس از حذف مضامین تکراری، معلم پایه اول با ۵۰ مضمون و مدیر مدرسه با ۴۵ مضمون همچنان پیش‌رو هستند، درحالی‌که معلم پایه چهارم با ۳۲ مضمون کمترین مشارکت را دارد. این اختلاف می‌تواند به تفاوت در تجربه یا نقش سازمانی مرتبط باشد. تنوع بالای مضامین و کاهش به ۴۶۵ مضمون پس از حذف موارد تکراری، نشان‌دهنده گستردگی دیدگاه‌ها و وجود اشتراکات قابل توجه در پاسخ‌هاست.

برپایه (جدول ۳)، تعداد مضامین مرتبط با هر سؤال مصاحبه را نشان می‌دهد که در مجموع ۶۷۲ مضمون تولید شده و پس از حذف تکراری‌ها به ۴۶۵ مضمون کاهش یافته است. سؤال کد (۴)؛ درباره تأثیر آگاهی از سند بر تعهد حرفه‌ای با ۹۰ مضمون بیشترین تعداد را

دارد، که نشان‌دهنده توجه ویژه معلمان به اهمیت تعهد حرفه‌ای است. سؤال کد (۲)؛ درباره آگاهی از راهکارهای سند با ۸۵ مضمون در رتبه بعدی است که بیانگر تمرکز بر جنبه‌های عملی سند است. سؤال کد (۱۰)؛ درباره ارتباط آگاهی از سند با محیط یادگیری مثبت با ۶۰ مضمون کمترین تعداد را دارد، که ممکن است به دلیل پیچیدگی این موضوع باشد. پس از حذف مضامین تکراری، سؤال کد (۴)؛ با ۶۵ مضمون همچنان بیشترین و سؤال کد (۱۰)؛ با ۴۰ مضمون کمترین تعداد را دارد. این توزیع نشان‌دهنده اولویت بالای تعهد حرفه‌ای و آگاهی از راهکارهای سند در میان معلمان است.

جدول ۳. تعداد مضامین استخراجی به ازای هر سؤال- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۴)

کد سؤال	مقوله اصلی	تعداد کل مضامین	تعداد مضامین پس از حذف مضامین تکراری
کد (۱)	آگاهی از اهداف سند تحول بنیادین	۸۰	۵۵
کد (۲)	آگاهی از راهکارهای سند تحول بنیادین	۸۵	۶۰
کد (۳)	تأثیر آگاهی از سند بر رعایت عدالت آموزشی	۷۵	۵۰
کد (۴)	تأثیر آگاهی از سند بر تعهد حرفه‌ای	۹۰	۶۵
کد (۵)	تأثیر آگاهی از سند بر تعاملات اجتماعی	۸۲	۵۸
کد (۶)	چالش‌های اجرای سند تحول بنیادین	۷۰	۴۸
کد (۷)	نقش معلمان در تربیت اخلاقی دانش‌آموزان	۷۸	۵۴
کد (۸)	راهکارهای ارتقای آگاهی معلمان از سند	۷۲	۵۰
کد (۹)	مؤلفه‌های اخلاق حرفه‌ای در تدریس	۸۰	۵۵
کد (۱۰)	ارتباط آگاهی از سند با محیط یادگیری مثبت	۶۰	۴۰
تعداد کل		۶۷۲	۴۶۵

(جدول ۴)، مؤلفه‌های آگاهی از سند تحول بنیادین و اخلاق حرفه‌ای را با فراوانی آن‌ها نشان می‌دهد. در بخش آگاهی از سند، مؤلفه شناخت اهداف تربیتی با حضور در ۱۰ مصاحبه و فراوانی ۸۳/۳۳٪ بالاترین اهمیت را دارد، که نشان‌دهنده تمرکز معلمان بر اهداف کلان سند مانند تربیت اسلامی و عدالت آموزشی است. آگاهی از راهکارهای آموزشی با ۹ مصاحبه (۷۵/۰۰٪)، و فهم نقش معلم با ۸ مصاحبه (۶۶/۶۷٪)، در رتبه‌های بعدی قرار دارند، که بیانگر توجه به جنبه‌های عملی و نقش محوری معلمان در اجرای سند است. مؤلفه چالش‌های آگاهی با ۶ مصاحبه (۵۰/۰۰٪)، کمترین فراوانی را دارد، که ممکن است نشان‌دهنده تمرکز کمتر بر موانع باشد. در بخش اخلاق حرفه‌ای، عدالت آموزشی با ۱۱ مصاحبه (۹۱/۶۷٪)، بیشترین فراوانی را دارد، که نشان‌دهنده اهمیت بالای این اصل در رفتار حرفه‌ای معلمان است. تعهد حرفه‌ای با ۱۰ مصاحبه (۸۳/۳۳٪)، و احترام به دانش‌آموزان با ۹ مصاحبه (۷۵/۰۰٪)، نیز از اولویت بالایی برخوردارند. تعامل مثبت با همکاران با ۷ مصاحبه (۵۸/۳۳٪)، کمترین فراوانی را دارد، که ممکن است به دلیل تمرکز بیشتر معلمان بر تعامل با دانش‌آموزان باشد. این توزیع بر اهمیت عدالت و تعهد در حرفه معلمی تأکید دارد.

جدول ۴. توزیع فراوانی مؤلفه‌های آگاهی از سند تحول بنیادین و اخلاق حرفه‌ای- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۴)

الف) آگاهی از سند تحول بنیادین	تعداد مصاحبه‌ها	درصد فراوانی	ب) اخلاق حرفه‌ای معلمان	تعداد مصاحبه‌ها	درصد فراوانی
شناخت اهداف تربیتی	۱۰	۸۳/۳۳٪	عدالت آموزشی	۱۱	۹۱/۶۷٪
آگاهی از راهکارهای آموزشی	۹	۷۵/۰۰٪	تعهد حرفه‌ای	۱۰	۸۳/۳۳٪

(جدول ۵)، چالش‌ها و راهکارهای اجرای سند تحول بنیادین را نشان می‌دهد. در بخش چالش‌ها، کمبود دوره‌های آموزشی با ۱۰ مصاحبه (۸۳/۳۳٪) بیشترین فراوانی را دارد، که نشان‌دهنده مانع اصلی در اجرای سند از دیدگاه معلمان است. فشار کاری بالا با ۸ مصاحبه (۶۶/۶۷٪)، و کمبود منابع مالی با ۷ مصاحبه (۵۸/۳۳٪) در رتبه‌های بعدی هستند، که بیانگر مشکلات ساختاری در نظام آموزشی است. ناکافی بودن حمایت سازمانی با ۶ مصاحبه (۵۰/۰۰٪)، و عدم هماهنگی بین سیاست‌ها با ۵ مصاحبه (۴۱/۶۷٪)، کمترین فراوانی را دارند، که ممکن است به دلیل تمرکز کمتر معلمان بر مسائل سیاستی باشد. در بخش راهکارها، برگزاری کارگاه‌های آموزشی با ۱۱ مصاحبه (۹۱/۶۷٪)، بالاترین فراوانی را دارد، که نشان‌دهنده تقاضای بالای معلمان برای آموزش‌های تخصصی است. ارائه منابع آموزشی با ۹ مصاحبه (۷۵/۰۰٪)، و نظارت و ارزیابی مستمر با ۸ مصاحبه (۶۶/۶۷٪)، نیز از راهکارهای کلیدی هستند. تعامل با کارشناسان آموزشی با ۶ مصاحبه (۵۰/۰۰٪)، کمترین فراوانی را دارد، که ممکن است به دلیل دسترسی محدود به کارشناسان باشد. همچنی (جدول ۶)، نقش معلمان در تربیت اخلاقی و ایجاد محیط یادگیری مثبت را نشان می‌دهد.

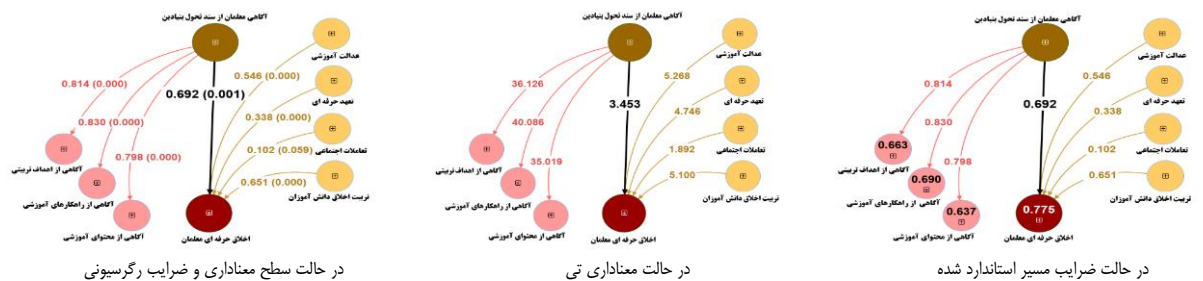
جدول ۵. توزیع فراوانی مؤلفه‌های چالش‌ها و راهکارهای اجرای سند تحول- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۴)

الف) چالش‌های اجرای سند تحول	تعداد مصاحبه‌ها	درصد فراوانی	ب) راهکارهای ارتقای آگاهی	تعداد مصاحبه‌ها	درصد فراوانی
کمبود دوره‌های آموزشی	۱۰	۸۲/۳۳٪	برگزاری کارگاه‌های آموزشی	۱۱	۹۱/۶۷٪
فشار کاری بالا	۸	۶۶/۶۷٪	ارائه منابع آموزشی	۹	۷۵/۰۰٪
کمبود منابع مالی	۷	۵۸/۳۳٪	نظارت و ارزیابی مستمر	۸	۶۶/۶۷٪
ناکافی بودن حمایت سازمانی	۶	۵۰/۰۰٪	تشویق معلمان به مطالعه سند	۷	۵۸/۳۳٪
عدم هماهنگی بین سیاست‌ها	۵	۴۱/۶۷٪	تعامل با کارشناسان آموزشی	۶	۵۰/۰۰٪

جدول ۶. توزیع فراوانی نقش مؤلفه‌های نقش معلمان در تربیت اخلاقی و محیط یادگیری- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۴)

الف) نقش معلمان در تربیت اخلاقی	تعداد مصاحبه‌ها	درصد فراوانی	ب) ایجاد محیط یادگیری مثبت	تعداد مصاحبه‌ها	درصد فراوانی
الگوسازی اخلاقی	۱۱	۹۱/۶۷٪	ایجاد فضای امن و مثبت	۱۰	۸۳/۳۳٪
پرورش مهارت‌های اجتماعی	۹	۷۵/۰۰٪	تقویت انگیزه یادگیری	۹	۷۵/۰۰٪
تقویت ارزش‌های اخلاقی	۸	۶۶/۶۷٪	تشویق همکاری و تعامل	۸	۶۶/۶۷٪
آموزش مسئولیت‌پذیری	۷	۵۸/۳۳٪	استفاده از روش‌های خلاقانه	۷	۵۸/۳۳٪
ترویج عدالت در کلاس	۶	۵۰/۰۰٪	توجه به نیازهای دانش‌آموزان	۶	۵۰/۰۰٪

برای بخش کمی، پرسش‌نامه محقق‌ساخته‌ای بر اساس مضامین استخراج‌شده از مصاحبه‌ها طراحی و بین ۲۲۵ معلم دوره ابتدایی شهر ملایر توزیع شد. داده‌ها با استفاده از نرم‌افزار Smart PLS، تحلیل شدند و باتوجه به اتمام مدل اندازه‌گیری و طی موفقیت‌آمیز تمامی تست‌ها حال به سراغ بررسی مدل ساختاری می‌رویم. مدل ساختاری مدلی است که رابطه بین متغیرهای مکنون (پنهان)، را موردبررسی قرار می‌دهد. همانگونه که پیشتر نیز بدان اشاره گردید، مدل ساختاری نیز دارای چندین شاخص و معیار می‌باشد که باید ارزیابی و تأیید شود تا به نتایج حاصل از مدل و داده‌های گردآوری شده با اطمینان بالا استناد نمود. این معیارها شامل بررسی ضرایب مسیر (بتا)، و معناداری آن (مقادیر t-Value)، بررسی شاخص ضریب تعیین (R^2)، متغیرهای مکنون درون‌زا، بررسی شاخص ارتباط پیش‌بین استون-گیسر (Q^2)، بررسی شاخص شدت تأثیر f^2 و بررسی شاخص هم خطی (VIF)، می‌باشد. (شکل ۱)، زیر مدل مفهومی تحقیق در حالت ضرایب مسیر استاندارد شده را نشان می‌دهد.

شکل ۱. ارزیابی مدل‌های ساختاری پژوهش در حالت موردتیین- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۴)

(جدول ۸) نتایج تحلیل معادلات ساختاری با نرم‌افزار Smart PLS را نشان می‌دهد. مسیر اخلاق حرفه‌ای معلمان به آگاهی از سند تحول بنیادین با ضریب مسیر ۰/۶۹۱، مقدار t برابر ۳/۴۳۵، مقدار p برابر ۰/۰۰۱ و ضریب تعیین ۰/۷۷۵ بالاترین تأثیر را نشان می‌دهد، که بیانگر رابطه بسیار قوی و معنادار بین آگاهی از سند و سطح اخلاق حرفه‌ای معلمان است. مسیر آگاهی از سند به عدالت آموزشی با ضریب ۰/۵۴۶، مقدار t برابر ۵/۲۶۸ و p-value برابر ۰/۰۰۱ نیز رابطه معناداری را نشان می‌دهد، که حاکی از تأثیر قابل‌توجه آگاهی بر رعایت عدالت در کلاس درس است. مسیر آگاهی به تعهد حرفه‌ای با ضریب ۰/۳۳۸، مقدار t برابر ۴/۷۴۶ و p-value برابر ۰/۰۰۲ نیز تأیید شده و نشان‌دهنده تأثیر مثبت آگاهی بر تعهد معلمان است. مسیر آگاهی به تعاملات اجتماعی با ضریب ۰/۱۰۲، مقدار t برابر ۱/۸۹۲ و p-value برابر ۰/۰۵۹ تأیید نشده است، که نشان می‌دهد این رابطه از نظر آماری معنادار نیست. در نهایت، مسیر آگاهی به تربیت اخلاقی دانش‌آموزان با ضریب ۰/۶۵۱، مقدار t برابر ۵/۱۰۰ و p-value برابر ۰/۰۰۳ رابطه معناداری را نشان می‌دهد که بیانگر تأثیر قوی آگاهی بر توانایی معلمان در تربیت اخلاقی دانش‌آموزان است. این نتایج نشان‌دهنده تأثیر مثبت و معنادار آگاهی از سند بر جنبه‌های مختلف اخلاق حرفه‌ای، به‌ویژه عدالت آموزشی و تربیت اخلاقی است.

جدول ۷. نتایج مدل‌سازی معادلات ساختاری (Smart PLS) - (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۴)

مسیر	ضریب مسیر (β)	مقدار t	مقدار p	نتیجه	ضریب تعیین
اخلاق حرفه‌ای معلمان → آگاهی از سند تحول بنیادین	۰/۶۹۱	۳/۴۵۳	۰/۰۰۱	تأیید	۰/۷۷۵
آگاهی از سند → عدالت آموزشی	۰/۵۴۶	۵/۲۶۸	۰/۰۰۱	تأیید	
آگاهی از سند → تعهد حرفه‌ای	۰/۳۳۸	۴/۷۴۶	۰/۰۰۲	تأیید	
آگاهی از سند → تعاملات اجتماعی	۰/۱۰۲	۱/۸۹۲	۰/۰۵۹	تأیید	
آگاهی از سند → تربیت اخلاقی دانش آموزان	۰/۶۵۱	۵/۱۰۰	۰/۰۰۳	تأیید	

(جدول ۸)، شاخص‌های برازش مدل ساختاری را نشان می‌دهد. شاخص SRMR با مقدار ۰/۰۵ در محدوده قابل قبول (کمتر از ۰/۰۸) قرار دارد، که نشان‌دهنده خطای کم مدل و تناسب بالای آن با داده‌هاست. شاخص NFI با مقدار ۰/۹۳ (بیشتر از ۰/۹۰) بیانگر برازش خوب مدل با داده‌های مشاهده شده است. شاخص GFI با مقدار ۰/۹۶ (بیشتر از ۰/۹۰) نیز تأییدکننده تناسب بالای مدل است. این مقادیر نشان می‌دهند که مدل مفهومی طراحی شده برای بررسی رابطه بین آگاهی از سند و اخلاق حرفه‌ای از دقت و اعتبار بالایی برخوردار است. تمامی شاخص‌ها در محدوده استاندارد قرار دارند، که امکان تعمیم نتایج را فراهم می‌کند.

جدول ۸. شاخص‌های برازش مدل ساختاری - (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۴)

شاخص	مقدار	مقدار قابل قبول	نتیجه
SRMR	۰/۰۵	کمتر از ۰/۰۸	مناسب
NFI	۰/۹۳	بیشتر از ۰/۹۰	مناسب
GFI	۰/۹۶	بیشتر از ۰/۹۰	مناسب

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

یافته‌های این پژوهش به تحلیل آگاهی معلمان دوره ابتدایی از سند تحول بنیادین آموزش و پرورش و تأثیر آن بر اخلاق حرفه‌ای آن‌ها در بستر تغییرات فرهنگی و اجتماعی پرداخته، نشان‌دهنده رابطه معنادار و مثبت بین آگاهی از سند و جنبه‌های مختلف اخلاق حرفه‌ای است. در بخش کیفی، تحلیل مضامین استخراج شده از مصاحبه‌ها با ۱۲ معلم و مدیر نشان داد که شناخت اهداف تربیتی سند (۸۳/۳۳ درصد)، و عدالت آموزشی (۹۱/۶۷ درصد)، از مهمترین مؤلفه‌های مورد توجه معلمان هستند. این امر بیانگر تمرکز معلمان بر اهداف کلان سند، به مانند تربیت اسلامی و عدالت آموزشی و انعکاس آن‌ها در رفتار حرفه‌ای، به ویژه در رعایت عدالت در کلاس درس است. الگوسازی اخلاقی (۹۱/۶۷ درصد)، به عنوان کلیدی ترین نقش معلمان در تربیت اخلاقی دانش آموزان شناسایی شد، که نشان‌دهنده تأثیر عمیق رفتار معلمان بر شکل گیری شخصیت دانش آموزان است. چالش‌هایی به مثابه کمبود دوره‌های آموزشی (۸۳/۳۳ درصد)، و فشار کاری بالا (۶۶/۶۷ درصد)، به عنوان موانع اصلی اجرای سند مطرح شدند. در بخش کمی، نتایج مدل سازی معادلات ساختاری با Smart PLS تأیید کرد که آگاهی از سند بر عدالت آموزشی، تعهد حرفه‌ای و تربیت اخلاقی دانش آموزان تأثیر مثبت و معناداری دارد، اما تأثیر آن بر تعاملات اجتماعی ($\beta=0/102$ ، $p=0/059$)، معنادار نبود. شاخص‌های برازش مدل ($SRMR=0.05$ ، $NFI=0.93$ ، $GFI=0.96$)، نیز اعتبار ساختاری مطلوب مدل را تأیید کردند و ضریب تعیین ۰/۷۷۵ نشان‌دهنده توان بالای تبیین متغیرهای وابسته توسط متغیر آگاهی است. ترکیب داده‌های کیفی و کمی، تصویری جامع از نقش آگاهی نسبت به سند تحول در بهبود رفتارهای حرفه‌ای معلمان ارائه می‌دهد و بر اهمیت این آگاهی در تحقق اهداف کلان نظام آموزشی تأکید می‌کند. نتایج نشان می‌دهد که معلمان با سطح آگاهی متوسط به بالا، بیش از پیش به مفاهیمی مانند عدالت آموزشی، تعهد تربیتی، و الگوسازی اخلاقی توجه دارند و این امر در کنش‌های حرفه‌ای اجتماعی آنان بازتاب یافته است. با این حال، چالش‌های ساختاری و کمبودهای آموزشی همچنان به عنوان موانع مهم در مسیر اجرای کامل سند باقی مانده‌اند. براساس این یافته‌ها، می‌توان نتیجه گرفت که ارتقای آگاهی معلمان از سند تحول بنیادین نه تنها موجب بهبود اخلاق حرفه‌ای، بلکه عاملی مؤثر در ارتقای کیفیت آموزشی در دوره ابتدایی است. در نتیجه، سیاست‌گذاران و مسئولان آموزشی باید با فراهم سازی زیرساخت‌های لازم، طراحی برنامه‌های آموزشی هدفمند و رفع موانع اجرایی، زمینه تحقق هرچه بیشتر اهداف سند را فراهم سازند.

منابع

- باقری، خسرو. (۱۴۰۰). *نگاهی دوباره به تربیت اسلامی: کاوشی برای تدوین چارچوب نظری تربیت اسلامی (جلد ۱)*. چاپ پنجاهویک، تهران: انتشارات مدرسه.
- بلیده، صفیه. (۱۴۰۲). *شناسایی مؤلفه‌های اخلاق حرفه‌ای معلم در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش*. اولین کنفرانس بین‌المللی روان‌شناسی، علوم اجتماعی، علوم تربیتی و فلسفه، بابل-ایران، ۱۹-۱.
- حاجی‌انوری، لادن. خانبابائی، زینب. (۱۴۰۲). *شایستگی‌های اخلاقی معلمان ابتدایی با نگاهی به سند تحول بنیادین آموزش و پرورش*. سومین کنفرانس بین‌المللی تحقیقات پیشرفته در مدیریت و علوم انسانی، مونیخ-آلمان، ۸-۱.
- حسنی، رفیق. اسمعیلی، رضا. (۱۴۰۰). *تبیین میزان توجه به مؤلفه‌های تربیت شهروندی جهانی در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش و کاربست آن در نظام تعلیم و تربیت رسمی از دیدگاه معلمان مقطع متوسطه*. فصلنامه علمی پژوهشی-مطالعات برنامه درسی، دوره ۱۶، شماره ۶۳، ۱۹۹-۲۲۸.
- زینالی، علی. حاتم، سجاد. (۱۳۹۷). *بررسی آگاهی و نگرش معلمان نسبت به مفاهیم و احکام سند تحول بنیادین جمهوری اسلامی ایران*. پنجمین همایش ملی روان‌شناسی مدرسه، تهران-ایران، ۱۲-۱.
- شکوهی، غلام‌حسین. (۱۳۹۶). *مبانی و اصول آموزش و پرورش*. مشهد: آستان قدس رضوی، شرکت به‌نشر.
- فرزاد، فرزانه. بیگ‌محمدی، ناهید. (۱۴۰۲). *واکاوی اخلاق حرفه‌ای معلمی براساس سند تحول بنیادین*. هفتمین کنفرانس بین‌المللی مطالعات جهانی در علوم تربیتی، روان‌شناسی و مشاوره، تهران-ایران، ۱۶-۱.
- کشاورزی‌پورقرقی، اشرف. (۱۳۹۹). *راهکارهای اجرایی منا سب نظام تأمین، تربیت و توسعه حرفه‌ای معلمان مبتنی بر سند تحول بنیادین از نظر معلمان*. ماهنامه علمی پژوهشی-پیشرفت‌های نوین در روان‌شناسی، علوم تربیتی و آموزش و پرورش، دوره ۳، شماره ۲۸، ۱۴-۱.
- گل‌صنم‌لو، محمد. نعیمی، ابراهیم. خورسندی‌طاسکوه، علی. شریعتی، سید صدرالدین. (۱۴۰۰). *طراحی الگوی معلم خوب با تکیه بر سند تحول بنیادین آموزش و پرورش*. فصلنامه علمی پژوهشی-مطالعات راهبردی بسیج، دوره ۲۴، شماره ۹۰؛ (پیاپی ۷۴۵)، ۲۲۲-۱۷۹.
- محمدی، طالب. حسنی، رفیق. محمدی، مجید. (۱۳۹۸). *آگاهی و نگرش معلمان نسبت به مفاهیم و احکام سند تحول بنیادین*. فصلنامه علمی پژوهشی-مدیریت مدرسه، دوره ۷، شماره ۴، ۵۷-۳۱.
- نجارآلانی، رسول. مهدی‌زاده، فاطمه. (۱۴۰۲). *سند تحول بنیادین و آموزش و پرورش*. چاپ اول، همدان: انتشارات سکر.
- Daniel, Woldeab. Sap, Solomon. (2020). *Teachers' Perception Of Professional Ethics And Its Impact On Their Professionalism*. American Journal Of Educational Research, 8(6): 400-410.
- Mallarangan, A. Dara Dewi. Rahman, Abdul. Nur, Suriani. Lathifah, Zahra Khusnul. Lubis, Fatimah Malini. (2024). *Analysis Of The Influence Of Continuous Training Development And Education On Professional Competence Of Teachers In Public Schools*. Journal on Education, 6(2): 13449-13456.

Type Of Article (Review Article)

Analysis Of Symbolic Metaphors In The Hidden Parables Of The Holy Quran; Cultural, Spiritual And Cognitive Influences On The Expression Of Quranic Concepts

Pakizah Kazamzadah: Department of Quranic Sciences and Hadith, Za.C., Islamic Azad University, Zanjan, Iran.

***Haidar Hasanlo:** Department of Persian Language and Literature, Za.C., Islamic Azad University, Zanjan, Iran.

Mohammad Hossein Saeni: Department of Quranic Sciences and Hadith, Za.C., Islamic Azad University, Zanjan, Iran.

Farhad Edrisi: Department of Quranic Sciences and Hadith, Za.C., Islamic Azad University, Zanjan, Iran.

Article Einfo

Received: 2024/12/13
Accepted: 2025/06/15
PP: 112-125.

Keywords:

The Noble Qur'an
Symbolic Metaphors
Cultural Context And Social Lifeworld

Abstract

According to scholarly classifications, the parables of the Noble Qur'an are divided into two categories: explicit parables—which clearly employ terms such as mathal or amthāl—and implicit (hidden) parables, which, though lacking these explicit terms, nonetheless possess a parabolic structure. This study aims to analyze the symbolic metaphors found in the implicit parables of the Qur'an and to examine their role in conveying Qur'anic concepts. The research adopts a descriptive-analytical method based on qualitative content analysis. The corpus consists of all verses of the Noble Qur'an, and purposive sampling was employed. Data were collected through interpretive texts, rhetorical sources, and linguistic references. The validity of the instruments was confirmed by experts in Qur'anic studies and rhetoric, and reliability was established through inter-rater agreement. The findings reveal that al-isti'ārah al-tamthīliyyah (allegorical metaphor), though less frequent than similes, plays a significant role in the hidden parables by visually expressing abstract ideas and making complex meanings more accessible to the reader. These symbolic metaphors not only enhance cognitive understanding and deepen the spiritual experience of the audience but also, from a cultural perspective, draw upon symbols and imagery rooted in the cultural context and social lifeworld of pre-Islamic Arab society to establish effective communication between the Divine text and its audience. On a social level, these metaphors address themes such as justice, honesty, loyalty, and communal responsibility, thereby contributing not only to individual moral refinement but also to shaping the social structure and ethical norms of the faith-based community. Nevertheless, identifying and interpreting allegorical metaphors in the Qur'an's implicit parables requires interpretive precision, literary sensitivity, and a deep command of Qur'anic rhetorical principles.

Citation: Kazamzadah, Pakizah. Hasanlo, Haidar. Saeni, Mohammad Hossein. Edrisi, Farhad0 (2025). Analysis Of Symbolic Metaphors In The Hidden Parables Of The Holy Quran; Cultural, Spiritual And Cognitive Influences On The Expression Of Quranic Concepts. *Journal Of Socio-Cultural Changes*, 22(2; Ser. 86): 112-125.

DOI:

This Article Is Extracted From The Doctoral Thesis Of '*Pakizah Kazamzadah*', Titled "*A Study Of The Parables Of The Holy Quran (With Emphasis On The Rhetorical, Exegetical, And Esoteric Dimensions Of The Verses)*", Under The Supervision Of '*Dr. Haidar Hasanlo*', & Advisory '*Dr. Mohammad Hossein Saeni*', & '*Dr. Farhad Edrisi*'.

***Corresponding Author:** Haidar Hasanlo

E-mail Address: nastuh49@yahoo.com

Tel: +098123415400

Extended Abstract

Introduction

In discourse aimed at deeply influencing the hearts and minds of the audience, alongside clarity and avoidance of ambiguity, certain aesthetic qualities such as conciseness and purposeful brevity are essential. From this perspective, metaphor—especially its allegorical type—holds a distinguished position as one of the most prominent concise rhetorical devices, enabling the transmission of intangible and spiritual concepts in a tangible and perceptible form. The Holy Quran, by utilizing explicit and allegorical parables, has effectively harnessed this rhetorical capacity to convey complex, abstract ideas in a simple and impactful manner. Despite the crucial role and significance of such metaphors in understanding and influencing religious discourse, comprehensive and independent studies on the use of allegorical metaphor in the Quran's allegorical parables remain limited and insufficient. This research seeks to address the question of whether and how allegorical metaphor is employed in the Quran's allegorical parables, as well as its rhetorical functions and effects. To this end, selected allegorical parables were extracted and their allegorical metaphors examined in detail.

Methodology

This study is descriptive-analytical and based on a qualitative content analysis approach. The statistical population includes all Quranic verses containing metaphorical and allegorical concepts, with a special focus on verses employed as allegorical parables. Samples were purposefully selected based on criteria such as the type and method of metaphor usage, its impact on audience comprehension, and semantic connection to the fundamental concepts of the Quran, ranging from approximately 30 to 50 verses. Data collection was conducted through reputable tafsir (Quranic exegesis) sources, rhetorical and linguistic texts, and lexicons. The validity of the instruments was confirmed through expert reviews in Quranic sciences and rhetoric, and reliability was ensured via inter-rater agreement tests. Data analysis was performed qualitatively and textually, with careful examination of the aesthetic structure and function of allegorical metaphor, as well as its effect on the understanding and rhetorical impact of the Quranic discourse—an endeavor requiring scientific precision and specialized approaches due to the linguistic and rhetorical complexity of the Quran.

Results and Discussion

Metaphor, as one of the most significant rhetorical tools in Arabic language and the Holy Quran, plays a crucial role in conveying deep and vivid concepts. This study, by examining the allegorical metaphors in the parables of the Quran, demonstrated that this type of metaphor expresses abstract ideas through tangible imagery by omitting one side of the simile and relying on semantic context. Various definitions of metaphor from classical and modern rhetoricians, including Abd al-Qahir al-Jurjani, Sa'd al-Din Taftazani, and contemporary linguists such as Kourosh Safavi, attest to the importance and complexity of this literary device. The findings indicate that the allegorical metaphor, through combining multiple features and creating compound similarities, significantly aids in conveying complex Quranic concepts. By analyzing 13 verses from the parables in the Quran, this study explored the role of allegorical metaphor in expressing concepts such as the treachery of hypocrites, the weight of sins, divine surveillance, and the dichotomy of truth and falsehood. The results showed that this metaphor, by transforming abstract ideas into concrete images, deepens the audience's understanding and makes the message more enduring. Moreover, the interpretive and multidimensional nature of allegorical metaphors renders the Quran a dynamic text adaptable to various contexts. This research recommends further studies employing modern rhetorical and linguistic approaches to uncover the hidden layers of Quranic metaphors.

تحلیل استعاره‌های نمادین در مثل‌های نهفته و پنهان قرآن کریم؛ تأثیرات فرهنگی، معنوی و شناختی در بیان مفاهیم قرآنی

پاکیزه کاظم‌زاده: گروه علوم و قرآن و حدیث، واحد زنجان، دانشگاه آزاد اسلامی، زنجان، ایران.

*حیدر حسن‌لو: گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد زنجان، دانشگاه آزاد اسلامی، زنجان، ایران.

محمدحسین صائینی: گروه علوم و قرآن و حدیث، واحد زنجان، دانشگاه آزاد اسلامی، زنجان، ایران.

فرهاد ادریسی: گروه علوم و قرآن و حدیث، واحد زنجان، دانشگاه آزاد اسلامی، زنجان، ایران.

اطلاعات مقاله	چکیده
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۲۳	برا ساس تقسیم‌بندی پژوهشگران، امثال قرآن کریم به دو دسته «امثال واضح» - که در آن‌ها به صراحت از واژه‌هایی چون «مَثَل» یا «امثال» استفاده شده و «امثالِ کامنه» - که فاقد این اصطلاحات اند اما ساختار مثلی دارند تقسیم می‌شوند. این پژوهش باهدف تحلیل استعاره‌های نمادین در امثالِ کامنه قرآن کریم و تبیین نقش آن‌ها در انتقال مفاهیم قرآنی انجام شده است. روش تحقیق توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر تحلیل محتوای کیفی است. جامعه آماری شامل تمامی آیات قرآن کریم بوده و از روش نمونه‌گیری هدفمند استفاده شده است. ابزار گردآوری داده‌ها، متون تفسیری، منابع بلاغی و زبان شناختی است. روایی ابزار با نظر متخصصان علوم قرآنی و بلاغت تأیید شده و پایایی آن از طریق آزمون بین‌دوران سنجیده شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که استعاره تمثیلیه، هرچند کمتر از تشبیه تمثیلی در قرآن رایج است، در امثالِ کامنه نقش مؤثری در تصویرسازی مفاهیم انتزاعی و انتقال معانی پیچیده به زبان محسوس و قابل‌درک دارد. این استعاره‌ها افزون بر تقویت ادراک شناختی و تعمیق تجربه معنوی مخاطب، از منظر فرهنگی نیز باتکیه بر نمادها، تصاویر و مفاهیم برگرفته از بستر فرهنگی و زیست‌جهان اجتماعی عرب جاهلی، نقش مؤثری در برقراری ارتباط مؤثر میان متن وحی و مخاطب ایفاء می‌کنند. در بُعد اجتماعی، استعاره‌های نمادین قرآن با طرح مضامینی چون عدالت، صداقت، وفای به عهد، و مسئولیت‌پذیری جمعی، نه تنها به اصلاح رفتار فردی و اخلاقی کمک می‌کنند بلکه در جهت‌دهی به ساختارها و روابط اجتماعی جامعه ایمانی نیز نقش‌آفرین هستند. بالین حال، شناسایی و تفسیر استعاره تمثیلیه در امثالِ کامنه نیازمند دقت، ظرافت ادبی و تسلط بر بنیان‌های بلاغت قرآنی است.
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۲۵	
شماره صفحات: ۱۲۵-۱۱۲.	
واژگان کلیدی: قرآن کریم استعاره‌های نمادین بستر فرهنگی و زیست‌جهان اجتماعی	
استناد: کاظم‌زاده، پاکیزه. حسن‌لو، حیدر. صائینی، محمدحسین. ادریسی، فرهاد. (۱۴۰۴). تحلیل استعاره‌های نمادین در مثل‌های نهفته و پنهان قرآن کریم؛ تأثیرات فرهنگی، معنوی و شناختی در بیان مفاهیم قرآنی، فصلنامه تغییرات اجتماعی-فرهنگی، دوره ۲۲، شماره ۲؛ (پیاپی ۸۶)، ۱۱۲-۱۲۵.	

DOI:

این مقاله برگرفته از رساله دکتری «پاکیزه کاظم‌زاده»، با عنوان «بررسی امثال قرآن کریم (باتکیه بر وجوه بیانی و تفسیری و تاویلی آیات)»، است که به راهنمایی «حیدر حسن‌لو»، و مشاوره «دکتر محمدحسین صائینی»، و «دکتر فرهاد ادریسی»، استخراج شده است.

*نویسنده مسئول: حیدر حسن‌لو

آدرس پست الکترونیک: nastuh49@yahoo.com

تلفن: ۰۹۱۲۳۴۱۵۴۰۰

مقدمه

به نظر می‌رسد سخنی که هدف آن تأثیرگذاری بر نفوس است و می‌خواهد در جان و دل شنونده بنشیند، باید افزون‌بر دارا بودن تمامی شرایط فصاحت یعنی عاری بودن از اشتباهات ساختاری و دستوری و دوری از سنگینی و پیچیدگی‌های ابهام‌آفرین - از سخن عادی ممتاز بوده و از زیبایی‌های خاصی نیز برخوردار باشد. یکی از این زیبایی‌ها، ایجاز یا کوتاه‌گویی همراه با فایده‌گویی است. اگر چنانکه گفته‌اند ایجاز، مقصد نهایی یا دست کم یکی از مقاصد مهم بلاغت باشد، در این صورت بی‌گمان استعاره، به عنوان یک فن بیانی موجز، از زیباترین و فنی‌ترین فنون بیانی به‌شمار خواهد رفت و مهمترین جایگاه ایجاز را به خود اختصاص خواهد داد. خداوند متعال در راستای هدایت انسان‌ها به‌طور عام و مسلمانان به‌طور خاص و برای تبیین و تأثیر کلام در نفوس، از تمثیل بهره جسته است. با کمک استعاره، به‌ویژه استعاره تمثیلیه، می‌توان موضوعات غیر محسوس و معنوی یا ذهنی صرف را محسوس نمود، امور غیر مجسم را تجسم بخشید و موجودات غیر انسانی را در هیئت انسانی (تشخیص)، ظاهر ساخت. این امور در تأثیرگذاری کلام و ایجاد جاذبه برای آن بسیار مؤثرند. محققان، امثالی را که در آن‌ها از واژه‌های «مَثَل» و «امثال»، استفاده شده است به‌مانند آیه شریفه «وَمَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا كَمَثَلِ الْذِي يَنْعِقُ بِمَا لَا يَسْمَعُ إِلَّا دُعَاءً وَنِدَاءً» (بقره/۱۷۱)، و در آن‌ها به‌نحوی از انحاء، با ذکر واژه «مثل»، به مثل بودن تصریح شده است، «امثال واضح»، نامیده‌اند. در مقابل، امثالی که در آن‌ها واژه «مثل»، نیامده است، ولی از مفهوم و جان کلام، مثل بودن نشان آشکار می‌گردد. مانند آیه شریفه «وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ نَقَصَتْ غَزَاهُمْ مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ أَنْكَاثًا» (نحل/۹۲)، یا آیه «وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ» (ق/۱۶)، «امثال کامنه»، نامیده‌اند (اسماعیلی، ۱۳۷۷: ۴۳). امثال قرآن کریم اعم از واضح و کامنه جلوه‌گاه صور گوناگون بیانی‌اند و به‌ویژه از ظرفیت بالای استعاره تمثیلیه بهره‌مند هستند. این ظرفیت نه تنها در انتقال مفاهیم پیچیده ذهنی و انتزاعی به‌صورتی محسوس و قابل فهم مؤثر است، بلکه نقش مهمی در تأثیرگذاری عاطفی و اقناعی کلام ایفاء می‌کند. استعاره تمثیلیه با پیوند دادن عناصر آشنا به مفاهیم ناآشنا، مخاطب را به تأمل و درک عمیق‌تر مفاهیم سوق می‌دهد. در این میان، امثال قرآنی به‌عنوان بستری زبانی و بلاغی، نقشی ویژه در القای معانی ایفاء می‌کنند و توانسته‌اند ساختارهای بیانی قدرتمندی برای بیان آموزه‌های دینی و اخلاقی فراهم آورند. با وجود توجه فراوان به صورخیال و فنون بیانی در متون دینی، به نظر می‌رسد بررسی دقیق کاربرد استعاره تمثیلیه در امثال کامنه قرآن، همچنان نیازمند پژوهشی مستقل و روشمند باشد؛ چراکه ظرفیت‌های بلاغی پنهان در این گونه آیات، می‌تواند افق‌های تازه‌ای در فهم هنری و معنایی قرآن کریم بگشاید. در تحقیقاتی که درباره استعاره‌های تمثیلیه قرآن کریم انجام شده، اولاً: تنها بخشی از قرآن یعنی سوره‌ای خاص مورد بررسی قرار گرفته و از این جهت، جامعیت لازم را نداشته‌اند. ثانیاً: هیچ تحقیق مستقلی درباره استعاره‌های تمثیلیه امثال کامنه قرآن کریم یافت نشده است. پژوهش حاضر در پی پاسخ‌گویی به این پرسش است که: آیا در امثال کامنه قرآن کریم، استعاره تمثیلیه به کار رفته است یا نه - و در صورت وجود، چه فوایدی می‌توان برای این کاربرد متصور شد؟ برای پاسخ نخست امثال کامنه قرآن کریم استخراج شده و سپس استعاره‌های تمثیلیه موجود در آن‌ها مورد بررسی قرار گرفته است.

پیشینه تحقیق

سارا سهرابی، اکرم کرانی و زهره سادات‌ناصری (۱۴۰۲)، در بررسی «واکاوی استعاره مفهومی در قرآن (جبرهای ۱۵ تا ۲۱) و هفت‌پیکر نظامی از مفهوم زبان شناختی متن و تصویر»؛ با استفاده از روش کتابخانه‌ای و چارچوب نظری استعاره مفهومی، ۳ نوع استعاره؛ هستی‌شناختی، جهت‌گیرانه و ساختاری را در آیات منتخب قرآن بررسی کرده‌اند و نشان داده‌اند که بسیاری از مفاهیم به کاررفته، به‌ویژه افعال ادراکی مانند دیدن، شنیدن و سخن گفتن، درواقع نمونه‌هایی از استعاره مفهومی‌اند. و نیز کاربرد استعاره مفهومی در «هفت‌پیکر»، نظامی تحلیل شده و نحوه بازنمایی تصویرهای ذهنی و احساسی شاعر از طریق این نوع استعاره‌ها مورد توجه قرار گرفته است. یکی از یافته‌های مهم این پژوهش آن است که استعاره مفهومی به مثابه ابزاری کارآمد، هم در متون دینی و هم در متون ادبی کلاسیک فارسی، نقشی اساسی در انتقال مفاهیم پیچیده ایفاء می‌کند. این پژوهش با تطبیق کارکرد استعاره مفهومی در دو متن دینی و ادبی، نشان داده است که این نوع استعاره نه تنها در تبیین بهتر مفاهیم قرآنی مؤثر است، بلکه به تحلیل زیبایی شناختی آثار ادبی نیز عمق بیشتری می‌بخشد (سهرابی، کرانی، سادات‌ناصری، ۱۴۰۲: ۳۷۹-۳۶۳). حسین هوشنگی و محمود سیفی‌پرگو (۱۳۸۸)، در پژوهش «استعاره‌های مفهومی در قرآن از منظر زبان‌شناسی شناختی»؛ با رویکرد زبان‌شناسی شناختی به بررسی حوزه‌های مفهومی مبدأ در قرآن پرداخته‌اند. تمرکز اصلی پژوهش بر آن است که چگونه مفاهیم آشنای حسی و ملموس مانند گیاهان، بدن، حیوانات،

ابزارها، و تجارت به عنوان حوزه‌های مبدأ برای انتقال مفاهیم انتزاعی‌تر در قرآن به کار گرفته می‌شوند. این مقاله باتاکید بر حوزه مفهومی «گیاه»، نشان می‌دهد که قرآن از ساختارهای استعاره‌ی مبتنی بر طبیعت، برای تبیین و تعمیق مفاهیم معنوی، اخلاقی و هستی‌شناختی بهره می‌گیرد. در چارچوب نظری استعاره‌ی مفهومی، که نخستین بار توسط جورج لیکاف^۱ مطرح شد، توضیح می‌دهند که استعاره‌ها نه صرفاً آرایه‌های ادبی یا انحراف از قواعد زبان، بلکه بخشی از ساختار ذهن انسان و فرایند معنا سازی‌اند. به همین دلیل، تحلیل استعاره‌ها باید در سطح مفاهیم، نه صرف واژگان، صورت گیرد. پژوهش با بررسی آیات مختلف، از جمله آیه مشهور «کلمه طيبة كشجرة طيبة» و نیز تمثیل‌هایی مانند «حرث الآخرة»، نشان می‌دهد که استعاره‌های قرآنی بر طرحواره‌های تصویری بنیادین مانند «راه»، «رشد» و «کاشت»، مبتنی‌اند. جستار روشن ساخت که مفاهیم پیچیده‌ای همچون نیکی، صدقه، پاداش اخروی و حتی ساختارهای وجودی، در قالب استعاره‌هایی با ریشه در تجربه زیسته بشر تبیین شده‌اند. از این رو، استعاره‌های قرآنی، افزون بر جنبه زیبایی‌شناختی، کارکردی شناختی دارند و در شکل‌گیری نظام مفهومی قرآن نقش اساسی ایفاء می‌کنند. پژوهش به خوبی حاکی از آن است که زبان‌شناسی شناختی، ابزار تحلیلی دقیقی برای فهم لایه‌های عمیق‌تر معنایی متون دینی فراهم می‌آورد (هوشنگی، سیفی‌پرگو، ۱۳۸۸: ۳۴-۱۰). / *امیر حیات*^۲ و *لبنا افتخا*^۳ (۲۰۲۵)، در مطالعه *“The Role Of Metaphorical Language In The Quran: An Analysis”* نقش بنیادین زبان استعاره در قرآن کریم از ابعاد زبانی، شناختی و کلامی مورد بررسی قرار داده‌اند. و بر این باورند که استعاره در قرآن نه فقط ابزاری ادبی، بلکه واسطه‌ای مفهومی و معنابخش است که میان فهم انسانی و واقعیت‌های متعالی الهی پل می‌زند. به عقیده آنان، زبان استعاره قرآن با قدرت تصویر سازی خود، مفاهیم پیچیده‌ای چون ایمان، صفات الهی و مسئولیت‌های اخلاقی را به گونه‌ای ملموس و قابل فهم برای انسان بازنمایی می‌کند این پژوهش نشان می‌دهد که استعاره‌های قرآنی، افزون بر تبیین معانی انتزاعی، واکنش‌های عاطفی و عقلانی مخاطب را نیز برمی‌انگیزند و بدین وسیله مؤمن را به سوی رفتار اخلاقی و تعبد خالصانه سوق می‌دهند. از جمله کارکردهای اصلی استعاره‌ها در قرآن که در مقاله به آن پرداخته شده می‌توان به ساده سازی مفاهیم معنوی پیچیده، ایجاد زمینه تأمل و تفکر، پیوند دادن تجربه الهی با واقعیت انسانی، ترسیم امور غیبی، و تقویت آموزه توحید اشاره کرد. در نهایت، پژوهش اثبات می‌کند که استعاره‌های قرآنی نه تنها در فهم، بلکه در تأمل و عمل نیز نقش فعالی ایفاء می‌کنند و می‌توانند مسیر تزکیه نفس و تقرب به خداوند را برای مؤمنان روشن‌تر سازند (Hayat, Iftikha, 2025, 1-10). *مشاعل العجمی*^۴ (۲۰۱۹)، به بررسی *“A Cognitive Study Of Metaphors In The Glorious Qur'an: From A Linguistic To A Conceptual Approach”* پرداخته و با انتخاب آیاتی از قرآن که این مفاهیم را دربر دارند، به تحلیل آن‌ها در دو سطح زبانی و مفهومی می‌پردازد و نشان می‌دهد که چگونه تحلیل‌های صرفاً زبانی می‌توانند به بینشی عمیق‌تر در سطح مفهومی ارتقاء یابند. و با بهره‌گیری از نظریه‌های استعاره مفهومی به تبیین نحوه عملکرد استعاره در ساختار ذهن انسان می‌پردازد؛ جایی که مفاهیم انتزاعی (حوزه مقصد)، از طریق نگاشت‌هایی از مفاهیم ملموس‌تر (حوزه مبدأ)، قابل درک می‌شوند. پژوهش حاکی از آن است که استعاره‌های قرآنی نه تنها باید از منظر زبانی، بلکه در چارچوبی مفهومی و شناختی نیز تحلیل شوند. این رویکرد موجب می‌شود تا معانی انتزاعی قرآن بهتر فهمیده شوند و بستر تازه‌ای برای درک مفاهیم اخلاقی، روان‌شناختی و الهی در متن مقدس فراهم گردد. در نتیجه تحقیق تأکید دارد که رویکرد مفهومی به استعاره می‌تواند هم نظریه استعاره مفهومی را غنا بخشد و هم به ارتقاء سطح مطالعات تفسیری و زبان‌شناسی عربی کمک کند (AlAjmi, 2019: 114-121).

ادبیات و مبانی نظری

در حوزه تحلیل مفاهیم و استعارت قرآن کریم، به‌ویژه در خصوص استفاده از استعاره‌های تمثیلی در امثال کامنه، پژوهش‌های متعددی در منابع علمی بین‌المللی انجام شده است. براساس یافته‌های اخیر در زمینه بلاغت قرآنی و زبان‌شناسی شناختی، استعاره نه تنها یک صنعت ادبی محسوب می‌شود، بلکه یک سازوکار شناختی است که نقش اصلی در نحوه درک انسان از مفاهیم مجرد بازی می‌کند (لاکوف، جانسون، ۱۳۹۹: ۳۱۰). این دیدگاه که استعاره ابزاری فرازمینی برای تصور مفاهیم غیرمادی است، در مطالعات معاصر

^۱ George Lakoff

^۲ Amir Hayat

^۳ Lubna Iftikha

^۴ Masha'el AlAjmi

درباره قرآن کریم نیز به‌خوبی جالفتاده است. استعاره‌های تمثیلی به‌عنوان نوعی استعاره مرکب، به‌طور گسترده‌ای در آیات قرآن به‌کار رفته‌اند، به‌ویژه در امثال کامنه که بدون ذکر واضح واژه «مثل»؛ مفهومی عمیق را منتقل می‌کنند. بر اساس مطالعات انجام شده توسط عالمان قرآنی و زبان‌شناسان، امثال کامنه در قرآن شامل آیاتی هستند که بدون استفاده از اصطلاحات مشخص مثل «م‌شبه» یا «مستعار»، اما از طریق استعاره و تشکیل تصاویر ذهنی، مفاهیم معنوی و اخلاقی را منتقل می‌کنند (صفوی، ۱۳۹۷: ۱۵۶). این امثال اغلب از طریق استعاره تمثیلی عمل می‌کنند، که در آن یکی از طرفین تشبیه (م‌شبه یا م‌شبه‌به)، حذف شده و مخاطب موظف به درک معنای نهفته از طریق شباهت‌های موجود است (جرجانی، ۱۳۸۹: ۱۵۶). این نوع استعاره به‌دلیل ترکیبی بودن و استفاده از چندین عنصر تصویری، از اهمیت بالایی در توصیف مفاهیم پیچیده برخوردار است. استعاره‌های تمثیلی در قرآن به‌عنوان یک ابزار انتقال‌دهنده مفاهیم فرامادی مورد توجه قرار گرفته‌اند. برای مثال، در آیه «وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا» (آل عمران/۱۰۳)، حبل‌الله به‌صورت استعاری به قرآن کریم اشاره دارد، اما این استعاره از نوع تمثیلی است، زیرا شباهت‌های چندگانه‌ای بین محکم بودن ریسمان و استحکام دین الهی وجود دارد (صابونی، ۱۳۸۱: ۶۳-۵۰). این استعاره نه‌تنها از لحاظ زبانی زیبا، بلکه از نظر شناختی نیز به‌خوبی مفهوم توحید و وحدت اسلامی را منتقل می‌کند. به‌طور خاص، می‌توان استعاره‌های تمثیلی را در قرآن به‌عنوان ابزارهایی معرفی کرد که از طریق تطبیق دو حوزه مختلف از تجربه انسانی (معمولاً یک حوزه فیزیکی و یک حوزه معنوی)، مفاهیم غیرقابل دیدن را قابل دیدن می‌کنند (ضیاء‌آذری، ۱۳۹۶: ۱۷۷). به‌بیانی استعاره‌های تمثیلی در قرآن اغلب با ایجاد یک داستان یا سناریوی کوچک، مخاطب را درگیر مفهوم می‌کنند. این رویکرد به‌ویژه در امثال کامنه دیده می‌شود، جایی که بدون اینکه مستقیماً به امری اخلاقی اشاره کنند، از طریق استعاره‌های تمثیلی، مفاهیم را به‌صورت غیرمستقیم منتقل می‌کنند. برای مثال، در آیه «وَهُمْ يَحْمِلُونَ أَوْزَارَهُمْ عَلَى ظُهُورِهِمْ» (الأنعام/۳۱)، گناهان به‌صورت بار سنگینی توصیف می‌شوند که بر دوش گناهکاران قرار دارد. این استعاره نه‌تنها اساس فیزیکی سنگینی را القاء می‌کند، بلکه از نظر شناختی، ارتباط بین وزن گناه و سنگینی نفسی را به‌خوبی برجسته می‌کند. در مطالعات معاصر زبان‌شناسی شناختی، تأکید زیادی بر این موضوع شده است که استعاره‌های تمثیلی در قرآن نه‌تنها درک مخاطب را افزایش می‌دهند، بلکه به تقویت هویت دینی و اخلاقی افراد نیز کمک می‌کنند (برزگمهر، حاجی‌زاده، ۱۳۹۶: ۳۳-۳۲). این دیدگاه از طریق مقایسه استعاره‌های تمثیلی در قرآن با دیگر متون مقدس نیز تأیید شده است که نشان می‌دهد قرآن از این استعاره‌ها به‌صورت منحصربه‌فردی برای ایجاد ارتباط عمیق بین مفاهیم دینی و تجربه‌های روزمره استفاده می‌کند (قاسمی، ۱۳۹۲: ۲۴-۲۲). این امر به‌ویژه در امثال کامنه مشهود است، جایی که استعاره‌ها به‌طور غیرمستقیم اما بسیار مؤثر، مفاهیم را منتقل می‌کنند. استعاره‌های تمثیلی در قرآن نه‌تنها در سطح معنایی عمل می‌کنند، بلکه از نظر روان‌شناختی نیز تأثیر زیادی بر شکل‌گیری شخصیت و اخلاق فردی دارند. این استعاره‌ها با ایجاد تصاویر ذهنی قوی، به افراد کمک می‌کنند تا اقدامات خود را از منظری گسترده‌تر ببینند و تصمیمات خود را تحت تأثیر مفاهیم دینی قرار دهند. به‌عنوان مثال، در آیه «إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَظَلَمُوا لَنْ نَتَقَبَّلَ مِنْهُمْ مَا عَمِلُوا» (الأنعام/۱۷۹)، استعاره «ظلامه»-«ظلم»، به‌صورت تصویری از تاریکی و گمراهی ارائه می‌شود که به مخاطب کمک می‌کند تا اهمیت دوری از گناه و ظلم را درک کند. در مجموع، استعاره‌های تمثیلی در امثال کامنه قرآن کریم، ابزارهای زبانی و شناختی قوی‌ای هستند که از طریق تطبیق دو حوزه مختلف از تجربه انسانی، مفاهیم غیرمادی و معنوی را قابل‌درک می‌کنند. این استعاره‌ها نه‌تنها به‌دلیل زیبایی ادبی شان مهم هستند، بلکه از نظر شناختی و روان‌شناختی نیز نقش مهمی در شکل‌گیری اخلاق و هویت دینی افراد دارند. استفاده از این استعاره‌ها در قرآن به‌خوبی منطبق با اصول زبان‌شناسی شناختی است و به همین دلیل می‌تواند به‌عنوان یک موضوع تحقیقاتی مهم در حوزه‌های مختلف اسلامی و زبانی مورد استفاده قرار گیرد.

مواد و روش تحقیق

این پژوهش از نوع توصیفی-تحلیلی است و با بهره‌گیری از روش تحلیل محتوای کیفی انجام شده است. جامعه آماری شامل تمامی آیات قرآن کریم است که در آن‌ها مفاهیم تمثیلی یا استعاری به‌کار رفته، اما تمرکز اصلی بر آیاتی است که استعاره تمثیلیه در قالب امثال کامنه در آن‌ها به‌کار گرفته شده است. با توجه به گستردگی آیات واجد این ویژگی و به‌منظور تحلیل دقیق‌تر، نمونه‌ها به‌صورت هدفمند انتخاب می‌شوند. حجم نمونه، بادر نظر گرفتن محدودیت‌های پژوهش و برپایه ملاک‌هایی مانند نوع و شیوه به‌کارگیری استعاره تمثیلیه، میزان تأثیر آن بر درک مخاطب، و ارتباط معنایی آن با مفاهیم بنیادین قرآن، تعیین شده و حدود ۳۰ تا ۵۰

آیه را شامل می‌شود. روش نمونه‌گیری هدفمند این امکان را فراهم می‌سازد که آیات واجد ویژگی‌های موردنظر به‌گونه‌ای انتخاب شوند که بتوانند مستقیماً به پرسش‌های تحقیق پاسخ دهند. ابزار گردآوری داده‌ها شامل منابع تفسیری معتبر، متون بلاغی و زبان‌شناختی، لغت‌نامه‌ها و سایر منابع تحلیلی مرتبط با بررسی استعاره در قرآن است. این ابزارها به پژوهشگر اجازه می‌دهند تا به تحلیل دقیق، عمیق و لایه‌مند آیات پردازد و ساختار و عملکرد زیبایی‌شناختی استعاره تمثیلیه را استخراج و تفسیر کند. برای سنجش روایی ابزار، از روش‌روایی محتوایی بهره گرفته شده و نظرات کارشناسی اساتید علوم قرآنی و بلاغت در مراحل انتخاب و تحلیل آیات دخالت داده شده است. این فرایند موجب اعتباربخشی علمی به ابزار گردآوری داده‌ها می‌شود. پایایی ابزار نیز از طریق آزمون‌های بین‌داوری و بررسی هم‌خوانی تحلیل‌های پژوهشگران مختلف ارزیابی شده است؛ به‌گونه‌ای که در صورت همگرایی نتایج تحلیل‌ها، پایایی ابزار تأیید می‌گردد. روش تحلیل داده‌ها بر تحلیل کیفی متنی استوار است. در این فرایند، آیات منتخب بادقت و عمق بررسی شده و ویژگی‌های ساختاری و معنایی استعاره تمثیلیه در آن‌ها استخراج می‌شود. سپس، تأثیر این استعاره‌ها بر درک مخاطب و زیبایی‌شناسی بیانی قرآن تحلیل و نتایج به صورت توصیفی و تحلیلی گزارش می‌گردد. با توجه به ویژگی‌های خاص زبان قرآن کریم و پیچیدگی‌های بلاغی و مفهومی آن، این روش تحقیق مستلزم دقت علمی و مهارت تحلیلی بالاست و در هر مرحله نیازمند رویکردی تخصصی و دقیق خواهد بود تا یافته‌ها از اعتبار و اتقان لازم برخوردار باشند.

بحث و یافته‌های تحقیق

استعاره بر وزن استفعال از ریشه (ع و ر)، در اصل لغت به معنی وام‌گیری و عاریت‌خواهی است. چنانکه می‌گویند: شَيْءٌ مُسْتَعَارٌ: چیز عاریتی و امانتی و قرضی. «اِسْتَعَارَهُ مِنْهُ» آن را از او به امانت گرفت (آذرنوش، ۱۳۹۸: ۴۶۹). و در اصطلاح اهل بلاغت، عبارت است از مجاز دارای قرینه مانع از اراده معنی حقیقی، با علاقه مشابهت میان معنای حقیقی و غیرحقیقی، بدون حضور یکی از طرفین تشبیه و با ادعای تناسی تشبیه. براساس این تعریف:

❖ استعاره، نوعی تشبیه است که در آن یکی از طرفین اصلی (مشبه یا مشبه‌به) حذف شده است.

❖ استعاره، مجازی است دارای قرینه صارفه با علاقه مشابهت.

❖ استعاره، از مجاز و تشبیه بلوغ‌تر است؛ زیرا در استعاره، تشبیه به فراموشی سپرده می‌شود و ادعا می‌گردد که مشبه، عین «مشبه به»، یادست کم، یکی از افراد آن است؛ و به این جهت، تعجب و نهی از تعجب در آن صورت تحقق پیدا می‌کند. البته با دروغ فرق دارد؛ چراکه استعاره برپایه تأویل و قرینه استوار است.

تعاریف استعاره در کتب بلاغت پیشینیان یکی از پریشان‌ترین تعریف‌ها قلمداد می‌شود. تنوع ارائه شده در تعریف مفهوم استعاره، نشان‌دهنده شبهه و تزلزل متقدمان درباره مفهوم و حتی کارکرد استعاره است. بعضی از آنان هرگونه تشبیهی را که اداتش حذف شده باشد استعاره دانسته‌اند. بعضی دیگر معتقدند که هرگاه از جمله تشبیهی، که از مشبه و مشبه‌به و وجه شبه و ادات تشبیه درست شده است یکی از طرفین اصلی یعنی مشبه و مشبه‌به را حذف کنیم استعاره تحقق پیدا می‌کند. پس استعاره هم گشتاری از جمله تشبیهی است و به اصطلاح ژرف ساخت هر استعاره‌ای یک جمله تشبیهی است. مثلاً ژرف ساخت «سرو»، که استعاره از قد بلند است چنین بوده است: قد او از نظر بلندی مانند سرو است. پس از اخذ استعاره از تشبیه می‌توان آن را با قرینه در کلام به کار برد: سروی را دیدم که می‌خرامید. علامه سعدالدین تفتازانی، استعاره را مجازی دانسته است که مناسبت بین معنی مجازی و حقیقی آن مشابهت باشد. برای مثال، هرگاه **مَشْفَرٌ** که به معنی لب شتر است برای لب انسان به کار گرفته شود و شباهت لب انسان به لب شتر در ضخیم بودن و درشتی و آویزان بودن، مقصود باشد استعاره است (عرفان، ۱۳۹۶: ۲۶۹). به نظر می‌رسد /بوزکریا یحیی بن زیاد ملقب به فراء/ نخستین کسی باشد که به استعاره به معنای واقعی کلمه پی برده و آن را در قرآن کریم و اشعار شاعران عرب پیدا کرده است. در کتاب معانی القرآن به مواردی از استعاره اشاره کرده است. استعاره را جانشینی معنایی و نامیدن چیزی جزء با نام اصلی‌اش معرفی کرده است. /رسطو^۵/، براین باور بود که استعاره به‌طور معمول در اسم رخ می‌دهد. استعاره به واژه و زبان ادبیات مربوط می‌شود و به سطح اندیشه راه ندارد و زمانی ایجاد می‌گردد که یک واژه درباره مدلول متعارفش به کار نرود (براتی، ۱۳۹۶: ۵۲). بی‌جهت نیست که وی و کسانی

^۵ Aristotle

که راه او را دنبال کردند آن را در میان فنون و صناعات ادبی موردبررسی قرار دادند. دیدگاه/فلاطون^۶ هم نزدیک به این بود. هرچند که او «استعاره را حاصل خلاقیت در زبان می‌دانست و آن را جزئی از زبان فرض می‌کرد» (رضویان، ۱۳۹۶: ۱۳۸). محققان زبان‌شناسی امروزه استعاره را از حوزه تشبیه می‌دانند نه مجاز. کوروش صفوی، بر آن است که «در سنت مطالعات ادبی، بحث درباره استعاره بدون توجه به صنعت تشبیه نارساست به همین دلیل پیش از آنکه به فرایند استعاره بپردازیم باید به اختصار تشبیه را معرفی کنیم و با درک آن به بررسی استعاره بنشینیم». در زبان یونانی، استعاره را Metaphor نامیده‌اند که از Meta به معنی فرا و Pherein به معنی بردن مشتق شده است. مقصود از این واژه، دسته خاصی از فرایندهای زبانی است که در آن‌ها جنبه‌هایی از یک شیء به شیء دیگر فرا برده می‌شوند. به دیگر سخن منتقل می‌شوند. به نحوی که از شیء دوم به گونه‌ای سخن می‌رود که گویی همان شیء اول است (هاوکس، ۱۳۹۵: ۱۱). شاعران و نویسندگان متقدم، این انتقال معانی را در قالب الفاظ و به صورت حساب شده انجام می‌دادند. ترکیبات استعاری را کشف می‌کردند و در دل نظم و نثر خود جای می‌دادند. از نظر آنان، استعاره به نحوی از زبان انفکاک پذیر بوده است. این دیدگاه همان نگرش سنتی به استعاره است. امروزه، ضمن پذیرش استعاره در ظاهر الفاظ، گروهی از زبان‌شناسان بیان داشته‌اند که استعاره از زبان و فکر نویسنده، جدایی ناپذیر است و زبان بالضروره استعاری است.

– استعاره تمثیلیه

از جمله کارکردهای برجسته‌ای که بلاغیون برای استعاره بر شمرده‌اند، قدرت آن در انتقال معنا به شیوه‌ای موجز، تصویری و تأثیرگذار است. استعاره می‌تواند با بهره‌گیری از قدرت تخیل، مخاطب را به درک عمیق‌تر و تجربه احساسی روشن‌تری از مفهوم منتقل شده سوق دهد. عبدالقاهر جرجانی، در اثر ارزشمند خود اسرار البلاغه بخش گسترده‌ای را به شرح این ویژگی اختصاص داده و می‌گوید: «به یاری استعاره، جمادات را زنده و زبان‌دار و صامتان را سخنور و خطیب می‌یابی و در پرتو آن، معانی نارسا، روشن و جاندار می‌گردند. اگر استعاره از سخن برداشته شود، تشبیه‌ها همه از مرتبه تحسین و اعجاب فرو می‌افتند. استعاره مفاهیم لطیف را از زوایای جان بیرون می‌آورد و بدان‌سان مجسم می‌سازد که گویی دیدگان آن را می‌نگرند؛ نیز اوصاف بی‌جان را چنان روحانیت و لطافتی می‌بخشد که جزء در خیال نمی‌گنجد». استعاره تمثیلی، آن است که جمله‌ای در معنای غیرحقیقی و به سبب مشابهت کلی میان دو هیأت مرکب به کار رود. در این نوع استعاره، وجه شبه از چند ویژگی مختلف انتزاع می‌شود و از این‌رو به تشبیه مرکب بازمی‌گردد و می‌توان آن را نوعی مجاز مرکب آمیخته به استعاره دانست. در زبان عربی نیز از آن با عنوان «المجاز المركب بالاستعاره التمثیلیه»، یاد می‌شود. در این گونه استعاره، هریک از مشبه و مشبه‌به هیأتی مرکب‌اند؛ یعنی حاصل ترکیب چند ویژگی یا حالت‌اند. مشبه که در متن حذف می‌شود حادثه یا حالتی واقعی است که در ذهن مخاطب حضور دارد و مشبه به معمولاً مثلی رایج و شناخته شده است. برای مثال، در جمله «أراک تقدّم رجلاً و تؤخّر آخری» (می‌بینمت که گامی پیش می‌نهی و گامی پس می‌کشی)، حالت تردید فرد (مشبه)، به حرکت مرددی شبیه شده که یک‌قدم پیش و یک‌گام پس می‌گذارد (مشبه‌به)؛ این همان استعاره تمثیلی است. سیروس شمیسا، در این باره می‌گوید: «تمثیل، حاصل ارتباط دو گانه بین مشبه و مشبه‌به است. در تمثیل نیز اصل بر ذکر تنها مشبه‌به است. فرنگیان به آن استعاره گسترده می‌گویند. گاهی ممکن است مشبه نیز ذکر شود که در این صورت آن را تشبیه تمثیلی می‌خوانند» (شمیسا، ۱۳۸۱: ۲۲۷). وی در ادامه، آیه شریفه «مَثَلُ الَّذِينَ حُمِلُوا التَّوْرَةَ ثُمَّ لَمْ يَحْمِلُوهَا كَمَثَلِ الْحِمَارِ يَحْمِلُ أَسْفَارًا» (جمعه/۵)، را نمونه‌ای از تشبیه تمثیلی می‌داند که در آن، کسانی که کتاب آسمانی را با خود دارند اما به آن عمل نمی‌کنند (مشبه)، به حیوانی تشبیه شده‌اند که بار کتاب حمل می‌کند اما از محتوای آن بهره‌ای ندارد (مشبه‌به). بنابراین، تمثیل روایت یا حکایتی است که با وجود معنای ظاهری، حامل پیامی کلی‌تر و ژرف‌تر است. به گفته او، برخی از بلاغیون، تشبیه مرکبی را که جنبه مثلی داشته باشد نیز «تشبیه تمثیلی» نامیده‌اند. درحالی که در استعاره تمثیلی، صرفاً مشبه‌به ذکر می‌شود. نکته‌ای درخور توجه آن است که در هر موضعی که استعاره حضور دارد، امکان تأویل نیز وجود دارد. چراکه در استعاره همواره یکی از دو طرف تشبیه (مشبه یا مشبه‌به)، حذف شده و باید از طریق کشف و تأویل بازایی گردد. از این‌رو، گفته‌اند: «آیاتی که حاوی استعاره‌اند، دارای معانی باطنی و تأویلی نیز هستند و برای نیل به درک عمیق‌تر، در کنار تفسیر، باید به تأویل آن‌ها نیز توجه شود». در رویکردهای معاصر به بلاغت، بسیاری بر آن‌اند که استعاره‌ی تمثیلی، استعاره‌ای است که در آن، وجه شبه از ترکیبی از ویژگی‌های متعدد انتزاع شده باشد. برای تمثیلی بودن استعاره، ضرورتی ندارد که مشبه‌به حتماً

^۶ Plato

ضرب المثل با شد، بلکه همین که جامع استعاره چند عنصری با شد کافی است. در این صورت، دو طرف استعاره (مشبه و مشبه‌به)، به صورت مرکب ظاهر می‌شوند. برای مثال، آیه شریفه «وَأَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعاً» (آل عمران/۱۰۳)، استعاره‌ای تمثیلی است. در این آیه، پناه‌بردن به خدا و توکل به امداد الهی در برابر مشکلات، به چنگ‌زدن به ریسمانی محکم از بلندی تشبیه شده است؛ آنگونه که کسی در معرض سقوط، خود را بدان نجات می‌دهد. این تشبیه، مبتنی بر انتزاع وجوه مشترک از چند مؤلفه معنایی و تصویری است، و از این رو نمونه‌ای از استعاره تمثیلی به‌شمار می‌آید.

– استعاره تمثیلیه در امثال کامنه

نگاهی هدفمند به آیات کریمه قرآن نشان می‌دهد که استعاره تمثیلیه جایگاهی مهم در تصویرگری مفاهیم دارد و در پرتو آن، معانی ذهنی و حالات درونی افراد و حوادث و پدیده‌ها، روح و حیات و نشاط می‌یابند و به صحنه‌هایی زنده و تابلوهایی گویا تبدیل می‌شوند که هریک آوای حیات، سر می‌دهند و موجی از احساس را به آدمی منتقل می‌سازند. در پژوهش حاضر، در (۲۵) آیه شریفه مستخرج مشتمل بر مَثَل کامن، (۱۳)؛ آیه ۹/بقره-۱۰۳/آل عمران-۳۱/انعام-۱۰۹/توبه-۲۶/نحل-۶۴/سراء-۱۸/انبیاء-۲۲۵/شعراء-۱۹/لقمان-۱۷۷/صافات-۱۶/ق-۴۸/طور و ۱۷/تغابن دارای استعاره تمثیلیه بود که ضمن تبیین استعاره تمثیلیه در آیات مذکور، گوشه‌ای از زیبایی و بلاغت آن‌ها را در معرض قضاوت و داوری خوانندگان محترم قرار داده‌ایم:

– در آیه شریفه «خَادِعُونَ اللَّهَ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَمَا يَخْدَعُونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ» (بقره/۹):

ترجمه: می‌خواهند به خداوند و مؤمنان نیرنگ بزنند درحالی‌که جزء به خودشان نیرنگ نمی‌زنند و نمی‌دانند.

چنانکه حضرت آیت‌الله جوادی آملی، هم مرقوم فرموده‌اند خدعه منافقان با خداوند و مؤمنین و یا رسول، تعبیری مجازی است. ایشان می‌فرمایند: جمله «وَمَا يَخْدَعُونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ»، نیز بهترین شاهد بر مجازبودن تعبیر خدعه در برابر خداست (جوادی آملی، ۱۴۰۰: ۲۵۳). ایشان به‌همین اندازه بسنده کرده و تعبیر را فقط مجازی دانسته‌اند و پرواضح است که مراد از این مجاز، مجاز مفرد مرسل نخواهد بود بلکه منظور تشبیه یا استعاره به‌نحو مقتضی خواهد بود. محمدعلی صابونی، عبارت «يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَالَّذِينَ آمَنُوا»، را استعاره تمثیلیه دانسته و بیان داشته‌اند که «الاستعاره التمثيلية حيث شبه حالهم مع ربهم في إظهار الإيمان وإخفاء الكفر بحال رعيه تُخَادِعُ سُلْطَانَهُمْ...»، یعنی حال کافران را در نشان دادن ایمان و پنهان کردن کفر (مشبه یا مستعار له)، به حال مردمانی تشبیه کرده است که قصد فریب پادشاه خود را دادند (مشبه‌به یا مستعار منه). آنان پادشاه خود را به زعم خود فریب می‌دهند ولی پادشاه از فریب و نیرنگ آنان آگاهی دارد.

– در آیه شریفه «وَأَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعاً وَلَا تَفَرَّقُوا وَاذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءً فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْوَاناً وَكُنْتُمْ عَلَى شَفَا حُفْرَةٍ مِنَ النَّارِ فَأَنْقَذَكُمْ مِنْهَا كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ» (آل عمران/۱۰۳):

ترجمه: و همگی به رشته الهی درآویزید و پراکنده نشوید و نعمت خداوند بر خود را یاد کنید آنگاه که دشمنان همدیگر بودند سپس او میان دل‌های شما الفت داد و به نعمت او باهم دوست شدید و بر لبه پرتگاهی از آتش بودید و او از آن بازتان رها کرد. خداوند بدینسان آیات خویش را برای شما روشن می‌سازد تا هدایت یابید.

صابونی، در این آیه حبل را استعاره مصرحه از قرآن کریم دانسته است و به کلیت آیه نگاه نکرده است. عبدالرحمن سیوطی، در الاتقان مشخصاً عبارت «وَأَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعاً»، را استعاره تمثیلیه دانسته است. می‌توان تصور کرد که خداوند متعال، حالت مؤمنانی را که به دین الهی و کتاب آسمانی تمسک جسته‌اند به حالت کسانی که به ریسمان محکمی چنگ زده‌اند تا از هلاکت غرق شدن یا سقوط و افتادن و غیر این‌ها نجات یابند مانند کرده است.

– در آیه شریفه «قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِلِقَاءِ اللَّهِ حَتَّى إِذَا جَاءَتْهُمْ السَّاعَةُ بَغْتَةً قَالُوا يَا حَسْرَتَنَا عَلَى مَا فَرَطْنَا فِيهَا وَهُمْ يَحْمِلُونَ أَوْزَارَهُمْ عَلَى ظُهُورِهِمْ أَلَا سَاءَ مَا يَزُرُونَ» (انعام/۳۱)

ترجمه: کسانی که لقای الهی را دروغ انگاشتند زیانکار شدند تا آنگاه که قیامت به ناگهان فرا رسد گویند دریغ بر ما چه بسیار در دنیا غفلت و قصور کردیم و اینان بار گناهانشان را به دوش کشند. آری بد است آنچه بر دوش می‌کشند.

بر اعتقاد برخی استعاره تمثیلیه است ولی از نظر صابونی، آن را کنایه صفت بر موصوف دانسته‌اند. صورت حاصل از سرکشی گناهکاران که نتیجه ارتکاب گناهان زیاد است به حالت کسی تشبیه شده است که بار سنگینی را به دوش می‌کشد و دچار آزار و اذیت

می‌شود. پر واضح است که حسرت و آزار دیدن جامع هر دو است. زیرا بار سبک را می‌توان با دست و به آسانی حمل کرد اما بار سنگین را جزء بر دوش نمی‌توان حمل کرد و در این حالت انسان دچار سختی و شکنجه می‌گردد. این بار باری است که خود شخص آن را سنگین کرده است و می‌توانست سبک‌تر باشد. به عبارتی، بیگاری است. از این جهت است که شکنجه روحی هم بر او وارد می‌شود.

- در آیه شریفه «أَفَمَنْ أَسَّسَ بُنْيَانَهُ عَلَى تَقْوَىٰ مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانٍ خَيْرٌ أَمْ مَنْ أَسَّسَ بُنْيَانَهُ عَلَىٰ شَفَا جُرْفٍ هَارٍ فَانْهَارَ بِهِ فِي نَارٍ جَهَنَّمَ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ» (توبه/۱۰۹)

ترجمه: آیا کسی که بنیاد آن (مسجد)، را بر خدا ترسی و خشنودی الهی گذاشته باشد بهتر است یا کسی که بنیاد آن را بر لبه پرتگاه فرو زیختنی نهاده باشد که به آتش دوزخ سرازیرش می‌کند و خداوند ستمکاران را هدایت نمی‌کند.

در این آیه شریفه می‌توان دو استعاره تمثیلیه تصور کرد. چنانکه آلو سی هم در روح البیان به وجود دو استعاره تمثیلیه اشاره کرده است. در استعاره اول، حالت مؤمنانی که از روی خلوص نیت و به منظور تقرب الهی کارهای نیک مثل عمارت مسجد و غیر آن انجام می‌دهند به حالت کسانی که بنای محکمی را می‌سازند تا در آن پناه گیرند مانند شده است. در استعاره دوم، حالت افراد بدون ایمان و اخلاص که کارهای به ظاهر نیک، ولی غیر مخلصانه انجام می‌دهند به حالت کسانی مانند شده است که جان پناهی را در جای سست و لبه پرتگاهی می‌سازند و به جای آنکه آن جان پناه مایه آرامش آنان گردد مایه هلاکت آنان می‌شود. این درحالی است که صابونی، عبارت «أَفَمَنْ أَسَّسَ بُنْيَانَهُ عَلَى تَقْوَىٰ»، را استعاره مکنیه دانسته و نوشته است: «فی الکلام استعاره مکنیه حیث شُبِّهَتِ التَّقْوَىٰ وَ الرِّضْوَانُ بِأَرْضٍ صَلْبَةٍ يَعْتَمِدُ عَلَيْهَا الْبَنِيَانُ».

- در آیه شریفه «قَدْ مَكَرَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَآتَى اللَّهُ بُنْيَانَهُمْ مِنَ الْقَوَاعِدِ فَخَرَّ عَلَيْهِمُ السَّقْفُ مِنْ فَوْقِهِمْ وَأَتَاهُمُ الْعَذَابُ مِنْ حَيْثُ لَا يَشْعُرُونَ» (نحل/۲۶)

ترجمه: کسانی هم که بر همین شیوه و پیش از آنان بودند مکر ورزیدند آنگاه فرمان خداوند در رسید که بنیادشان را از پایه برانداخت و سقف از فرازشان بر آنان فرود آمد و عذاب از جایی که اندیشه‌اش را نمی‌کردند بر سرشان نازل شد.

حال کسانی پیش از اینکه در امر دین و خداوند متعال، دست به فریب مؤمنان می‌زدند و خداوند متعال بنیاد آنان را برکنده، بیان شده است. آیه شریفه، نوعی تهدید برای کفار و مشرکانی که به زعم خود، خداوند متعال و فرستاده او و مؤمنان را می‌فریند، محسوب می‌شود. سید محمد حسین علامه طباطبائی، این آیه شریفه را از قبیل کنایه دانسته و مرقوم فرموده است: «کنایه عن إبطال كَيْدِهِمْ وَ إفسَادِ مَكْرِهِمْ مِنْ حَيْثُ لَا يَتَوَقَّعُونَ». به نظر می‌رسد که خداوند متعال، حال کفار و مشرکان مکرکننده (مشبه یا مستعار له)، را به حال قومی که عمارت‌های با شکوهی بنا کردند و چون پایه‌های آن عمارت‌ها، سست بود فرو ریخت و همه ساکنانش را هلاک ساخت، تشبیه کرده است. جامع یا وجه شبه، آن است که مشرکان و کفار، مکر و نیرنگ زدن به دین خدا و پیامبران الهی را موجب شکست رسولان الهی و سقوط دین الهی و پیروزی خود می‌پنداشتند؛ ولی همین پندار نادرست، شکست آنان را رقم زد. همچنانکه سازندگان بناهای با شکوه گمان می‌کردند در درون عمارت‌های با شکوه خود از حوادثی مانند سیل و طوفان و زلزله در امان خواهند. ولی همان عمارت‌های با شکوه بالای جانشان گردید. زیرا که در زلزله مهیبی بر سرشان فرو ریخت. از این جهت در این آیه شریفه، استعاره تمثیلیه وجود دارد.

- در آیه شریفه «وَأَسْتَغْفِرُ مَنْ أَسْطَغَطَ مِنْهُمْ بِصَوْتِكَ وَأَجْلَبَ عَلَيْهِمْ بِخَيْلِكَ وَرَجَلِكَ وَشَارِكُهُمْ فِي الْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ وَعِدَّهُمْ وَمَا يَعِدُهُمُ الشَّيْطَانُ إِلَّا غُرُورًا» (اسراء/۶۴)

ترجمه: و هر کس را که توانی از ایشان به بانگ خویش از جای ببر و سوارگان و پیادگان را بر سر ایشان بتاز و با آنان در اموال و اولاد شریک مشو و به آنان وعده‌های رنگین بده و شیطان جزء فریب به آنان نمی‌دهد.

بنابه گفته صابونی، استعاره تمثیلیه وجود دارد. حضرت علامه طباطبائی، به صراحت به استعاره تمثیلیه اشاره فرموده‌اند؛ ولی به وجود تمثیل و به «مشبه به یا مستعار منه»، که سواران و فرماندهان میدان نبرد و فریادهای آنان و ترغیب و تحریک سربازان شان است، اشاره کرده‌اند: «شأن الفرسان في معركة الحرب وفيه تمثيل». پس در این آیه شریفه، حال شیطان رجیم در تسلط بر فریب خورندگان و ترغیب و تحریک آنان به گناه به فرمانده میدان جنگ که سوار بر اسبی است و برای هجوم به دشمن به لشکریان خود تشر می‌زند و آنان را به یورش فرا می‌خواند، مانند شده است.

- در آیه شریفه «بَلْ نَقْذِفُ بِالْحَقِّ عَلَى الْبَاطِلِ فَيَدْمَغُهُ فَإِذَا هُوَ زَاهِقٌ وَلَكُمُ الْوَيْلُ مِمَّا تَصِفُونَ» (انبیاء/۱۸)

ترجمه: بلکه حق را بر باطل می‌کوبیم و آن را فرو می‌شکافد. آن گاه است که آن نابود می‌گردد و وای بر شما از توصیفی که می‌کنید.

در بادی امر چنین به نظر می‌رسد که خداوند متعال، حق را به چیزی سخت به مانند سنگ سخت یا آهن سخت تشبیه کرده است. چیزی که هرگاه به سر کسی اصابت کند آن را متلاشی می‌سازد. از این جهت، استعاره مکینیه یا بالکنایه وجود دارد و قذف و دماغ از باب ترشیح بیان شده‌اند. ولی بادقت می‌توان دریافت که حق به چیزی سخت و محکم و باطل به چیزی سست مانند شده است. آنگاه با اصابت آن چیز سخت بر سر آن چیزی که سست بنیاد است بنیاد و بنیان آن چیز سست نابود می‌گردد. غلبه حق بر باطل و شکافتن باطل به اصابت چیزی سخت تشبیه شده است. از این جهت، استعاره تمثیلیه وجود دارد. صابونی، ذیل این آیه شریفه می‌نویسد: «شُبّه الحق بشيء صلب و الباطل بشيء رخو بطريق الاستعارة التمثيلية فكأنه رمى بجرم صلب و على رأس دماغ الباطل».

- در آیه شریفه «أَلَمْ تَرَ أَنَّهُمْ فِي كُلِّ وَادٍ يَهِيمُونَ» (شعراء/۲۲۵)

ترجمه: آیا نمی‌نگری که ایشان در هر وادی سرگشته‌اند.

مراد از هیمن شاعران کفار در هر وادی، افسار گسیختگی آنان در سخن گفتن است. کسانی که حدومرزی در سخن گفتن نمی‌شناسند. چه بسا که باطل و مذموم را مدح می‌کنند و بسا مردم را به سوی باطل دعوت نموده و از حق برمی‌گردانند و نیز چیزهایی می‌گویند که خود به آن‌ها عامل نیستند. خداوند متعال، روی برتافتن شاعران کافر از سنت‌های الهی و دین حق و زیاده‌روی آنان در مدح و نکوهش به‌ویژه ستایش باطل و هجو و نکوهش اهل حق را به کسی مانند کرده است که روی به بیابان بی‌کران نهاده و نه راه را می‌داند و نه راهنما و راه بلدی دارد. حال آن شاعران کافر به حال چنین کسی می‌ماند که در بیابان سرگردان است و راه به‌جایی نمی‌برد.

- در آیه شریفه «وَاقْصِدْ فِي مَشْيِكَ وَاعْضُضْ مِنْ صَوْتِكَ إِنَّ أَنْكَرَ الْأَصْوَاتِ لَصَوْتُ الْحَمِيرِ» (لقمان/۱۹)

ترجمه: و در راه رفتنت میانه روی کن و صدایت را آهسته بدار؛ چراکه ناخوش‌ترین آوازه‌ها بانگ درازگوشان است.

خداوند متعال صدای بلند و ناهنجار را به بانگ بلند خران و لاجرم کسانی را که با صدای بلند و گوش‌خراش سخن می‌گویند به خران تشبیه است. در این عبارت قرآنی، نه ادات تشبیهی وجود دارد و نه مشبّه به یا مستعار له، بلکه شنونده با ذوق می‌تواند دریافت کند که صدای بلند و گوش‌خراش به صدای الاغ و ایجاد کنندگان چنین صدایی به خران تشبیه شده‌اند. استعاره در اینجا چنانکه صابونی هم به آن اشاره کرده تمثیلیه است.

- در آیه شریفه «فَإِذَا نَزَلَ بِسَاحَتِهِمْ فَسَاءَ صَبَاحُ الْمُنْذَرِينَ» (صافات/۱۷۷)

ترجمه: آنگاه که به سرای ایشان فرود آید، بد است بامداد (عذاب)، هشدار یافتگان.

خداوند متعال، عذاب الهی (مشبّه یا مستعار له)، را به سپاهی که سپیده‌دمان (آن موقع که افراد در خواب به سر می‌برند)، به منازل به خواب رفتگان هجوم می‌آورد و همه را در چند لحظه نابود می‌کند، مانند کرده است. در این صورت، آن سپیده‌دم، سپیده‌دم شومی برای قوم خواهد بود. باین حال، حضرت علامه طباطبائی، نزول عذاب به ساحت را کنایه دانسته و مرقوم فرموده‌اند: «نَزُولُ الْعَذَابِ بِسَاحَتِهِمْ كَنَاءٌ عَنْ نَزُولِهِ بِهِمْ عَلَى نَحْوِ الشُّمُولِ وَالْإِحَاطَةِ»، یعنی نزول عذاب به ساحت آنان، کنایه است از نزول آن از همه طرف است؛ به طوری که عذاب ایشان را کاملاً از هر سو احاطه کند.

- در آیه شریفه «وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ وَنَعَلِمُ مَا تُوسُّوسُ بِهِ نَفْسُهُ وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ» (ق/۱۶)

ترجمه: و به راستی که انسان را آفریده‌ایم و می‌دانیم که نفسش چه وسوسه‌ای به او می‌کند و ما به او از رگ گردن نزدیک‌تریم.

کلمه ورید به معنای رگی است که از قلب جدا شده و در تمامی بدن منتشر می‌شود و خون در آن جریان دارد. بعضی هم گفته‌اند به معنای رگ گردن و حلق است. به هر معنی که باشد در آیه شریفه، خداوند متعال رگ گردن را به ریسمان یا طناب مانند کرده است. چون در درازی و طول، شبیه به طناب است. معنی جمله این است که ما که به انسان از رگ وریدش که در تمامی اعضایش دویده و در داخل هیکلش جا گرفته نزدیک‌تریم پس چگونه به او و به آنچه در دل او می‌گذرد آگاه نیستیم؟ این جمله می‌خواهد مقصود را با عبارتی ساده و همه‌فهم ادا کرده باشد. پس خداوند متعال، چنانکه حضرت علامه طباطبائی، بیان فرموده‌اند: بین نفس آدمی و خود نفس و بین

نفس آدمی و آثار و افعالش واسطه است. در این صورت، از هر جهتی که فرض شود و حتی از خود انسان به انسان نزدیکتر است و چون این معنی، معنی دقیقی است که تصورش برای فهم بیشتر مردم دشوار است. لذا خداوند متعال از این استعاره تمثیلیه برای بیان مقصود سودجسته است. چنانکه ورید به قلب نزدیکتر است خداوند متعال هم به خواطر انسان و احوال او نزدیک است. این تعبیر تعبیر بسیار محترمانه و بدیعی است و گر نه عرب برای بیان نزدیک بودن چیزی به خودشان از تعبیرات کنایی و استعاری مانند «هُوَ مِنِّي مَقْعَدُ الْإِزَارِ»، یعنی جایگاه او نسبت به من مثل تن پوشم (شلوارم)، است استفاده می‌کنند.

– در آیه شریفه «اصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ فَإِنَّكَ بِأَعْيُنِنَا وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ حِينَ تَقُومُ» (طور/۴۸)

ترجمه: در انتظار حکم پروردگارت شکیبایی کن که تو زیر نظر مایی؛ و چون (از خواب)، برخاستی سپاسگزارانه پروردگارت را تسبیح گوی.

در عبارت «فَإِنَّكَ بِأَعْيُنِنَا» استعاره تمثیلیه وجود دارد. در معنی حقیقی خود به کار نرفته است. به این دلیل که خداوند متعال چشم به معنی چشم فیزیکی ندارد. بلکه مراد از آن، حمایت و حفاظت است. در این استعاره، حالت حمایت و حفاظت رسول اکرم (ص)، توسط پروردگار متعال (مستعار له یا مشبّه به)، حالت کسی تشبیه شده است که توسط محافظانی از هر جهت حراست و پاسداری می‌شود (مستعار منه یا مشبّه به)، و معلوم است که جامع بین آن دو، همین حمایت و حفاظت و حراست است. حضرت علامه طباطبائی، به مجاز بودن این تعبیر اشاره کرده و مرقوم فرموده‌اند: «إِنَّكَ فِي حِفْظِنَا وَحِرَاسَتِنَا فَالْعَيْنُ مَجَازٌ عَنْ الْحِفْظِ»؛ و معلوم است که مراد از این مجاز، مجاز اصطلاحی نیست بلکه از قبیل استعاره و مشخصاً استعاره تمثیلیه است.

– در آیه شریفه «إِنْ تَقْرِضُوا اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا يُّضَاعِفْهُ لَكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْ وَاللَّهُ شَكُورٌ حَلِيمٌ» (تغابن/۱۷)

ترجمه: اگر در راه خداوند قرض الحسنه دهید برای شما آن را دو چندان کند و شما را بیامرزد و خداوند قدردان بردبار است. و در آیه ۱۸ سوره مبارکه حدید هم نزدیک به این مضمون به صورت «إِنَّ الْمُصَّدِّقِينَ وَالْمُصَدِّقَاتِ وَأَقْرَضُوا اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا يُّضَاعَفْ لَهُمْ» آمده است. کسی که در راه خداوند متعال انفاق می‌کند و به افراد نادار و فقیر صدقه می‌دهد چونان کسی است که به خداوند متعال قرض می‌دهد و خداوند متعال، اصل آن وام و سود چندبرابر آن را به وام‌دهنده باز خواهد گردانید و وام‌دهنده از این معامله، خوشحال و راضی خواهد گردید. حال کسی که در راه خداوند متعال و برای او دست به کارهای عام المنفعه و نیک می‌زند حال قرض‌دهنده‌ای است که از قرض خود منتفع می‌شود و چندبرابر مال خود دریافت می‌کند.

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

این پژوهش به تحلیل استعاره‌های نمادین در امثال نهفته و پنهان قرآن کریم پرداخت و هدف اصلی آن شناسایی نقش استعاره تمثیلیه در بیان مفاهیم قرآنی و بررسی تأثیرات فرهنگی، معنوی و شناختی آن بر فهم عمیق‌تر پیام‌های الهی بود. براساس دسته‌بندی‌های علمی، امثال قرآن به دو دسته «امثال واضح» (دارای واژگان صریح مانند «مثل» و «امثال») و «امثال کامنه» (بدون ذکر مستقیم واژه‌ها، اما با مضمون مجازی)، تقسیم می‌شوند. تمرکز این تحقیق بر امثال کامنه قرار گرفت؛ چراکه این نوع امثال، حاوی استعاره‌های تمثیلیه پیچیده و غنی‌تری هستند که نیازمند تحلیل دقیق‌تری می‌باشند. یافته‌ها نشان دادند که استعاره تمثیلیه به عنوان یکی از مهمترین ابزارهای بلاغی قرآن، نقشی برجسته در بیان مفاهیم انتزاعی و غیرمحسوس دارد. این نوع استعاره، برخلاف تشبیه تمثیلی، ساختاری پیچیده‌تر و مجازی‌تر دارد که نیازمند دقت، مهارت زبانی و ذوق ادبی بالاتری از سوی مخاطب است. در استعاره تمثیلیه، وجه شباهت از چندین بُعد استنتاج می‌شود و اغلب به صورت ترکیبی بیان می‌گردد؛ از این رو، فهم آن تنها از طریق تحلیل سطحی امکان‌پذیر نیست و نیازمند تأمل و تفسیر گسترده‌تر است. تحلیل آیات منتخب نشان داد که استعاره تمثیلیه در امثال کامنه قرآن در بیان مفاهیمی مانند خیانت منافقان، نجات انسان از هلاکت، سنگینی گناهان، نیکی با نیت خالص و ناخالص، حالت شیطان، حق و باطل، سرگردانی شاعران کافر، آواز ناپسند، عذاب الهی، نزدیکی خداوند به بندگان و نحوه قرض‌دهی الهی به کار رفته است. این استعاره‌ها با تبدیل مفاهیم معنوی و ذهنی به تصاویر ملموس، به افزایش تأثیرگذاری پیام‌های قرآنی کمک شایانی کرده‌اند. برای نمونه، در آیه «وَأَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا» (آل عمران/۱۰۳)، «حبل‌الله» استعاره‌ای است از وحدت، ایمان و توکل بر خدا که پیوند محکم میان مؤمنان را به تصویر می‌کشد. در آیه «وَهُمْ يَحْمِلُونَ أَوْزَارَهُمْ عَلَى ظُهُورِهِمْ» (الأنعام/۳۱)، بار سنگین گناهان به شکل

تصویری ملموس از وزنهای که بر دوش حمل می شود، نشان داده شده است. همچنین، آیه «إِنَّكَ بِأَعْيُنِنَا» (الطور/۴۸)، استعاره‌ای از چشم به معنای مراقبت و حفاظت الهی است که اطمینان خاطر را در قلب پیامبر اسلام(ص)، ایجاد می کند. علاوه بر ارزش زیبایی شناختی، یافته‌ها بر تأثیرات فرهنگی و شناختی عمیق استعاره تمثیلیه تأکید دارند. ماهیت ترکیبی و مجازی این استعاره امکان برداشت‌های چندگانه را فراهم می کند و مخاطب را باتوجه به دانش، تجربه معنوی و زمینه فرهنگی‌اش به فهمی گسترده‌تر از معانی قرآنی می‌رساند. این ویژگی باعث می‌شود قرآن کریم قابلیت تفسیر و تطبیق در زمان‌ها و مکان‌های مختلف را همواره حفظ کند. همچنین، پژوهش نشان داد که استعاره تمثیلیه در امثال کامنه قرآن غالباً دارای بُعد معنوی و تأویلی است و فهم دقیق آن‌ها بدون توجه به ابعاد تفسیری امکان پذیر نیست. این نتیجه تأییدکننده نظر علمای قرآنی است که معتقدند «آیات دارای استعاره، حامل معانی باطنی و تأویلی‌اند». درمجموع، استعاره تمثیلیه در امثال کامنه قرآن ابزاری قدرتمند برای برجسته‌سازی مفاهیم انتزاعی، تقویت تأثیر بلاغی و تسهیل فهم عمیق تر مخاطب است. این استعاره‌ها با تلفیق تصاویر ملموس و مفاهیم معنوی، درک مخاطب را از حقایق الهی گسترش داده و زمینه را برای تأمل، تفسیر و تطبیق با شرایط مختلف فراهم می کنند. دراین تحقیق وجود استعاره تمثیلیه در ۱۳ آیه منتخب از امثال کامنه قرآن تأیید شد که در بیان مفاهیمی متنوع از جمله خیانت، نجات، گناه، نیکی، شر، نظارت و عدالت الهی به کار رفته‌اند؛ این موضوع نشان دهنده غنای بلاغی و زبانی قرآن است که می‌تواند ایده‌های پیچیده را به شیوه‌ای ساده، عمیق و پویا منتقل کند. در پایان، این پژوهش ضمن تأکید بر اهمیت استعاره تمثیلیه در قرآن کریم، ضرورت انجام مطالعات گسترده‌تر و بهره‌گیری از روش‌های نوین تحلیلی را دراین حوزه برجسته می کند تا پژوهشگران آینده بتوانند با رویکردهای تازه‌تر به بررسی استعاره‌ها در بخش‌های دیگر قرآن و ارتباط آن‌ها با سایر عناصر بلاغی و معنوی بپردازند و دیدگاه‌های عمیق‌تری ارائه دهند.

منابع

- آذرنوش، آذرتاش. (۱۳۹۸). *فرهنگ معاصر عربی-فارسی: براساس فرهنگ عربی-انگلیسی هانس ور (A Dictionary Of Modern Written Arabic)*. چاپیستم، تهران: نشر نی.
- اسماعیلی، اسماعیل، (۱۳۷۷). *تفسیر امثال القرآن: تحقیقی، تحلیلی و تطبیقی*. چاپ سوم، تهران: انتشارات اسوه.
- براتی، مرتضی. (۱۳۹۶). *بررسی و ارزیابی نظریه استعاره مفهومی*. فصلنامه علمی پژوهشی-مطالعات زبانی و بلاغی، دوره ۸، شماره ۱۶، ۸۴-۵۱.
- برزگمهر، علی. حاجی زاده، سیدعلی. (۱۳۹۶). *استعاره‌های تمثیلیه در قرآن کریم و رابطه آن با مفاهیم اخلاقی*. فصلنامه علمی پژوهشی-مطالعات زبانی و بلاغی، دوره ۶، شماره ۱، ۴۳-۲۹.
- جرجانی، عبدالقاهر. (۱۳۸۹). *اسرار البلاغه*. ترجمه: جلیل تجلیل، چاپ پنجم، تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران.
- جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۷۹، *تسنیم: تفسیر قرآن کریم*. تنظیم و ویرایش علی اسلامی، چاپ شانزدهم، قم: انتشارات اسراء.
- رضویان، حسین. (۱۳۹۶). *نقش موضوع در کاربرد استعاره مفهومی*. فصلنامه علمی پژوهشی-مطالعات زبانی و بلاغی، دوره ۸، شماره ۱۶، ۱۵۵-۱۳۶.
- سهرابی، سارا. کرانی، اکرم. سادات ناصری، زهره. (۱۴۰۲). *واکاوی استعاره مفهومی در قرآن (جرهای ۱۵ تا ۲۱) و هفت پیکر نظامی از مفهوم زبان شناختی متن و تصویر*. فصلنامه علمی پژوهشی-مطالعات هنر اسلامی، دوره ۲۰، شماره ۵۱، ۳۶۳-۳۷۹.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۸۱). *بیان (با تجدید نظر و اضافات)*. چاپ نهم، تهران: انتشارات فردوس.
- صابونی، محمدعلی. (۱۳۸۱). *صفوة التفاسیر*. ترجمه: محمدطاهر حسینی، چاپ اول، بیروت: انتشارات دارالفکر.
- صفوی، کوروش. (۱۳۹۷). *درآمدی بر معنای شناسی*. چاپ ششم، تهران: انتشارات سوره مهر.
- ضیاء آذری، شهریار. (۱۳۹۶). *عیار استعاره: جلوه‌ای از اعجاز بیانی قرآن کریم*. چاپ دوم، تهران: انتشارات سروش.
- عرفان، حسن. (۱۳۹۶). *کرانه‌ها: شرح فارسی کتاب مختصر المعانی [تفتازانی (جلد ۳)]*. چاپ هشتم، قم: انتشارات هجرت.
- قاسمی، عبدالستار. (۱۳۹۲). *سبک‌شناسی استعاره تمثیلیه در قرآن کریم*. فصلنامه علمی پژوهشی-مجله ایرانی انجمن ایرانی زبان و ادبیات عرب، دوره ۹، شماره ۲۹، ۴۵-۲۱.
- لاکوف، جورج. جانسون، مارک. (۱۳۹۹). *فلسفه ذهن: سمانی: ذهن ج سمانی و چالش آن با اندیشه غرب (جلد ۱)*. ترجمه: جهان‌شاه میرزابیگی، چاپ چهارم، تهران: انتشارات آگاه.
- هاوکس، ترنس. (۱۳۹۵). *استعاره*. ترجمه: فرزانه طاهری، چاپ ششم، تهران: انتشارات مرکز.

هوشنگی، حسین. سیفی‌پرگو، محمود. (۱۳۸۸). *استعاره‌های مفهومی در قرآن از منظر زبان‌شناسی شناختی*. فصلنامه علمی پژوهشی-پژوهشنامه علوم و معارف قرآن کریم، دوره ۱، شماره ۳، ۳۴-۱۰.

AlAjmi, Mashael. (2019). *A Cognitive Study Of Metaphors In The Glorious Qur'an: From A Linguistic To A Conceptual Approach*. AWEJ For Translation & Literary Studies, 3(2): 114-121.

Hayat, Amir. Iftikha, Lubna. (2025). *The Role Of Metaphorical Language In The Quran: An Analysis*. Journal Of Ulūm al-Sunnah, 3(1): 1-10.

Type Of Article (Review Article)

Analyzing The Inclination Toward Adornment In Women And Men Based On Socio-Cultural Differences With Reference To Verses 18 Of Surah Az-Zukhruf And 31 Of Surah An-Nur

*Nayyer Zaki Dizaji: Department of Islamic Teachings, Faculty of Theology and Islamic Sciences, University of Tabriz, Tabriz, Iran.

Article Einfo

Received: 2024/10/31
Accepted: 2025/05/08
PP: 126-136.

Keywords:

Verse 18 Of Surah Az-Zukhruf
Verse 31 Of Surah An-Nur
Adornment In Women And Men
Individual And Social Identity
Social Deviations

Abstract

Adornment, as a manifestation of beauty and attraction, is examined in this study from a Quranic perspective, with a focus on verse 18 of Surah Az-Zukhruf and verse 31 of Surah An-Nur. The aim is to analyze the differing tendencies toward adornment in women and men and its influence on individual and social identity. Utilizing a qualitative content analysis method and drawing upon authoritative exegeses (Al-Mizan, Majma' al-Bayan) alongside contemporary sources, the study investigates whether the inclination toward adornment is innate or acquired, the role of socio-historical contexts, and the relationship between external and internal forms of adornment. Findings indicate that the tendency toward adornment is inherently present in both genders, yet it is more prominent in women due to their significant familial and social roles. While affirming this inclination, the Quranic verses emphasize its regulation within the framework of Islamic ethics in order to prevent social deviation. By analyzing contemporary expressions of adornment—such as fashion trends and cosmetic surgeries—and critiquing traditional perspectives, this study contributes to redefining gender identity and strengthening familial bonds. The ultimate goal is to provide a framework for a deeper understanding of how adornment affects social and familial structures in contemporary Islamic societies.

Citation: Zaki Dizaji, Nayyer. (2025). Analyzing The Inclination Toward Adornment In Women And Men Based On Socio-Cultural Differences With Reference To Verses 18 Of Surah Az-Zukhruf And 31 Of Surah An-Nur. *Journal Of Socio-Cultural Changes*, 22(2; Ser. 86): 126-136.

DOI:

*Corresponding Author: Nayyer Zaki Dizaji

E-mail Address: n.zaky@tabrizu.ac.ir

Tel: +989148377560

Extended Abstract

Introduction

The concept of adornment and beautification is one of the fundamental elements in shaping both individual and social identity. Beyond mere physical attractiveness, it reflects cultural affiliation, social roles, and gender interactions within historical and cultural contexts. From an Islamic perspective, adornment also holds significant importance and is addressed in the Qur'an with a nuanced and multidimensional approach. Verses 18 of Surah Az-Zukhruf and 31 of Surah An-Nur specifically articulate the Qur'anic view on adornment in relation to gender differences. Verse 18 of Az-Zukhruf, while critiquing pre-Islamic attitudes, reflects a particular cultural perception of women and adornment; in contrast, verse 31 of An-Nur outlines the legal boundaries of adornment, emphasizing the role of religious norms in regulating gender relations. The inclination toward adornment in both women and men, in addition to biological and psychological factors, is profoundly influenced by cultural and social structures. Women often perceive adornment as a means of identity formation and gaining social acceptance, whereas men tend to associate it with power and status. This study adopts an interpretive and interdisciplinary approach, seeking a deeper understanding of the gendered representation of adornment in the Qur'an and its socio-cultural dimensions, based on an analysis of the aforementioned verses.

Methodology

This study employs qualitative content analysis and a thematic-interpretive approach to examine Qur'anic concepts related to the inclination toward adornment in women and men, focusing specifically on verses 18 of Surah Az-Zukhruf and 31 of Surah An-Nur. The verses are analyzed within their historical and cultural context using authoritative Shi'a exegeses, such as *Al-Mizan* by Allama Tabataba'i and *Majma' al-Bayan* by Tabrisi, which, due to their linguistic, contextual, and thematic precision, enable a more comprehensive interpretation of the subject of adornment. Furthermore, to facilitate comparative analysis and deepen the understanding of cultural and psychological underpinnings, scholarly sources from the fields of sociology of religion, gender psychology, and cultural studies are utilized. The data are conceptually categorized and analyzed according to key components such as the innate or acquired nature of the inclination, the role of social context, and the relationship between adornment and individual/social identity. The validity of findings is ensured through cross-source triangulation and interdisciplinary integration, contributing to the coherence of the results with the research aims of elucidating the semantic and social dimensions of adornment.

Results and Discussion

The findings reveal that the Qur'an presents a distinct perspective on the inclination toward adornment in women and men. While verse 18 of Surah Az-Zukhruf points to women's natural and socially reinforced tendency toward adornment—interpreting it within both innate and cultural frameworks—verses related to men, such as verse 14 of Surah Al-Imran and verse 8 of Surah An-Nahl, link men's desires more closely to symbols of power, wealth, and social standing. The Qur'an treats adornment as a multi-layered concept, encompassing both material attractions (such as gold, clothing, and transport) and spiritual adornments like faith. Comparative analysis of the verses and Shi'a commentaries indicates that, for women, adornment is more often associated with identity expression, emotional connection, and social interaction, whereas for men it functions as a symbol of dominance and status-seeking. These differences in meaning and function stem from inherent distinctions between the sexes, while also being shaped by education and cultural context. The results of this study suggest that the inclination toward adornment is an innate human trait—particularly pronounced in women—that is analyzed in the Qur'an through a systematic and ethically grounded approach. The Qur'an recognizes this inclination and guides it within the bounds of religious and social norms, seeking a balance between external and internal forms of beauty through verses 18 of Az-Zukhruf and 31 of An-Nur. Although women are more prone to outward adornment, this tendency, when rightly directed, can reinforce moral and familial identity. Conversely, in men, adornment appears more as an expression of authority and a measure of social success. The Qur'an, by critiquing excessive self-display (*tabarruj*) and promoting inner beauty, provides an ethical framework for managing this desire. Adopting an integrative approach, this study challenges reductionist views of women and emphasizes the roles of education, culture, and religion in properly shaping the inclination toward adornment. It also opens the door to broader research in the fields of gender studies and Islamic education.

تحلیل گرایش به زینت در زنان و مردان مبنی بر تفاوت‌های فرهنگی-اجتماعی با استناد به آیات ۱۸ زخرف و ۳۱ نور

*نیر زکی دیزجی: گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات و علوم اسلامی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران.

چکیده	اطلاعات مقاله
زینت، به عنوان جلوه‌ای از زیبایی و جذابیت، در این پژوهش از منظر قرآنی با تمرکز بر آیه ۱۸ سوره زخرف و آیه ۳۱ سوره نور بررسی شده است تا تفاوت‌های گرایش به زینت در زنان و مردان و تأثیر آن بر هویت فردی و اجتماعی تحلیل گردد. این مطالعه با روش تحلیل محتوای کیفی، مبتنی بر تفاسیر معتبر (المیزان، مجمع البیان)، و منابع معاصر، به بررسی فطری یا اکتسابی بودن این گرایش، نقش بافت اجتماعی-تاریخی، و تعامل زینت ظاهری و باطنی می‌پردازد. یافته‌ها نشان می‌دهند گرایش به زینت در هر دو جنس ریشه فطری دارد، اما در زنان به دلیل نقش‌های خانوادگی و اجتماعی برجسته‌تر است. آیات قرآنی ضمن تأیید این گرایش، بر مدیریت آن در چارچوب اخلاق اسلامی تأکید دارند تا از انحرافات اجتماعی جلوگیری شود. این پژوهش با تحلیل مصادیق مدرن زینت (به مانند مدگرایی و جراحی‌های زیبایی)، و نقد دیدگاه‌های سنتی، به بازتعریف هویت جنسیتی و تقویت پیوندهای خانوادگی کمک می‌کند. هدف مطالعه، ارائه چارچوبی برای فهم عمیق‌تر تأثیرات زینت بر ساختارهای اجتماعی و خانوادگی در جامعه اسلامی امروزی است.	تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۱۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۰/۰۰ شماره صفحات: ۱۳۶-۱۲۶. واژگان کلیدی: آیه ۱۸ سوره زخرف آیه ۳۱ سوره نور زینت در زنان و مردان هویت فردی و اجتماعی انحرافات اجتماعی

استناد: زکی دیزجی. نیر. (۱۴۰۴). تحلیل گرایش به زینت در زنان و مردان مبنی بر تفاوت‌های فرهنگی-اجتماعی با استناد به آیات ۱۸ زخرف و ۳۱ نور. فصلنامه تغییرات اجتماعی-فرهنگی، دوره ۲۲، شماره ۲؛ (پیاپی ۸۶)، ۱۲۶-۱۳۶.

DOI:

*نویسنده مسئول: نیر زکی دیزجی

آدرس پست الکترونیک: n.zaky@tabrizu.ac.ir

تلفن: ۰۹۱۴۸۳۷۷۵۶۰

مقدمه

مسئله زینت و آراستگی، از جمله مفاهیم بنیادین در شناخت هویت فردی و اجتماعی انسان‌ها محسوب می‌شوند که در طول تاریخ و فرهنگ‌های مختلف، نقش مهم و متنوعی ایفاء کرده‌اند. این مفهوم، فراتر از زیبایی ظاهری، نمادی از هویت، تعلق فرهنگی و کنش‌های اجتماعی است و مطالعه آن نیازمند رویکردی میان‌رشته‌ای است که ابعاد دینی، روان‌شناختی و جامعه‌شناختی را دربرگیرد. قرآن کریم، به عنوان منبع اصلی آموزه‌های اسلامی، در آیات متعددی به موضوع زینت پرداخته و با تعیین حدود شرعی و اخلاقی، نقش آن را در نظام هویت و روابط اجتماعی ترسیم کرده است. از میان این آیات، آیه ۱۸ سوره زخرف و آیه ۳۱ سوره نور، به طور خاص به موضوع زینت و تفاوت‌های جنسیتی مرتبط با آن می‌پردازند. آیه ۱۸ زخرف، ضمن نقد نگرش‌های جاهلی و فرهنگی گذشته نسبت به زنان، بازتاب‌دهنده دیدگاه‌های جنسیتی و فرهنگی جامعه آن زمان است که گرایش به زینت را اغلب محدود به زنان می‌دانست. در مقابل، آیه ۳۱ نور، با ترسیم ضوابط و حدود زینت در فضای عمومی، نقش هنجارهای شرعی و اجتماعی را در تنظیم تعاملات میان جنس‌ها نشان می‌دهد. مطالعات نشان می‌دهند که گرایش به زینت در زنان و مردان نه تنها متأثر از عوامل زیستی و روانی است، بلکه به شدت تحت تأثیر ساختارهای فرهنگی، هنجارهای اجتماعی و انتظارات جنسیتی قرار دارد. به طوری که زنان به دلیل فشارهای اجتماعی و نقش‌های فرهنگی، اغلب زینت را ابزاری برای ابراز هویت و کسب پذیرش اجتماعی می‌دانند، در حالی که مردان آن را به عنوان نشانه‌ای از قدرت و جایگاه اجتماعی به کار می‌برند. این تفاوت‌های معناشناختی و عملکردی نیازمند بازخوانی دقیق و مبتنی بر منابع دینی و علمی است. این پژوهش با رویکردی تفسیری و بین‌رشته‌ای، با تمرکز بر آیات ۱۸ سوره زخرف و ۳۱ سوره نور، به تحلیل گرایش به زینت در زنان و مردان می‌پردازد و تفاوت‌های فرهنگی-اجتماعی این گرایش را در پرتو آموزه‌های قرآنی تبیین می‌کند. هدف این مطالعه، ارائه تصویری جامع و چندبعدی از نقش زینت در شکل‌گیری هویت و روابط اجتماعی و همچنین فراهم آوردن فهم عمیق‌تر نسبت به بازنمایی‌های جنسیتی در قرآن است.

- پرسش‌های پژوهش

۱. آیات ۱۸ سوره زخرف و ۳۱ سوره نور چگونه گرایش به زینت در زنان و مردان را تبیین کرده و چه تفاوت‌های در ابعاد فرهنگی-اجتماعی را نشان می‌دهند؟
۲. تا چه حد گرایش به زینت در دو جنس، نتیجه‌ای از عوامل فرهنگی-اجتماعی است و نه صرفاً ویژگی ذاتی یا زیستی؟

پیشینه تحقیق

علی عسکری یزدی و سیدعلی محمد موسوی (۱۴۰۱)، با بررسی «تحلیل مقایسه‌ای تفسیر آیات حجاب در تفاسیر الکشاف و المیزان»؛ به روش‌های تفسیر دو مفسر مشهور (الکشاف و المیزان) پرداخته و حجاب و زینت را از منظر متفاوت تحلیل کرده است. طوری که این مقاله نگاهی دقیق به تحلیل حد و حدود پوشش براساس آیه ۳۱ نور دارد (عسکری یزدی، موسوی، ۱۴۰۱: ۲۰۴-۱۸۹). قربان ابراهیمی و سیدمنذر حکیم (۱۴۰۱)، در مطالعه‌ای با «بررسی دیدگاه مفسران معاصر در تفسیر آیه ۱۸ سوره زخرف»؛ به صورت تطبیقی دیدگاه‌های معاصر درباره دو صفت مندرج در آیه ۱۸ سوره زخرف (علاقه‌مندی به زینت و ضعف در مخاصمه) پرداخته‌اند. این مقاله نشان می‌دهد برخی مفسران، معنا را از منظر مشرب جاهلی ارائه کرده و برخی برداشت‌های قرآنی-اجتماعی متفاوت ارائه داده‌اند. (ابراهیمی، حکیم، ۱۴۰۱: ۶۰-۴۳). و در پژوهشی دیگر ابراهیمی، (۱۴۰۰)، با عنوان «بررسی نظر تفسیری علامه طباطبایی پیرامون مبانی تفاوت‌های زن و مرد باتأکید بر آیه ۱۸ سوره زخرف»؛ با تبیین تفصیلی و نقد دیدگاه علامه طباطبایی (المیزان)، درباره تفسیر آیه ۱۸ زخرف، بر آن است که ضعف عقل زن در آیه مذکور یک ویژگی ذاتی نیست بلکه ناشی از نظام فرهنگی و تربیت اجتماعی فرد است. به طور خاص به تحلیل نظریه زنانه حیات عاطفی و مردانه عقلانی ارائه شده است (ابراهیمی، ۱۴۰۰: ۶۰-۴۳). محمدتقی گل محمدی و علیرضا کمالی (۱۳۹۷)، در تفحصی به «بررسی حدود پوشش زنان در آیه اخفاء زینت»؛ به واکاوی لغوی و معانی کلیدواژه «زینت»، و مصادیق پوشش ظاهری براساس آیه ۳۱ سوره نور می‌پردازد. همچنین نقدهای فرهنگی-اجتماعی درباره برداشت‌های مرسوم ارائه می‌دهد (گل محمدی، کمالی، ۱۳۹۷: ۹۶-۸۱).

ادبیات و مبانی نظری

زینت‌گرایی، به‌عنوان یک مفهوم کلیدی در قرآن، به توازن و تفاوت‌های طبیعی میان زن و مرد در ابعاد ظاهری و باطنی اشاره دارد. این واژه نه‌تنها به زیبایی‌های ظاهری و آرایش جسمانی مرتبط است، بلکه به ابعاد عمیق‌تری از شخصیت انسانی و تعاملات اجتماعی نیز توجه می‌کند. در قرآن، زینت‌گرایی به‌ویژه در خطاب به زنان، به‌معنای توجه به زیبایی‌های طبیعی و درونی آن‌ها به‌عنوان یک نعمت الهی و مفهوم زینت‌گرایی در قرآن به‌عنوان بخشی از هویت آنان مطرح گردیده است. زینت و مشتقات آن در ۲۸ سوره قرآن به‌کار رفته مجموعاً در قرآن کریم ۴۵ بار به‌صورت متفاوت مطرح شده است. در قرآن دو واژه معادل در معنای زینت «جمال» و «حلیه»، مطرح شده است.

– زینت

زینت از ۳ حرف اصلی (ز-ی-ن)؛ زین: خلاف الشَّيْن، و جمعه اُزْیان - زین ضدش زشتی و جمعی از یان است. بعضی از لغویون نیز آن را به‌معنی نیکویی و حسن در قبال شین و زشتی دانسته‌اند. از مشتقات زین واژه زینت است که اسم بوده برای هر آن چیزی که با آن آراستگی صورت گیرد. به‌مانند زیورآلات و لباس و مانند آن «زین»، بیانگر نیکویی در ظاهر هر چیز است، خواه این نیکویی عرضی باشد یا ذاتی (ابن فارس، ۱۳۶۳: ۴۱). زینت در طبیعت و هستی مثل زینت دادن آسمان به ستارگان و ماه و زینت دادن زمین به تمام زیبایی‌ها (إِنَّا جَعَلْنَا مَا عَلَى الْأَرْضِ زِينَةً لَهَا)^۱ (کهف/۷۱۸). زینت باطنی: زینت باطنی مثل علم و اعتقادات خوب (كَذَلِكَ زَيْنًا لِّكُلِّ أُمَّةٍ عَمَلُهُمْ)^۲ (انعام/۱۰۸) و (وَلَكِنَّ اللَّهَ حَبَّبَ إِلَيْكُمُ الْإِيمَانَ وَزَيَّنَهُ فِي قُلُوبِكُمْ...)^۳، (حجرات/۷). زینت ظاهری و زینت بدنی: زینت بدنی مثل نیرومندی و غیره، زینت خارجی مثل زیور و مال و غیره، (الْمَالُ وَالْبَنُونَ زِينَةُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا...)^۴ (کهف/۱۸/۴۶) و (وَلَكِنَّا حُمَلْنَا أَوْزَارًا مِنْ زِينَةِ الْقَوْمِ...)^۵ (طه: ۲۰/۸۷). زینت در این آیات در زیور و مال و وسائل زندگی به‌کار رفته است (گنابادی، ۱۴۰۸، ج ۱۰: ۳۱۷). زینت به‌معنای زیورهای بیرونی که ارتباطی با کمالات وجودی ندارد، دراین تحقیق دنبال می‌شود این همان زینت‌هایی است که در آیاتی به‌مانند آیه ۳۲ سوره اعراف (قل من حرم زینه الله...)، و آی، ۳۱ سوره نور (و لا یبدین زینتهن...) آمده است و در تأیید مطلب در برخی تفاسیر اهل سنت مثل ابن‌کثیر و/بوحیان، زینت در آیه به‌معنای زیورآلات عاریتی از قبیل: انگشتری و دستواره و گوشواره دانسته شده‌است.

– جمال

در کتب معروف لغت برای کلمه «جمال»، معانی مختلفی باتوجه به ریشه (ج-م-ل)، ذکر شده است زیبایی و حسن در مقابل زشتی و قبح. جمال و تجمل از ریشه جمل به‌معنی زیبایی بسیار است و آن بر دو قسم است قسمی مختص خود انسان و به بدن انسان و یا فعل اوست و قسمی دیگر؛ آنچه که از انسان به غیرش می‌رسد. جوهری نیکویی و زیبایی زن را مثال آورده‌است (و الْجَمَالُ: الْحُسْنُ. و الْمَرْأَةُ جَمِيلَةٌ) (جوهری، ۱۳۶۵: ۱۶۶). ابن‌فارس، دومنی برای ریشه «جمل»، یاد می‌کند که یکی انباشتگی فیزیکی که جمله مجموعه، و دیگری زیبایی است. (الجیم و المیم و اللام أصلان: أحدهما تَجَمُّعٌ و عِظَمُ الْخَلْقِ، و الآخر حُسْنٌ. و الأصل الآخر الْجَمَالُ، و هو ضدُّ القبح. و رجلٌ جمیل و جمال، أصله من الجمیل). و جمال برصور و معانی مختلفی است نیکویی در افعال و یا زیبایی در زن است که مراد اینجا دومی است. پس «جمال»، دارای دو معنای کلی انباشتگی و زیبایی و حسن است که این امر مرتبط با ریشه کلمه می‌باشد اگر به‌معنای زیبایی باشد و ارتباطش با زینت می‌تواند یکی از اقسام زینت در لسان قرآن باشد. یکی از عام‌ترین جلوه‌های جمال خودآرائی و خودنمایی است این دو از حیث مفهوم و واقعیت متمایز هستند. خودآرائی امری فطری است بر اثر این تمایل، انسان آنچه را زیبا بداند دوست دارد و علاقه‌مند است خود نیز از زیبایی و جمال همه‌جانبه بهره‌مند شود (باشی‌زاده‌مقدم، راد، ۱۳۹۶: ۵۰).

^۱. ما آنچه را روی زمین است زینت آن قرار دادیم، تا آن‌ها را بیازماییم که کدامشان بهتر عمل می‌کنند.

^۲. اینچنین برای هر امتی عملشان را زینت دادیم.

^۳. خداوند ایمان را محبوب شما قرار داده و آن را در دل‌هایتان زینت بخشیده...

^۴. مال و فرزند، زینت زندگی دنیاست...

^۵. بلکه مقداری از زیورهای قوم را که با خود داشتیم افکندیم...

– حلیه

واژه «حلیه»، دارای ارتباط معنایی با زینت دارد که در کلام اربابان لغت بدان اشاره شده است: بعضی از لغویون میان «حلیه» و «زینت»، تفاوت روشنی قائل است. گرچه «حلیه»، را نیز زینت می‌داند لکن صرفاً آن را زینت ظاهری و عرضی دانسته برخلاف «زینت»، که هم زینت‌ها و زیبایی‌های عرضی و هم ذاتی یا به دیگر سخن هم ظاهری و هم باطنی را شامل می‌گردد. حلیه دارای دو ریشه و معنا آورده شده؛ جوهری ذکر می‌کند: «حلو»؛ یعنی خوشایند و دل‌خواه نفس بودن و دیگری «حلی»؛ زیبا کردن و آراستن که (حلی المرأه)، به معنای زیورهای زن، از نمونه‌های آن است. الحلی: زیورآلات زنان، و جمع آن «حلی» است. «حلیه»، در قرآن که به وسیله آن شیء زیبا می‌شود و اکثراً در زینتی که مورد دید است استفاده می‌شود و بین مفسرین در معنای حلیه و زینت در آیه - و لا یبدین زینتهن - اشتباه صورت گرفته است (راغب اصفهانی، ۱۳۷۰: ۲۵۴). در آیات قرآن برای زینت اگر پای زیورآلات زنانه و ساخت بشر به میان باشد قرآن مجید نام حلیه بر ن می‌نهد و در آیات ذیل واژه حلیه به کار رفته مراد از آن‌ها زیورآلات ساخت بشر است. زخرف/۱۸؛ رد/۱۷؛ انسان/۲۱؛ نحل/۱۴؛ کهف/۳۱؛ فاطر/۱۲ و ۳۳؛ حج/۲۳.^{۱۱}

– گرایش به زینت، طبیعت مشترک انسان

قرآن آنگاه که از خلقت زن و مرد سخن می‌گوید هر دو را خلقت یافته از نفس واحد می‌داند. در آیه ۶ سوره زمر می‌فرماید: (خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا)^{۱۲}، «خطاب در این آیه به عموم بشر است. و مراد از «نفس واحد»، به طوری که نظایر این آیه تأیید می‌کند، آدم ابوالبشر است و مراد از «زوج‌ها»، همسر اوست که از نوع خود او است. و در انسانیت مثل او است». مفسری دیگر در تبیین مراد الهی از آیه آورده است: خدای تعالی این نوع را خلق کرد، و افراد آن را از نفس واحد و همسرش گسترش داد (طبرسی، ۱۳۹۳: ۱۴۸). باید به این نکته توجه نمود که آیه در مقام شگفتی آفرینش نوع انسان است که در فرایند آن رازهای قدرت خداوند نمایان شده و نشان داده می‌شود و می‌گوید: (خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ)؛ «آفرید شما را از یک تن» که آدم باشد چه اینکه همه افراد بشر از نسل او می‌باشند و اختلاف انسان‌ها با همه شگفتی‌های گوناگون، تنوع‌ها و اختلافات در سلاقی و استعدادها با حفظ وحدت نفس با فطرتی الهی و با گرایش‌های خاص انسانی قابل تحلیل است. این همان فطرتی است که در آیه دیگر همه مردمان را خلق شده با آن فطرت دانسته است: (فطره الله التي فطر الناس علیها)^{۱۳}، همه مردم بر فطرت یگانه الهی خلق شده‌اند و لذا انتظار می‌رود گرایش‌های یکسانی در مورد زن و مرد وجود داشته باشد. موضوع گرایش به زینت در بشر، به‌ویژه در مورد زن و مرد، به چالشی عمیق و پژوهشی تبدیل شده است که در آن دو دیدگاه اصلی را می‌توان تقسیم‌بندی کرد. این دیدگاه‌ها به بررسی فطری بودن این گرایش و تمایز آن در جنسیت‌های مختلف می‌پردازند.

❖ دیدگاه نخست: فطری بودن گرایش به زینت

برخی از پژوهشگران و متفکران بر این باورند که گرایش به زینت بخشی فطری و ذاتی طبیعت انسانی است. این دیدگاه به‌طور خاص بر این نکته تأکید می‌کند که در هر دو جنس زن و مرد، این گرایش به‌طرز متفاوتی تجلی می‌یابد. از منظر این دسته از کارشناسان، این تمایل به زینت ناشی از نوع خلقت بشر بوده و به‌عنوان بخشی از سرشت انسانی شناخته می‌شود. باتوجه به آیه ۱۸ سوره زخرف از معنای واژه ینشاً می‌توان فهمید گرایش به زینت جزء فطریات زنان است؛ ینشاً فی الحلیه و

^۶ «أَنزَلَ... وَمِمَّا يُوقِدُونَ عَلَيْهِ فِي النَّارِ ابْتِغَاءَ حِلْيَةٍ أَوْ مَتَاعٍ زَبَدٌ مِثْلَهُ» خداوند از آسمان آبی فرستاد... و از آنچه (در کوره‌ها)، برای به‌دست آوردن زینت‌آلات یا وسایل زندگی، آتش روی آن روشن می‌کنند نیز کف‌هایی مانند آن به‌وجود می‌آید.

^۷ «عَالِيَهُمْ ثِيَابٌ سُنْدُسٌ خُضْرٌ وَإِسْتَبْرَقٌ وَحُلُوا أَسَاوِرَ مِنْ فِضٍّ... بر اندام آن‌ها [بهشتیان] لباس‌هایی است از حریر نازک سبز رنگ، و از دیبای ضخیم، و با دستبندهایی از تفره آراسته‌اند.»

^۸ «تَسْتَخْرِجُوا مِنْهُ حِلْيَةً تَلْبَسُونَهَا وَ يَزُورُونَ بِحُجُوبٍ لِلْبُيُوتِ» (مانند مروارید)، از آن استخراج کنید.

^۹ «يَحْلُونَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ وَ يَلْبَسُونَ ثِيَابًا خُضْرًا مِنْ سُندُسٍ وَ إِسْتَبْرَقٍ در آنجا با دستبندهایی از طلا آراسته می‌شوند؛ و لباس‌هایی (فاخر)، به رنگ سبز، از حریر نازک و ضخیم، دربر می‌کنند.

^{۱۰} «تَسْتَخْرِجُونَ حِلْيَةً تَلْبَسُونَهَا... و وسایل زینتی استخراج کرده می‌پوشید... حُلُونَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ وَ لؤلؤاً وَ لِيَسُهِمَ فِيهَا حَرِيرٌ. آنان با دستبندهایی از طلا و مروارید زینت می‌شوند؛ و در آنجا لباس‌هایشان از حریر است.

^{۱۱} «جَنَّاتٌ عَدْنٌ يَدْخُلُونَهَا يُحَلُونَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ وَ لؤلؤاً وَ لِيَسُهِمَ فِيهَا حَرِيرٌ (پادشاه آنان)، باغ‌های جاویدان بهشت است که در آن وارد می‌شوند در آلی که با دستبندهایی از طلا و مروارید آراسته‌اند، و لباسشان در آنجا حریر است.

^{۱۲} «خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا... او شما را از یک نفس آفرید، و همسرش را از (باقیمانده گل)، او خلق کرد.

^{۱۳} این فطرتی است که خداوند، انسان‌ها را بر آن آفریده.

الزینة (شیبانی، ۱۳۷۷: ۳۸۱). این دیدگاه همچنین براین نکته تأکید دارد که گرایش‌های فطری نوع بشر، به‌مانند میل به زیبایی و زینت، با ویژگی‌های ذاتی و طبیعی آن‌ها ارتباط دارد. در قرآن نیز به‌وجود این تمایل به زینت اشاره شده است؛ به‌عنوان مثال، در آیات متعدد، مال، اولاد و زیورآلات به‌عنوان نمونه‌هایی از جذابیت‌های دنیوی برای انسان‌ها معرفی شده‌اند. علامه سیدمحمدحسین طباطبایی، در تفسیر المیزان ضمن تأیید فطری بودن این گرایش، با توجه به اینکه منشأ تفاوت‌های حقوقی زن و مرد را در فقه اسلامی به عقلانی بودن حیات مردان و احساسی بودن حیات زنان می‌داند. در ذات زنان این گرایش تکویناً به ودیعت نهاده شده است (طباطبایی، ۱۳۸۸: ۹۰).

❖ دیدگاه دوم: تمایز در شدت و ظهور

این تمایل بیشتر ناشی از عوامل محیطی و تربیتی است تا ویژگی‌های ذاتی انسانی. این دیدگاه تأکید می‌کند که گرایش‌های زینت، به‌ویژه در زنان، در نتیجه شرایط اجتماعی و فرهنگی شکل می‌گیرد و نه به‌عنوان یک ویژگی ذاتی یا فطری. براساس این دیدگاه، زنان و مردان تحت تأثیر نقش‌ها و انتظارات جنسیتی قرار دارند و این عوامل می‌توانند تأثیر قابل‌توجهی بر شکل‌گیری شخصیت و گرایش‌های آن‌ها داشته باشند. به‌عبارتی، آنچه که به‌عنوان گرایش‌های زینتی در زنان تعبیر می‌شود، ممکن است به‌طور عمده نتیجه تعلیم و تربیت در یک محیط خاص باشد. شرایط فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی می‌توانند پیامدهای معناداری در پرورش این گرایش‌ها داشته باشند و به‌نوبه خود به شکل‌گیری هویت و شخصیت افراد منجر شوند. اگر این دیدگاه را درخصوص گرایش زنان به زینت به‌عنوان یک فرض پذیرفتنی در نظر بگیریم، می‌توان ادعا داشت که اگر زنان تحت تربیت مناسب و بدون نگاه جنسیتی قرار گیرند، همانند مردان قادر خواهند بود مراحل ترقی را طی کنند «اگر زن راه فراگیری علوم و معارف را پیش گیرد و زینت دنیا را رها کند، چون مرد سیره و سخنش حجت است و اگر مرد راه علوم الهی را رها کند و به زیور دنیا سرگرم شود، همانند زن‌هایی از اینگونه خواهد بود و سر این تقسیم، همانا غلبه خارجی است که در اثر نارسایی‌ها تعلیم و تربیت نظام‌های غیراسلامی به نسل‌های دیگر منتقل شده است (جوادی‌آملی، ۱۴۰۰: ۳۲۶). در تأیید دیدگاه ذکر شده طبری و قرطبی بیان می‌کنند. من ینب فی الحلیة و یزین بها - ای: یتربی فی الزینة و النعمة، یعنی زنان در زینت و نعمت رشد و تربیت می‌شوند. و در کلام علامه محمدتقی جعفری، آمده است: «اگر صنف زنان به‌طور کامل از عوامل تعلیم و تربیت برخوردار شوند، به‌جهت داشتن نقش اساسی در خلقت و چشیدن طعم واقعی حیات و برخوردار بودن از احساسات عالی، با امکان تصعید احساسات خام به احساسات عالی که در صنف زنان قوی‌تر است، می‌توان ادعا کرد که زمینه رشد شخصیت انسانی در زن‌ها کمتر از این زمینه در صنف مردان نیست (جعفری، ۱۳۹۲، ۲۹۹).

مواد و روش تحقیق

در این پژوهش از روش تحلیل محتوای کیفی با رویکرد تفسیری-موضوعی بهره گرفته شده است تا مفاهیم قرآنی مرتبط با گرایش به زینت در زنان و مردان، بر مبنای آیات ۱۸ سوره زخرف و ۳۱ سوره نور، به‌دقت استخراج و تبیین گردد. تحلیل آیات باتمركز بر زمینه‌شناسی تاریخی-فرهنگی آن‌ها انجام شده و در این راستا، تفاسیر معتبر شیعی مانند المیزان اثر علامه طباطبایی و مجمع‌البیان اثر طبرسی به‌عنوان منابع اصلی دینی به‌کار رفته‌اند. این منابع به‌دلیل دقت بالا در تحلیل‌های زبانی، سیاقی و محتوایی، قابلیت بالایی برای ارائه خوانشی عمیق و جامع از آیات مربوط به زینت دارند. در کنار منابع تفسیری، از آثار منتخب در حوزه‌های جامعه‌شناسی دین، روان‌شناسی جنسیت، و مطالعات فرهنگی نیز به‌عنوان منابع پشتیبان استفاده شده تا زمینه تحلیل تطبیقی بین آموزه‌های قرآنی و واقعیت‌های معاصر فراهم گردد. داده‌های کیفی با روش مفهومی و دسته‌بندی موضوعی، در چارچوب مؤلفه‌هایی چون «فطری یا اکتسابی بودن گرایش»، «نقش بافت اجتماعی»، و «نسبت زینت با هویت فردی و اجتماعی»، تحلیل شده‌اند. تأیید اعتبار یافته‌ها از طریق تطبیق چندمنبعی و بهره‌گیری از رویکرد بین‌رشته‌ای انجام گرفته است. این شیوه، هم با روش‌شناسی مطالعات تفسیری هم‌خوانی دارد و هم با اهداف پژوهش در تبیین لایه‌های معنایی و اجتماعی مفهوم زینت سازگار است.

بحث و یافته‌های تحقیق

— تفاوت مردان و زنان در گرایش به زینت از منظر قرآن

در قرآن مجید، خداوند در آیاتی متفاوت به تبیین گرایش‌های زنان و مردان پرداخته و بر وجود تفاوت‌های ذاتی در تمایلات درونی آن‌ها و دل‌بستگی‌هایشان به زیبایی‌ها تأکید کرده است. این آیات نشان‌دهنده توجه خاص قرآن به نسبت‌های مختلف گرایش‌های انسانی و تمرکز بر دل‌بستگی‌های جنسیتی است. قرآن در آیات مرتبط با دل‌بستگی‌های مردان بر موضوعاتی خاص تأکید دارد، درحالی‌که در آیات مربوط به زنان، موضوعاتی دیگر برجسته گردیده‌اند. این نکته به روشنی نشان می‌دهد که دل‌بستگی‌های مردان و زنان در ساحت تمایلات درونی مبتنی بر ویژگی‌های ذاتی و فطری آن‌ها بایکدیگر متفاوت است.

❖ مظاهر گرایش به زینت در مردان

در برخی از آیات قرآن، به‌ویژه در آیه ۱۴ سورة آل عمران و آیه ۸ سورة نحل، به گرایش‌ها و تمایلات مردان و دل‌بستگی‌های آنان اشاره شده است. با تحلیل و تأمل در این آیات، می‌توان به نگرش قرآن به تمایلات و گرایش‌های مردان به زینت و زیبایی پی برد. آیه ۱۴ سورة آل عمران به موضوع جذابیت‌ها و شهوات مادی در زندگی دنیوی می‌پردازد و تأثیر این جذابیت‌ها بر گرایش‌های انسانی را به تصویر می‌کشد: «زَيْنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَالْبَنِينَ وَالْقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ وَالْأَنْعَامِ وَالْأَحْرُثِ...»^{۱۴} (آل عمران/۱۴)، در قرآن، مفهوم «زینت»، به زیبایی‌ها و جذابیت‌هایی که خداوند برای انسان‌ها آفریده، اشاره دارد. آیه ۷ سورة حجرات (وَلَكِنَّ اللَّهَ حَبِّبَ إِلَيْكُمُ الْإِيمَانَ وَزَيْنَهُ فِي قُلُوبِكُمْ...)^{۱۵}، نیز به این حقیقت اشاره دارد که خداوند ایمان را در قلب مؤمنان زینت بخشیده است. در قرآن، اصطلاح «زینت»، به زیبایی‌ها و جذابیت‌های دنیوی اشاره دارد و این مفهوم به معنای زیبایی‌هایی است که در زندگی دنیوی وجود دارد همانا برای مردم شهوات جسمانی و لذات دنیوی زینت داده شده (اگرچه همه این‌ها فانی است و آثارش باقی می‌ماند). و معمولاً به خداوند نسبت داده می‌شود. به عبارتی، خداوند به انسان‌ها اجازه می‌دهد تا زیبایی و جذابیت‌های مادی را تجربه کنند و این احساس زیبایی در آن‌ها برانگیخته می‌شود (انعام/۱۸)^{۱۶}. زینت‌های دنیوی می‌توانند به عنوان ابزاری برای آزمون و آزمایش ایمان انسان‌ها در نظر گرفته شوند. این زینت باطنی باید در برابر زینت‌هایی که شیطان ایجاد می‌کند، درک شود، که غالباً باعث انحراف و فریب انسان‌ها می‌گردد (انفال: ۴۸)^{۱۷}. و در بیانی دیگر خداوند زینت‌دهنده چیزهایی است که از او نیک است و شیطان زینت‌دهنده چیزهای زشت می‌باشد. جذابیت‌ها و شهوات مادی به‌ویژه عشق به زنان، فرزندان و ثروت، به‌طوری که خداوند در دل انسان‌ها زیبا ساخته، آزمون برای بررسی ایمان و اعمال آن‌ها فراهم می‌آورد. این شهوات به نوعی طراحی شده‌اند که انسان را در معرض آزمایش قرار دهند (شاه‌عبدالعظیم، ۱۳۹۳: ۲۹). آیه ۱۴ آل عمران همچنین به ۷ موضوع دل‌بستگی مردان اشاره دارد که می‌توان آن‌ها را در ابعاد مختلف جسمی، روحی، عاطفی و اقتصادی دسته‌بندی کرد. انسان‌ها علاوه بر پی‌گیری عوامل کسب قدرت و نیازهای ایمنی و جسمی در پی رسیدن به کمالات دیگری مثل خودنمایی و برتری‌نمایی هستند و با عوامل کمیاب مثل جواهرات، لباس‌های پر تجمل و خانه‌ها و ماشین‌های لوکس و غیره، ارضاء می‌کنند (رفعت‌جاه، ۱۳۸۶: ۱۴۰). زینت‌هایی مانند طلا و نقره، که به عنوان نشانه‌هایی از ثروت و زیبایی معرفی شده‌اند، با زینت‌های ظاهری مردان هم‌راستا هستند. باین حال، سایر موارد پیرامون عشق به اسب‌ها و چهارپایان جنبه زینتی کمتری نسبت به زینت‌های مادی دارند و بیشتر به علایق و نیازهای روزمره اشاره می‌کنند. «الْخَيْلَ وَالْبِغَالَ وَالْحَمِيرَ...» (نحل/۸). (اسب‌ها و استرها و الاغ‌ها را آفرید تا بر آن‌ها سوار شوید و آرایشی برای شما باشد) (جم‌شیدی، ۱۳۸۸: ۱۷۰). در روایات اسلامی نیز به زینت‌ها و زیبایی‌های ظاهری توجه شده است. پیامبر اکرم (ص) مصداق از دل‌بستگی به زیبایی‌ها را در رفتارهای خود، نظیر بوی خوش و استفاده از زیورات نظیر انگشتر عقیق به نمایش گذاشته است. این نوع زینت، هم در متون دینی و هم در رفتارهای روزمره مسلمانان، به عنوان الگو به شمار می‌آید. انگشتر عقیق و امثال آن بیشتر با مبنای زینت ظاهری و زیورات برای مردان سازگاری دارد. شایان ذکر است که قرآن در آیه ۳۱ سورة اعراف به مؤمنان توصیه می‌کند «ای فرزندان آدم! زینت خود را به هنگام رفتن به مسجد همراه بردارید و غیره»، این نشان‌دهنده اهمیت زینت در زندگی دینی و اجتماعی مسلمانان است.

^{۱۴} محبت امور مادی، از زنان و فرزندان و اموال هنگفت از طلا و نقره و اسب‌های ممتاز و چهارپایان و زراعت، در نظر مردم جلوه داده شده است.

^{۱۵} ولی خداوند ایمان را محبوب شما قرار داده و آن را در دل‌هایتان زینت بخشیده.

^{۱۶} «وَهُوَ الْقَاهِرُ قَوِيٌّ عَابِدٌ وَهُوَ الْحَكِيمُ الْخَبِيرُ» اوست که بر بندگان خود، قاهر و مسلط است؛ و اوست حکیم آگاه.

^{۱۷} «وَإِذْ زَيْنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَالَهُمْ وَقَالَ لَا غَالِبَ لَكُمْ الْيَوْمَ» و (به یادآور)، هنگامی را که شیطان، اعمال آنها / مشرکان، را در نظرشان جلوه داد.

و می‌تواند به تفسیر بهتر زیبایی‌شناسی در اسلام کمک کند. در مجموع، آیه ۱۴ سوره آل عمران به وضوح به تأثیر شهوات مادی در آدمی اشاره دارد و تأکید می‌کند که این جذابیت‌ها نه تنها بخشی از حقیقت انسانی است بلکه ابزاری برای آزمون نهایی در زندگی دینی و معنوی محسوب می‌شود. زینت‌های مادی و ظاهری با تأکید بر زیبایی‌های باطنی و ایمان هم‌زمان است و در نهایت، هدف از این آزمایشات می‌تواند به رشد و تقویت ایمان انسان‌ها و آگاهی آن‌ها از دنیای پیرامون و طریقت در ست زندگی بازگردد. در نهایت اینکه موضوع زینت و تجمل با مصادیق مختلف در قرآن مطرح شده است، اما تعاریف ارائه شده در این بحث نشان می‌دهد که هیچ‌یک از این مصادیق نمی‌تواند دلیل روشنی بر تمایل مردان به زینت باشد. این امر به این دلیل است که تمایلات مادی دیگر مردان، مانع از تمرکز ایشان بر زینت می‌شود، به طوری که زینت زنان نیز به عنوان یکی از جاذبه‌های مردان محسوب می‌گردد. در آیات مربوط به زینت، به جای استناد به خداوند، با استفاده از فعل مجهول «زین»، صرفاً به وجود این جلوه‌گری‌ها اشاره شده و احتمالاً فاعل این جلوه‌گری‌ها، شیطان است، چنانکه در آیه‌ای دیگر نیز به این موضوع تأکید شده است: «و زین لهم الشیطان ما کانوا یعملون»^{۱۸} (انعام/۴۳)

❖ مظاهر گرایش به زینت در زنان

آیات قرآن به طور خاص بر زینت ظاهری زنان تأکید دارند و این موضوع نیازمند بررسی دقیق‌تری در زمینه محدودده‌های تعریف شده زینت زنان است. در دلالت نزول آیات برگرایش به زینت در زنان یعنی در نزول آیات شاید در تربیت زنان هنگام نزول آیات شرایطی وجود داشته و یا خطابات ناشی از تأثیرپذیری از محیط و جامعه آن زمان بوده که زنان در حلیه پرورش یافته‌اند و یا تفاوت در فطرت، باعث نزول آیات شده است. در آیه ۱۸ سوره زخرف بر زیورطلبی زنان «أَوْ مَنْ يَنْشَأُ فِي الْحِلْيَةِ وَهُوَ فِي الْخِصَامِ غَيْرُ مُبِينٍ»؛ «آیا کسی را که در زر و زیور زنانه رشد می‌کند در حالی که زنان قدرت گفتگو و بحث را ندارند؟». بابر سی این آیه می‌توان این چنین بیان کرد که زنان در محیطی از ناز، نعمت و زیور زندگی می‌کنند. این نکته در آثار لغویون و مفسران به وضوح مورد اشاره قرار گرفته است. برخی از لغویون به این نکته پرداخته‌اند که واژه «يَنْشَأُ» به گونه‌ای معنا شده است که بر فطری بودن گرایش به زینت در زنان تأکید می‌کند. این فهم به این معنی است که علاقه و تمایل زنان به زیورات و زینت‌ها، نه تنها یک میل اجتماعی یا فرهنگی، بلکه امری ذاتی و فطری در وجود آن‌ها به شمار می‌آید. تحلیل آیه «أَوْ مَنْ يَنْشَأُ فِي الْحِلْيَةِ» (زخرف/۱۸)، نشان می‌دهد که گرایش زنان به زینت، از منظر برخی مفسران و لغویان، دارای ریشه‌ای فطری است. واژه «يَنْشَأُ»؛ به معنای «ایجاد همراه با رشد و تربیت»، است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۸۰۷). بر این اساس، برخی معتقدند خداوند زنان را با تمایل به زینت آفریده و محیط نیز به تقویت این گرایش کمک کرده است. این نگاه دلالت بر آن دارد که زنان گویی در زینت پرورش یافته‌اند و این میل، چنان نهادینه است که در توصیف آن از تمثیل استفاده شده است. از سوی دیگر، دیدگاه دوم ضمن پذیرش گرایش طبیعی، بر نقش تربیت و تأثیرات فرهنگی و اجتماعی در تشدید یا تعدیل این میل تأکید دارد. علامه عبدالله جوادی آملی، باتکیه بر این آیه تأکید می‌کند که گرایش به زینت فصل مقوم و ذاتی زن نیست و با تربیت صحیح قابل جهت‌دهی است. بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت که این گرایش اگرچه ریشه در طبیعت زن دارد، اما شکل‌گیری و بروز آن تحت تأثیر عوامل محیطی و فرهنگی قرار می‌گیرد. در راستای بررسی قرآنی، آیات متعددی به هدایت این گرایش و جلوگیری از انحرافات ناشی از آن پرداخته‌اند. از جمله آیه ۳۱ سوره نور که می‌فرماید: «وَقُلْ لِلْمُؤْمِنَاتِ... وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ»، زن را از آشکارسازی زینت خویش برای بیگانگان منع می‌کند. سیده نصرت/امین بیگم/اصفهانی، این نهی را ناشی از طبع آراستگی زنان دانسته‌اند که باید در محدوده خاص خود کنترل و مدیریت شود (امین، ۱۳۸۹، ۱۲). «ابداء»، به معنای آشکارسازی است و بر این اساس، نهی الهی ناظر به کنترل بروز بیرونی میل درونی است. آنچه آیه متعرض آن است، نه صرف وجود گرایش به زینت، بلکه چگونگی بروز و ابراز آن در سطح جامعه است. آیه دیگر که در همین راستا قابل بررسی است، آیه ۳۳ سوره احزاب است: «وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَى». واژه «تَبَرَّج» به معنای اظهار زینت و جلوه‌گری است. این آیه نیز ضمن نهی از خودآرایی آشکار، بر ضرورت رعایت حدود اخلاقی و اجتماعی در تعاملات زن تأکید دارد. بدین سان، از مجموع این آیات می‌توان نتیجه گرفت که میل به زینت در زنان امری پذیرفته شده و فطری است، اما نیازمند جهت‌دهی در چارچوبی است که با اخلاق اسلامی و سلامت اجتماعی هم‌ساز باشد.

^{۱۸}. و شیطان، هر کاری را که می‌کردند، در نظرشان زینت داد.

از منظر علل گرایش به زینت، دیدگاه‌های مختلفی ارائه شده است. نخست، برخی بر گرایش فطری و ذاتی زن به زینت تأکید دارند. براین اساس، زنان به واسطه لطافت روحی و جاذبه طبیعی، تمایل بیشتری به زیباسازی خود دارند. مخالفان این دیدگاه معتقدند که این گرایش ذاتی مطلق نیست و می‌توان آن را با تربیت صحیح تعدیل یا هدایت کرد (هاشمی رکاوندی، ۱۳۷۹: ۲۲۲). افزون بر این، تجربه نشان داده است که گرایش به زینت تنها محدود به زنان نیست و در مردان نیز به اشکال دیگری بروز می‌یابد. دومین دیدگاه، به نقش ضعف جسمانی و روحی زنان در برابر مردان اشاره دارد. براساس این نگاه، علاقه شدید زنان به زینت، نماد نوعی وابستگی به محیط و پرورش یافتگی در بستر زیبایی‌ها تلقی می‌شود. دیدگاه سوم، که مورد نقد بیشتری قرار دارد، گرایش به زینت را نتیجه نقصان عقلانی زنان می‌داند. اما این برداشت، از سوی بسیاری از مفسران و روان‌شناسان دینی رد شده است، چراکه نمی‌توان علاقه به زیبایی را دلیلی بر ضعف عقل یا منطق دانست. همانگونه که /بوحیان/ نیز تصریح می‌کند، نباید علاقه به زینت را معادل نقصان عقلانی دانست (ابوحیان، ۱۳۸۷: ۳۶۳). براین اساس، گرایش به زینت امری چندعلتی است که باید در پرتو تفاوت‌های طبیعی، فرهنگی و تربیتی مورد تحلیل قرار گیرد (کریمی عقدا، حسینی زاده، ۱۴۰۰: ۲۴۷).

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

گرایش به زینت، یکی از ویژگی‌های بنیادین فطرت انسانی، در متون دینی و مطالعات فرهنگی جایگاه برجسته‌ای دارد. قرآن کریم، به‌ویژه در آیه ۱۸ سورة زخرف و آیه ۳۱ سورة نور، این گرایش را نه تنها تأیید می‌کند، بلکه با تبیین تفاوت‌های جنسیتی در این زمینه، آن را در چارچوبی از هنجارهای اخلاقی و اجتماعی سامان می‌بخشد. این پژوهش با بهره‌گیری از روش تحلیل محتوای کیفی و استناد به تفاسیر معتبر، نشان داد که زینت در قرآن مفهومی عام دارد که هم به مظاهر بیرونی مانند لباس و جواهرات اشاره دارد و هم به زیبایی‌های باطنی همچون ایمان و اخلاق. تمایز این واژه با مفاهیمی چون «حلیه» و «جمال»، چارچوبی نظری برای تحلیل تفاوت‌های جنسیتی در گرایش به زینت فراهم ساخت. گرایش به زینت در هر دو جنس، امری فطری است، اما نحوه بروز و شدت آن تحت تأثیر عوامل فرهنگی، اجتماعی و نقش‌های جنسیتی متفاوت قرار دارد. قرآن در آیه ۱۸ سورة زخرف، به گرایش طبیعی زنان به زینت اشاره دارد، اما هم‌زمان بر ضرورت تربیت و هدایت این میل در راستای ارزش‌های اخلاقی تأکید می‌کند. در مقابل، گرایش مردان به زینت بیشتر به شکل علاقه به نمادهای قدرت و ثروت به‌مانند طلا، نقره و دارایی‌های مادی ظاهر می‌شود. این تفاوت‌ها نه صرفاً ناشی از ساختار فطری، بلکه برخاسته از بافت فرهنگی جوامع مختلف نیز هستند. آیات قرآن با اصلاح کارکرد اجتماعی زینت، به‌ویژه در آیه ۳۱ سورة نور، نقش مهمی در بازتعریف هنجارهای اخلاقی و کنترل آسیب‌های ناشی از خودنمایی غیراخلاقی ایفاء کرده‌اند. تحلیل بافت اجتماعی-تاریخی نزول آیات نشان داد که در جامعه جاهلی، زینت برای زنان ابزاری جهت کسب توجه و اعتبار اجتماعی بود؛ وضعیتی که زمینه‌ساز انحرافات چون تبرج شد. قرآن با نزول آیاتی چون آیه ۳۳ سورة احزاب و آیه ۳۱ سورة نور، این رفتارها را نقد و چارچوبی برای مدیریت اخلاقی گرایش به زینت ارائه کرد. برخلاف برخی قرائت‌های سنتی که گرایش زنان به زینت را ناشی از ضعف عقلانی می‌دانستند، نتایج این پژوهش نشان داد که این میل بیشتر با نقش‌های اجتماعی، عاطفی و فرهنگی مرتبط است و در صورتی که به‌درستی هدایت شود، می‌تواند به تحکیم روابط خانوادگی و تقویت هویت معنوی بیانجامد. از مهمترین یافته‌های این تحقیق، تأکید قرآن بر تعادل میان زینت ظاهری و باطنی است؛ تعادلی که می‌تواند نقش مؤثری در ارتقای جایگاه زن و تقویت بنیان خانواده ایفاء کند. همچنین، تحلیل مصادیق مدرن زینت همچون مدگرایی و جراحی‌های زیبایی نشان داد که فشارهای رسانه‌ای و صنعتی، گرایش به زینت را از مسیر فطری و اخلاقی آن منحرف ساخته‌اند. قرآن با تأکید بر پرهیز از تبرج و ترویج زیبایی درونی، چارچوبی برای بازگشت به تعادل میان زیبایی و معنویت فراهم می‌سازد. این مطالعه با رویکردی تلفیقی میان منابع سنتی و دیدگاه‌های نو، به بازتعریف گرایش به زینت در بستر فرهنگ قرآنی کمک کرده و زمینه‌ساز پژوهش‌های گسترده‌تر در حوزه‌های جنسیت، زیبایی‌شناسی و تربیت اسلامی شده است.

منابع

- ابراهیمی، قربان. (۱۴۰۰). *بررسی نظر تفسیری علامه طباطبایی پیرامون مباحی تفاوت‌های زن و مرد با تأکید بر آیه ۱۸ سورة زخرف*. فصلنامه علمی-پژوهشی-پژوهشنامه تفسیر و زبان قرآن، دوره ۱۰، شماره ۱: (پیاپی ۱۹)، ۶۰-۴۳.

- ابراهیمی، قربان. حکیم، سیدمنذر. (۱۴۰۱). **بررسی دیدگاه مفسران معاصر در تفسیر آیه ۱۸ سوره زخرف**. فصلنامه علمی پژوهشی-مطالعات تفسیری، دوره ۱۳، شماره ۵۱، ۷-۲۶.
- ابن فارس، احمد بن فارس. (۱۳۶۳). **معجم مقاییس اللغة**. ترجمه: عبدالسلام محمد هارون. چاپ ششم، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- ابو حیان، محمد بن یوسف. (۱۳۸۷). **البحر المحيط فی التفسیر**. چاپ اول، بیروت: انتشارات دارالفکر.
- امین، نصرت بیگم. (۱۳۶۱). **مخزن العرفان در تفسیر قرآن (جلد ۱۳)**. چاپ دوم، اصفهان: انتشارات گلپار.
- باشی زاده مقدم، مهرناز، راد، علی. (۱۳۹۶). **زینت گرایی و جوانی از دیدگاه آیات قرآن**. فصلنامه علمی پژوهشی-حدیث و اندیشه، دوره ۱۲، شماره ۲۳، ۴۷-۶۱.
- جعفری، محمد تقی. (۱۳۹۲). **ترجمه و تفسیر نهج البلاغه (مقدمه: رسالت انسانی و شخصیت علی (ع)، (جلد ۱)**. چاپ دوم، مشهد: مؤسسه تدوین و نشر آثار استاد علامه جعفری.
- جمشیدی، اسدالله. (۱۳۸۸). **زن در فرهنگ و اندیشه اسلامی: جستاری در هستی شناسی زن**. چاپ سوم، قم: مؤسسه آموزش و پژوهش امام خمینی (ره).
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۴۰۰). **زن در آینه جلال و جمال**. ویراستار: محمود لطیفی، چاپ سی و یک، قم: انتشارات اسراء.
- جوهری، ابونصر. (۱۳۶۵). **تاج اللغة و صحاح العربیة**. چاپ چهارم، بیروت: انتشارات دارالعلم للملایین.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۳۷۰). **المفردات فی غریب القرآن**. چاپ دوم، بیروت: انتشارات دارالعلم الشامیه.
- رفعت جاهد، مریم. (۱۳۸۶). **هویت انسانی زن در چالش آرایش و مد**. فصلنامه علمی پژوهشی-مطالعات راهبردی زنان، دوره ۱۰، شماره ۳۸، ۱۷۹-۱۳۵.
- شاه عبدالعظیم، حسین. (۱۳۹۳). **تفسیر اثنی عشری (جلد ۱۳)**. چاپ اول، تهران: انتشارات آذر نیا.
- شیبانی، محمد بن حسن. (۱۳۷۷). **نهج البیان عن کشف معانی القرآن (جلد ۵)**. چاپ سوم، قم: نشر الهمادی.
- طباطبایی، سید محمد حسین. (۱۳۸۰). **ترجمه تفسیر المیزان (جلد ۱)**. ترجمه: محمد باقر موسوی همدانی، چاپ چهاردهم، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دفتر انتشارات اسلامی.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۹۳). **ترجمه تفسیر جوامع الجامع (جلد ۱)**. چاپ هشتم، مشهد: ناشر پژوهش های اسلامی.
- عسکری یزدی، علی. موسوی، سید علی محمد. (۱۴۰۱). **تحلیل مقایسه ای تفاسیر آیات حجاب در تفاسیر سیر الکشاف و المیزان**. فصلنامه علمی پژوهشی-مطالعات تفسیری، دوره ۱۳، شماره ۵۱، ۱۸۹-۲۰۴.
- کریمی عقدا، هادی. و حسینی زاده، سید علی. (۱۴۰۰). **بررسی تفاوت های زن و مرد در اسلام و دلالت های آن در اهداف تربیتی عمومی رسمی**. فصلنامه علمی پژوهشی-مطالعات فقه تربیتی، دوره ۸، شماره ۱۶، ۲۷۴-۲۶۴.
- گل محمدی، محمد تقی. کمالی، علیرضا. (۱۳۹۷). **بررسی حدود پوشش زنان در آیه اخفاء زینت**. فصلنامه علمی پژوهشی-مطالعات تفسیری، دوره ۹، شماره ۳۳، ۸۱-۹۶.
- هاشمی رکاوندی، سید مجتبی. (۱۳۷۹). **مقدمه ای بر روانشناسی زن (با نگرشی علمی و اسلامی)**. چاپ سوم، قم: انتشارات شفق.